माझी जन्मठेप

पूर्वार्ध

Savarkar Bhavan, Raja Thakur Path, Shanivar Peth, Pune.

tel :+912025544751

माझी जन्मठेप

प्रास्ताविक

स्वजनस्य ही दु:खमग्रतो।

विवृत्तद्वारमिवोपजायते।। कालिदास

आमचा अंदमानाचा वृत्तान्त नि तेथे बंदीवास कंठित असताना भोगाव्या लागलेल्या यातना यांची कहाणी अैकण्यासाठी महाराष्ट्रातच नव्हे, परंतु अुभ्या हिंदुस्थानात आमच्या सहस्रावधी देशबांधवांनी सहानुभूतिपूर्ण औत्सुक्य आजपर्यंत अनेक समयी व्यक्त केलेले आहे. त्यातही सुहृदांस आपण भोगिलेली अुत्कट सुखदु:खे सांगताना समवेदनांच्या अश्रूंनी स्निग्ध होणारा तो मधुर आनंद अुपभोगण्यासही आमचे हृदय आमच्या सुटकेपासून साहजिकत:च कासावीस होत आले आहे.

परंतु तरीही आजपर्यंत काही केल्या अंदमानाची कथा ओठावर येत असताही ओठाबाहेर येअीना. अंधकारात वाढणाऱ्या कोण्या काटेरी फुलवेलीप्रमाणे त्या अंधेऱ्या दिवसांची स्मृती अुजेड दिसताच सुकून जाअू पाही, दिपून जाअी.

कधी वाटे सांगण्यासाठी का हे सगळे भोगिले! तर मग तो सगळा अभिनयच म्हणावयाचा. कधी वाटे आपणास भोगाव्या लागल्या त्या यातना भोगीत असतानाच जे त्या यातनांस बळी पडले त्यांना घरी परत येअून प्रियकरांस ती सुखदु:खे सांगण्याचे समाधानही मिळाले नाही. ते सहतपी आज आपणाबरोबर नाहीत. ज्यांच्यासह तपाचा अुत्ताप सहन केला त्यांस सोडून ह्या पारण्याच्या पंक्तीतील ही मिष्टान्ने अेकट्यानेच कशी खावी? ही त्यांच्याशी प्रतारणा तर होणार नाहीना?

आणि आपणासारख्या कित्येक मनुष्यांवर आजपर्यंत हे खडतर संकटांचा सामना करण्याचे प्रसंग कोसळले आहेत नि अजून असले किंवा याहून भयंकर प्रसंग कोसळावयाचे आहेत. ह्या जीवनकलहाच्या नगाऱ्यांच्या खाअीत आपण काय ही आपली अेवढीशी टिमकी वाजवीत बसावे!

परंतु दु:खाच्या गळ्यात किंकाळीचा ढोल हा निसर्गानेच बांधिलेला आहे की, तो वाजवून त्याने आपली शक्य ती करमणूक करून घ्यावी. ससाण्याने झेप घालताच विवश होअून त्याचे चोचीतच पडलेला पक्षी साहाय्याची लेशमात्र आशा नसता जो स्वाभाविक चित्कार करतो, त्या चित्कारापासून तो नेपोलियनचे प्रेत सेंट हेलिनामधून पॅरिसला ज्या दिवशी परत आणले त्या दिवशी अेक राष्ट्रचे राष्ट्र आपले ध्वज नमवून आपल्या सहस्र वाद्यांतून सहस्र शोकस्वर नि विरहगीते गात जो दु:खाचा हंबरडा फोडते झाले त्या हंबरड्यापर्यंत, त्या राष्ट्रीय अुद्रीतापर्यंत, जितका प्राणिमात्राचा आक्रोश आहे तितका आपापल्या दु:खांची प्रसिद्धी करण्यात चूर झालेला असतो. आक्रोश हा दु:खाचा स्वभावच आहे, तेव्हा या अनंत आकाशात जे अनेक चित्कार अुसासे टाकून आपापल्या दु:खाचा भार कमी करीत हिंडत आहेत त्यात माझ्या दु:खाने प्रसिद्धीचा अुसासा का टाकू नये? या अनंत आकाशात माझ्याही आक्रोशाला अवकाश असेल! असे वाटून प्रवृत्ती, केव्हा केव्हा दु:ख अेकदाचे ओकून टाकण्यास, अगदी सज्ज होअी. पण तीच परिस्थिती तिचा पाय हिसडून तिला मागे खेची.

कारण आमच्या सध्याच्या परिस्थितीत आमच्या अंदमानच्या अनुभवांत जे सांगण्यासारखे आहे तेच विशेषकरून सांगता येणार नाही. परिस्थितीत जे सांगता येअील ते अगदी वरवरचे, अुथळ वा सापेक्षत: क्षुल्लकसे वाटत असल्याने सांगण्यास अुत्साह येत नाही आणि जे सांगण्यासारखे वाटत आहे ते परिस्थिती सांगू देत नाही. अशा स्थितीत काही तरी

सांगून त्या कथानकाचे चित्र रंगहीन नि सत्त्वहीन करून टाकण्यापेक्षा प्रस्तुत काही सांगूच नये. कधी तसा दिवस अुगवेल की ज्या दिवशी सर्व गूढ आकांक्षा व्यक्त होअू शकतील; सर्व मूक भावना मोकळेपणाने बोलू शकतील त्या दिवशी सांगावयाचे ते यथाप्रमाण सांगू. तसा दिवस या आयुष्यात न अुगवला तर नाही सांगणार, ते वृत्त जगाने अैकले नाही म्हणून काही त्याचे महत्त्व अुणावत नाही वा त्याची तीव्रता बोथट होत नाही किंवा ह्या जगताच्या प्रचंड राहाटीत ते सर्व अश्रुत राहिले म्हणून काही मोठा खंड पडणार आहे असेही नाही, असे वाटे!

मनाच्या अशा शोकायमान स्थितीत आजपर्यंत अंदमानच्या आमच्या आठवणी आमच्या प्रिय बांधवांस सांगण्याचे काम तसेच राहून गेले. आमच्या मागून अंदमानास आलेल्या आमच्या पूर्वी सुटलेल्या कित्येक राजकीय बंदींनी आपापले अनुभव प्रसिद्ध केलेले आम्ही पाहिले. अितरत्रही वर्ष सहा महिन्यांसाठी जे कारागृहात पडले त्यांनीही पण त्यांचे अनुभव नि त्यांच्या यातनांची कहाणीही वेळोवेळी प्रसिद्ध केलेली आमच्या वाचनात येतच गेली. परंतु अशा आत्मस्मृतिकथनास आत्मश्लाघेचा अनिवार्यपणे लागणारा जो गंध तो आमचे मनास पुनः पुनः संकोचित करी आणि प्रियजनांपाशी आपली सुखदुःखे मन मोकळे करून सांगण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ती गत नि जित संकटांच्या पराभवाची कथा सांगण्याचा आनंद अुपभोगण्यासाठी अत्त्युत्सुक झालेली असताही परिस्थिती वाटेत पुनः पुनः आडवी येअी.

तथापि जे काय अर्धेमुर्धे वा अल्पस्वल्प सध्याच्या परिस्थितीत सांगता येण्यासारखे आहे ते तरी आपण सांगितलेच पाहिजे. तेही आम्हांस अत्यंत श्रवणीय वाटणारे आहे असा अगदी अुत्सुक, निष्कपट नि प्रेमळ आग्रह प्रसिद्ध प्रकाशन मंडळ्यांपासून तो शाळेतील मुलांपर्यंत आम्हांस अजूनही अेकसारखा होत असल्याने त्या आग्रहास आता मान न देणे म्हणजे विनयाचा अतिरेक करून अेक प्रकारचा सार्वजनिक मनोभंग केल्यासारखे होअील असे आम्हांस वाटू लागले आहे. अेतदर्थ परिस्थितीत जो काय सांगता येअील तो आमचा अंदमानामधील वृत्तान्त सांगून टाकण्याचा आम्ही निश्चय केला आहे. सुसंगत वृत्तान्तकथन अशक्य आहे हे अुघड असल्याने ज्या काही त्रोटक, तुटक नि संबंधविहीन आठवणी आम्हांस सांगता येतील त्यांवरच वाचकांनी प्रस्तुत प्रसंगापुरते समाधान मानून त्यांतील विसंगतपणाविषयी वा अस्पष्ट अुद्‌गारांविषयी तो परिस्थितीचा दोष समजून काही दिवस क्षमा केली पाहिजे.

अशा वृत्तान्ताचा सार्वजनिक अुपयोग फार मोठा आहे हे आम्ही जाणून आहो. परंतु केवळ वृत्तान्तापेक्षाही असा दुर्घट परिस्थितीतील विचारांचा, विकारांचा नि भावनांचा अितिहास हा अधिक मनोरंजकच नव्हे तर बोधप्रदही होणार असल्याने आम्ही ह्या आठवणींत त्यास अधिक महत्त्व देणार आहो. परंतु ह्या आठवणी तुटक असल्याने नि भावनांचा तो अितिहास पुसट, सूचक नि अस्पष्ट असाच सांगणे अपरिहार्य झाल्याने संपूर्ण नि सुसंगत कथन प्रसिद्ध होअीतो आमच्या अंदमानामधील जीवनाविषयी वाचकांनी कोणताही सामान्य सिद्धान्त असा करून बसू नये. ह्या आठवणींत सर्व वृत्त जरी सांगता आले नाही तरी जे सांगितले जाअील ते अक्षरशः नि भावार्थशःही यथातथ्य सांगितले जावे ह्याविषयी शक्य ती दक्षता राखण्याचा यत्न केला जाअीलच.

या ग्रंथात जे विचार, भावना नि घटना यांचे वर्णन येअील ते त्या त्या प्रसंगी अुद्‌भवलेल्या विचारभावनादिकांचे निदर्शक असून आज ते केवळ अैतिहासिक दृष्टीनेच वाचले जावे, अशी लेखकाची अपेक्षा आहे.

- वि. दा. सावरकर

प्रकरण पहिले

मुंबअीतील डोंगरीचे कारागृह

''पन्नास वर्षे काळ्या पाण्याची शिक्षा तुम्हास लागू झाली आहे. हेगच्या आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाने अिंग्रजांनी तुम्हास फ्रान्सच्या हातात दिलेच पाहिजे अशी सक्ती करता येत नाही, असा निकाल दिला आहे.'' मला + + + नी सांगितले.

''ठीक आहे, मी हेगच्या आशेवर अवलंबून राहिलोच नव्हतो; पण मला हेगचा निकाल पाहावयास मिळेल का?''

''ती गोष्ट माझे हातात नाही. मला तुमच्यासाठी जे शक्य ते मी करीन. तथापि, ही आम्हां तिऱ्हाअितांसही अैकताच विव्हल करणारी बातमी आपण ज्या धैर्याने आता अैकून घेतलीत ते धैर्य माझ्या साहाय्यासाठी अडून बसेल असे मला वाटत नाही!'' ते गृहस्थ मनापासून कळकळून म्हणाले.

''ही किंवा असल्या बातम्या मलाही भयंकर वाटत नाहीत असे थोडेच आहे; परंतु प्रथमच समजूनअुमजून या संकटास तोंड देण्याचा आम्ही निर्धार केला असल्याने मन अेका प्रकारे निर्ढावून गेल्यासारखे झाले आहे. आपणही माझे स्थितीत असता तर हेच धैर्य याच विवेकाच्या बळाने आपणही धरू शकता. आपल्या साहाय्याविषयी मी आभारी आहे.''

अितक्यात कोणी आल्याचा आवाज आला. हे गृहस्थ चटकन माझ्या खोलीपुढून निघून दुसऱ्या दिशेने आपल्या कामास निघून गेले. मी आपल्या कोठडीत मागे सरकून अुभा राहिलो. मनात 'पन्नास वर्षे' हा शब्द गुंजत होता.

लगेच ज्यांच्या येण्याचा आवाज झाला होता ते लोक आले. अधिकाऱ्याने माझे दार अुघडून मला जेवण वाढविले. हेगच्या निकालापर्यंत मला बंदीवानाचे जेवण वा वेष देण्यात आला नव्हता; त्याप्रमाणे आजही बंदीवानाचे जेवण नव्हते. कारण कदाचित अजून सरकारी हुकूम आला नसेल! मी जेवण जेवताना हेतूपूर्वकच चांगले पदार्थ खाल्ले नाहीत. अधिकारी म्हणाला, ''का रावसाहेब, आज जेवत का नाही?''

''जेवतो तर; पण असेच पदार्थ जेवतो की जे सगळ्या बंदीवानांस मिळतात. कोणी सांगावे अुद्या बंदीवानांतच काम करण्यासाठी आम्हास जावे लागणार नाही म्हणून? सदन्न कधी मिळेल कधी नाही; पण कदन्न मात्र नेहमीचे खरे. म्हणून त्याची मैत्री करून ठेविली असता ती चिरकाल अुपयोगी पडेल.'' मी हसून म्हणालो.

अधिकारी अुतावळेपणाने म्हणाला, ''छे! छे! असे कधी होणारच नाही. तुम्ही फ्रान्समध्ये परत जाणार असा हुकूम देखील आला आहे, असे मी अैकतो. तुम्ही बंदीवानांत काम करणार? रावसाहेब! अीश्वर असे कधी करणार नाही!''

तोच अेक शिपाअी धावत येअून म्हणाला ''हवलदारजी साहेब आता है.''

दार खाड्‌कन बंद झाले. जेवण वाढीत लोक पुढे गेले. सुपरिन्टेंडंट आला व मला रीतसर पण सहानुभूतीच्या शब्दांत सांगण्यात आले की, यापुढे तुम्हाला बंदीचे कपडे व अन्न मिळेल. तुमची पन्नास वर्षांची शिक्षा आजपासून लागू झाली आहे.

मी अुठलो, माझे घरचे कपडे अुतरले. बंद्याचे कपडे घेतले व अंगात घालू लागलो. मनात चर्र झाले. हे कपडे, बंदीवानाचे कपडे, जे आज चढत आहेत ते आता पुन: कधीही अुतरणारे नाहीत! या कपड्यांतच आपले प्रेत बाहेर काढले जाणार! पुसट विचार - पण मन अुदाससे झाले. तोच सुपरिन्टेंडंट काही अिकडचे तिकडचे बोलत होता; त्याशी संवादात मनास बळेच निमग्न केले.

अितक्यात अेक लोखंडी बिल्ला आणून शिपायाने हातात दिला. हा तो बंदीवानाचा छातीवर रुळणारा क्रमांक! त्या बिल्ल्यावर बंदीवानाची सुटकेची मिती दिलेली असते. माझी मिती! मला सुटका तरी आहे का? मला मरण हीच माझी सुटकेची मिती? काही औत्सुक्य, काही निराशा, काही विनोद अशा मिश्र भावनेने मी बिल्ल्याकडे पाहिले. सुटकेचे वर्ष १९६० अिसवी! क्षणभर त्याचा अर्थ काहीच प्रकाशला नाही. क्षणा दो क्षणांत त्यातील भयंकर अर्थ प्रकाशला! शिक्षा १९१० व्या वर्षी व सुटका १९६० व्या वर्षी!

+ + निष्ठुर विनोदाने म्हणाला, ''काही चिंता नाही, दयाळू सरकार तुम्हाला १९६० साली सोडीलच सोडील.''

मी अुपहासतच म्हणालो, ''पण मृत्यू अधिक दयाळू आहे. त्याने मला त्यापूर्वीच सोडून दिले तर!''

दोघेही हसलो. तो सहज हसला. मी प्रयत्नपूर्वक हसलो. सुपरिन्टेंडंट आणखी काही चर्चा करून गेला. मी खाली बसलो. सर्वजण निघून गेले. मी व माझी शिक्षा असे दोघेच अेकटे अुरलो व त्या अुदास कोठडीत अेकमेकांच्या तोंडास तोंड देअून निरखू लागलो.

ह्यापुढील त्या दिवसाची कहाणी व अंत:करणातील खळबळ आम्ही 'सप्तर्षि' ह्या कवितेच्या पूर्वार्धात वर्णिलेली त्या पुस्तकात प्रसिद्ध झालेली आहे.

दुसरा दिवस

''आताच अुजाडले'' जमादार येअून म्हणाला, ''जरी तुमची शिक्षा सुरू झाली आहे तरी तुम्हास पूर्वीप्रमाणेच सकाळी व्यायामासाठी खाली फिरावयास न्यावयाचे म्हणून साहेबाने सांगितले आहे.''

मी व्यायामास खाली अुतरलो. अिकडे माझ्या खोलीची कसून झडती घेण्यात आली. माझी आजपर्यंतची सर्व पुस्तके व सामान खाली नेण्यात आले! शिपायांच्या पहाऱ्यात डोंगरीच्या तुरुंगाच्या मधल्या चौकात मी हळूहळू फेऱ्या घालीत होतो. माझी ती 'बॅरिस्टरी' वस्त्रे जाअून आज अगदी बंदीवानासारखीच खरबरीत बंदीवासाची वस्त्रे माझे अंगावर होती. त्या वस्त्रांत बॅरिस्टर दिसतो तरी कसा या कुतूहलाने बहुतेक व खऱ्याखऱ्याच समवेदनेनेही थोडेसे असे बरेच लोक रुग्णालयातून, वाटेतून, खिडक्यांतून, नाही तेच काम काढून तेथून जाताना मला पाहत होते. डोंगरीचा तुरुंग मध्यवस्तीत आहेसे वाटते; कारण आजूबाजूस किंचित दूरवर अुंच अुंच चाळी व घरे दिसतात. तेथे व्यायाम घेत असता प्रत्यही त्या चाळींतून व खिडक्यांतून बायकापुरुषांचे थवे थबकत अुभे राहत व मी व्यायाम संपवून परत जाअीतो आपसात कुजबुजत असत. पोलिसांची दृष्टी चुकवून केव्हा केव्हा मीही त्यांचे नमस्कार स्वीकारून प्रतिप्रणाम करीत असे. मनात त्यांची ती पूज्यबुद्धी पाहून कधी बरे वाटे, पण कधी... असे विचार येत. अेकदा पोलिसांनी समोरच्या अेका घरवाल्यास धमकाविल्याची बातमी मला कळली; तेव्हा आपणासाठी अितरांस पीडा होअू नये म्हणून मी शक्यतो खाली पाहून येरझारा घालीत असे. या व्यायामाचे वेळी योगसूत्रांचा पाठ तोंडाने म्हणावा व नंतर त्यांतील अेकेका सूत्रावर विचार करून त्याची छाननी करीत असावे. आजही त्या दिनक्रमाप्रमाणे तशा विचारांत गुंतून मी व्यायाम करीत असता 'वखत पुरा हुवा, चलिये!' म्हणून माझ्यासाठी नेमलेल्या अेका हवालदारांनी सांगितले. मी जिना चढून वरच्या त्या माझ्या कोठडीत गेलो; पण जो विचार करीत होतो त्यातच गुंतून गेल्याने तसाच बसून राहिलो. बराच वेळ त्या निमग्नतेत गेला; तोच पुन: दार खडबडले आणि अेका बंदीवानाच्या डोक्यावर वळलेल्या चऱ्हाटाचे अेक गुंडाळे देअून अेक हवालदार

आत आला. माझे चित्त विचार करता करता निवांत झाले असल्याने मी क्षणभर तसाच डोळे अुघडून निश्‍चिंत होतो, ते पाहून तो हवालदार म्हणाला -

''रावसाहेब, चिंता करू नका, अीश्वर तुमचे दिवस पार पाडील. तुमच्यावरील संकटाला परमेश्वर साक्षी आहे; माझ्या कुटुंबातील मंडळींचे डोळ्यांसही पाणी आले. पण आपण तरी कधीही डगमगणार नाही अशी हमी सगळ्यांस मोठ्या गर्वाने दिली. मग हे काय? चिंता करू नका.''

या त्याच्या, सद्‌हेतुपूर्वक समजविण्याचा परिणाम मात्र अगदी अुलट झाला. चिंता करण्यासारखे काही तरी घडले आहे हे स्पष्ट आठवले. मनास किंचित बोचल्यासारखे झाले, मी म्हटले, ''हे चऱ्हाट कसले?'' हवालदार बळेच हसू आणून ''ते काही नाही, अुगीच आपला कायदा म्हणून काही काम आणून ठेवावयाचे, होअील ते करा, त्याची चिंता मुळीच नाही.''

त्याने ते चऱ्हाट खाली काढले. त्याचे तुकडे तुकडे केले व ते अुचलून ठोकून, पिंजून त्याचा परत काथ्या कसा करावयाचा हे मला त्या बंदीवानाकडून दाखविले.

तर मग ही 'सक्तमजुरी'!

जगातील काथ्याकूट

हूं, चल दे तोंड तिला. काथ्या कुटावयाचा अितकेच ना! हा रे वेड्या मना! त्यात हलकेपण ते काय आहे! आयुष्य व्यर्थ जाते? अरे हे आयुष्यही स्वतःच अेक काथ्याकूट आहे! पंचमहाभूतांस पिळून वळून हे आयुष्याचे चऱ्हाट वळावयाचे, तेच ते तंतू जोडून लांबवीत बसावयाचे व शेवटी सडत आले की, मृत्यूच्या 'मोगरी'ने कुटून पुनः काथ्या करून पंचमहाभूतांच्या ढिगात मिसळून द्यावयाचे!

सकाळ झाली की संध्याकाळ, संध्याकाळ झाली की सकाळ, सगळी काथ्याकूट. आपण वनस्पती खात खात जगावयाचे, जगत जगत मरावयाचे, मरताच त्या हाडा-मासांस वनस्पतींनी खावयाचे, सगळी काथ्याकूट. तेजोमेघांची सूर्यमाला, सूर्यमालेची पृथ्वी, पृथ्वीची अेखाद्या धूमकेतूशी टक्कर अुडाली की पुन्हा तेजोमेघ, सगळी काथ्याकूट! तशीच, व त्याचाच अवश्य व अपरिहार्य भाग म्हणून, हे वळलेले चऱ्हाट अुकलून कुटण्याची आमची काथ्याकूट. जर ती महान काथ्याकूट महत्त्वाची असेल, तर तीत आयुष्य व्यर्थ जात नसेल, तर हीही अेक छोटीशी काथ्याकूट कर्तव्यच आहे. कारण त्या महान काथ्याकुटीचा हाही अेक अपरिहार्य घटक आहे. कारण तो घडत आहे.

मी काथ्या कुटू लागलो. तो हवालदार व बंदीवान मला काम येते की नाही ते पाहण्याच्या निमित्ताने तेथेच अुभे राहिले आणि मला करमणूक करण्यासाठी अिकडच्यातिकडच्या गोष्टी बोलू लागले.

''महाराज, तुम्हाला माहीत नसेल की, **याच खोलीत टिळक व आगरकर** यांना शिक्षा झाली तेव्हा ठेवण्यात आले होते. ते आपसात वाद करीत तेव्हा मोठमोठ्याने बोलत. केव्हा केव्हा त्यांना हळू बोला म्हणून बजवावे लागे.''

''पण ते अैकत की परत तुमच्यावरच रागावत?''

''वादाच्या भरात खंड पडल्याने ते थोडेसे त्रासत. पण पुन्हा हळू बोलू लागत, किंवा चूप बसत. आणखी कोणी वाअीचे वर्तमानपत्रकार – हो, हो, तुम्ही म्हणता तेच लेले म्हातारे कुबडेसे होते नाही, तेही येथेच साध्या बंदीत असत. त्यांची बुद्धी मोठी कल्पक. अिकडे ढेकूण फार झाले होते. लेले अगदी त्रासून जात. अेके दिवशी बामणाने केले काय की, साधी बंदी असल्यामुळे त्यांना जी घरची वस्त्रे मिळत त्यांतील अेक अगदी पातळ पण घट्टशी चादर घेतली व तिची अुशी करतो तशी अेक आच्छादनाची पिशवी शिवू लागले. आम्ही सहजच विचारले, ''शास्त्रीबुवा, हे काय शिवता? साहेब रागावेल.'' ते म्हणाले, ''थांबा तर खरे तुम्हांस ढेकणांचे अेक मी रामबाण औषध शोधून काढले आहे ते देतो.'' थोड्याशा तासांनी ती पिशवी पुरी झाली आणि पाहता पाहता बामण तीत घुसून गेला. केवळ डोळ्यांची व नाकाची

तेवढी भोके अुघडी. बाकी डोक्यापर्यंत त्या पिशवीत अेखाद्या गादीसारखा घुसून, व आतून तिचे तोंडाचे कसे ओढून बामण संध्याकाळी जो निजला तो सकाळी ठोठावले तेव्हा जागा! तेव्हापासून त्यास ढेकूण रात्री डसला असेल तर शपथ! दिवसा ती पिशवी अुरफाटी करून अुन्हात टाकीत व रात्री तीत घुसून घोरत पडत!''

''टिळक आगरकरांबरोबर येथे होते त्यानंतर पुन: कधी होते का?''

''होते तर! पण त्या वेळेस त्यांचा कडक बंदोबस्त ठेवण्यात आला होता. याच खोलीत ते असत... अेक दिवस ढेकणांनी डसून डसून रात्रभर झोप येअू दिली नाही. मी सकाळी दार अुघडले तेव्हा पाहतो तो टिळक ढेकूण मारीत बसले आहेत. मी म्हटले ''काय रावसाहेब, बरे आहे ना?'' ते शांतपणे हसत म्हणाले ''बरं आहे तर! केवळ, जमादार! काल साऱ्या रात्रभर झोप नाही. थोडे आत तर या! बघा ही तुमची पाळलेली जनावरे!'' मी पाहतो तो ढेकणांच्या रांगा भिंतीशी चाललेल्या आहेत ...पण ''काय हो तात्यासाहेब! हे जे राजकीय काम तुम्ही हाती घेतले आहे हे सिद्धीस जाअील का हो?'' ...

हवालदार अित्यादी सर्व मंडळी गेली. पुन: मी व माझी शिक्षा दोघे अेकमेकांची ओळख करून घेत समोरासमोर अुभे राहिलो.

ती ओळख पुरी होत चालली. आता काहीअेक संशय अुरला नाही. आशा नव्हती तरी हेगच्या निकालात क्वचित सुटू हा संभव होता; ते संपले. आता हे निश्चित की, हा सारा जन्म अशाच कोणत्या तरी कोठडीत सडत जाणार. तर मग? त्यासही तोंड दिले पाहिजे, दुसरे काय!

प्रतिकूल तेच बहुधा घडेल

माझ्या या कष्टमय हेतुपूर्वक स्वत:वर कोसळून घेतलेल्या संकटांचे पर्वताखाली चिरडलेल्या आयुष्यात जर कोणता अेखादा नियम अतिशय कडू पण अतिशय हितपरिणामी झाला असेल तर तो सदोदित प्रतिकूल तेच घडेल हे गृहीत धरून त्यास तोंड देण्याची मनाची सज्जता करून ठेवणे हाच होय.

ज्यांचा ज्यांचा सर्वतोपरी असहाय अशा कालात, देशात वा परिस्थितीत जन्म झाला असेल, आणि तरीही त्या परिस्थितीशी भयंकर झुंज खेळून तिला चीत करून, तिच्या छातीवर अुभे राहून कोण्या नवयुगाची, कोण्या महान ध्येयाची अुषा ज्यांना पाहावयाची असेल त्यांना 'प्रतिकूल तेच बहुधा घडेल, हे गृहीत धरून त्यास तोंड देअू' या नियमाचे हे हलाहल प्यायलेच पाहिजे. प्रतिकूल तेच घडणार आणि मी त्यास तोंडही देणार, असा निर्धार केला असता क्वचित अनुकूल तेच घडले तर अर्थातच काही अेक हानी न होता अुलट तो अनुकुलाचा आनंद द्विगुणित होतो; पण अनुकूल तेच घडेल अशी आशा, लालसा करीत बसले असता जर प्रतिकूल घडले – आणि असहाय पिढीत जन्मलेल्यांच्या जीवनात तोच संभव अधिक – तर मात्र अेकाअेकी निराशेच्या कोसळणाऱ्या पहाडाखाली धैर्याचा चक्काचूर होअून गेल्याविना सहसा राहत नाही. सिद्धीच्या मानस सरोवरावर क्रीडा करण्याचे ज्या पिढीचे भाग्य असेल ते राजहंस सुखेनैव मुक्ताफळभोजन करून, बिसतंतूंचा फराळ करोत! परंतु प्रयत्नांच्या मृतसरोवराच्या विषारी प्रदेशांतून ज्या पिढीस मार्ग कंठावयाचा आहे तिने प्रतिकुलाचे, लोखंडाचे चणेच खावयाची व पचवावयाची सवय ठेवली पाहिजे.

भयंकर आघात

परंतु 'प्रतिकूल तेच घडेल' हे गृहीत धरण्याची थोडी सवय व शक्ती असलेल्या माझ्या मनास मूर्च्छना यावी अितका भयंकर आघात अेकाअेकी झाला. लंडनला धरले तेव्हाच मी गृहीत धरले की, अंदमानाला पंचवीस वर्षे काढावी लागणार. मार्सेलीसला पुन: धरला गेलो तेव्हाच की जेव्हा सर्व शिक्षित जगत् मी फ्रान्सला परत दिला जाणार म्हणून निश्चितपणे म्हणत होते – पुन: मी गृहीत धरले की, बहुधा फाशी जावे लागणार. पण अंती त्या दोनही गृहीत निराशा खोट्या ठरून त्या दोहोंपेक्षाही अेका अर्थी भयंकर अशी तिसरीच निराशा दत्त म्हणून पुढे ठाकली. पन्नास वर्षे शिक्षा! अशा अेकान्त व अुदास कोठडीत अेकटा, अेक तास तो वाजे तो मोजीत जन्म काढावयाचा!... ठीक तर मग, काढू या!

'हेग' चा निकाल होण्याचे आधीच्या पंचवीस वर्षे कशी काढावयाची याचे अेक मनोमय चित्र (नकाशा) मनात खेचलेच होते. त्यात जे माप (स्केल) धरले होते तेच आता द्विगुणित करावयाचे. ह्या पंचवीस वर्षांत ज्याच्या योगाने जन्मसार्थक व्हावे आणि ज्याचे अर्पणाने मातृभूमीचे ऋण अल्पस्वल्प तरी हलके होअून मनुष्यजातीची काही तरी विशिष्ट सेवा घडावी असे या निःसहाय, निःसाधन व निरुत्साह अेकान्त बंदीवासात कोणते कृत्य करता येणार? रालेपासून क्युरोपॉटकिनपर्यंत अनेक थोर थोर बंदीवानांची चरित्रे आठवून पाहिली. 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस' ज्याने लिहिले त्याला लेखनसामग्री तरी मिळत होती; मला तर पेन्सिलीचा अर्धा अिंच बारीक तुकडाही ठेवण्याची चोरी. मग स्टेडसारख्या बंदीवानाप्रमाणे वर्तमानपत्रात निरुपद्रवी म्हणून समजल्या जाणाऱ्या विषयांवरही लेख लिहिण्याचे नावच नको! जवळ चिटपाखरू फिरकणे नाही म्हणून प्रचार अशक्य, कागदाचा तुकडाही ठेवणे अपराध, तेथे लेखनही असंभवच! स्वतः नुसते वाचन व ज्ञानप्राप्ती करीत राहावे तरी अेक पुस्तक कधी तरी मिळाले तर मिळणार; आणि नुसते वाचून जे साचतच जाते ते ज्ञान, फळहीन वृक्षाप्रमाणे, किंवा ज्याच्या पाण्याने हजारो नसो पण अेका अर्ध्या तृषिताचीही तृष्णा भागत नाही वा अन्नोत्पादनाने भूक शमविली जात नाही त्या जलाशयाच्या संग्रहाप्रमाणे केवळ वांझच नव्हे काय? मग ज्यांनी बंदीवासातही काहीतरी अुपयुक्त व थोर कार्ये केली त्यांच्यापैकी कोणासही जो भोगावा लागला नाही अशा या कठोर साधनहीन बंदीवासात मी कोणते कार्य करू शकणार?

महाकाव्य

अगदी लहानपणी अेक अिच्छा असे की, आपण मराठीत अेक महाकाव्य लिहावे. कोणते, काय, कसे अितकेच नव्हे तर महाकाव्य म्हणजे नक्की काय हेही निश्चितपणे कळत नव्हते; पण लिहावयाचे हा निश्चय. त्या लहान वयापासून आतापर्यंत ती अिच्छा तशीच मनातल्या मनात डाचत होती. कर्मक्षेत्राच्या रणधुमाळीत जरी ती अिच्छा जवळजवळ दिसेनाशी झाली होती तरी कारागृहाच्या अेकान्त कोठडीतील या शांततेच्या धुळीवर अंग टाकताच ती पुनः दृग्गोचर होअू लागली. या कोठडीत, सक्त कष्ट करतानाही निदान रात्री अेकटे पडले असता दिवा न दिला किंवा कागदाचा वा पेन्सिलीचा तुकडा न बाळगू दिला तरीही अेखादे काव्य रचता येअील. मनातल्या मनात कविता रचून पाठ करून जर त्या स्मृतिपत्रावरच लिहून ठेवीत गेलो तर त्यास तरी कोणी प्रतिबंध करू शकणार नाही. सध्याच्या अत्यंत निर्दय साधनहीनतेतही हे कार्य करणे शक्य आहे. आणि जर असे अेखादे काव्य मला रचता आले तर बंदीवासातून कधी काळी सुटल्यास व जर सुटलो तर मातृभूमीच्या चरणी या पंचवीस वर्षांची प्राप्ती म्हणून हाही अेक नवोपहार अर्पण करता येअील. तितके कार्यही काही लहानसहान नाही.

मग जोवर त्याहून महत्त्वाचे कोणते कार्य शक्यतेच्या कक्षेत येअू शकत नाही तोवर हे तरी अेक करू या. ठरले तर! पंचवीस वर्षांत अेक महाकाव्य रचावयाचे. जर हेगचा निकाल विरुद्ध गेला तर बंदीवासात हातांनी सक्त श्रमाची कामे करतानाच अितर कोणत्याही साधनांच्या अभावी हे अेक कार्य तरी करता येणार हे पाहून स्वभावाची कार्यपिपासा शांत झाल्यासारखी वाटली. तळमळ क्षणभर थांबली. हेगचा निकाल विरुद्ध गेला. पंचवीस वर्षांच्या स्थळी अकल्पित भयंकर अशी पन्नास वर्षांची शिक्षा झाली. तरी तोच कार्यक्रम निश्चित केला. अितकेच नव्हे पण अंगीकृत महान ध्येयाच्या सिद्धीस्तव अशा निःसहाय व निराश स्थितीतही अद्यापि अितके तरी करता येणारच. जीवनाचे सार्थक्य करण्यासारखे काही कार्य करणे अजूनही शक्य आहेच हे पाहून औदासीन्य कमी झाले. निष्क्रिय वैफल्याच्या भयाचा भार हलका झाल्यासारखा वाटला. अुतावळ्या मनाने गणनाही करून टाकली की प्रत्यही कमीत कमी दहा ते वीस कविता नव्या रचून आणि जुन्यावर आवृत्ती देअून पाठ करण्याचा जर प्रघात ठेवला तर अेक वा अर्ध लक्ष महाकाव्य रचणे संभवनीय आहे; तर मग आजच आरंभ. प्रथम श्रीगुरुगोविंदसिंहांचे चरित्र गावयाचे.

गोविंदसिंहांचे चरित्र

कारण गोविंदसिंह हुतात्म्यांचा मुकुटमणी होता. थोर यशाने मंडित झालेले थोर पुरुष राजप्रासादाच्या सुवर्णकलशाप्रमाणे तेज:पुंज दिसतातच. पण आज मला त्यांच्या चरित्रवर्णनाने, त्यांची ती यशोगीते गाअिल्याने, तितकी शांती न मिळता अुलट माझ्या कपाळी आलेल्या अपयशाची तीव्रता मात्र अधिक जाचू शकण्याचा संभव आहे. आज मला त्या यशाच्या राजप्रासादाच्या पायाखाली खोल दडपून गेलेल्या अपयशाच्या पायाचे चिंतन हे ध्येय आहे. म्हणून 'चमकोर' दुर्गातून निसटताना ज्याचा संपूर्ण पराभव झालेला आहे, ज्याचे मातापत्नीपुत्र वाताहात होअून संसाराची राखरांगोळी अुडाली आहे, ज्याच्या शिष्यांनीही त्याच्यावर शपथपूर्वक ठेवलेल्या निष्ठेचे त्यागपत्र देअून आयत्या वेळेस त्यास सोडून त्या पराभवाचे व अपयशाचे खापर त्याच्याच डोक्यावर फोडलेले आहे आणि तरीही जो सिंह ते अपयशाचे व दु:खाचे हलाहल अेखाद्या रुद्रासारखा अवतार धारण करून पचविता झाला, त्या गोविंदसिंहांचे ते अपयशच आज मला गेय आहे! या माझ्या भयंकर दु:खास व अपजयास ते मेरुदंडाप्रमाणे आधार होअील. माझ्या पिढीच्या अपयशाच्या, दु:खाच्या पराजयाच्या खोल पायावर भावी पिढ्यांचे यश:प्रासाद ते अुभवील!

भावनांच्या मनोऱ्यांवर चढून माझे मन दूरवरची दृश्ये पाहण्यात रंगून गेले असता अिकडे माझे हात ते काथ्याचे कठीण नाडे व चऱ्हाटे तोडण्यात, कुटण्यात, अुकलण्यात गुंतलेले होते. प्रत्यहीच्या म्हणून ठरलेल्या दहापंधरा आर्या रचून झाल्या, काथ्या अुलगडणेही संपले! पण हातही सोलून निघाले, फोड अुठले, रक्त गळू लागले.

डोंगरीच्या बंदीगृहात हेगच्या निकालानंतर किती दिवस होतो आठवत नाही. प्रात:काळी अुठावे, व्यायामासाठी फिरताना योगसूत्रे मुखोद्‌गत म्हणावीत. त्यांवरील अेकेकावर अनुक्रमे विचार करावा; मग सक्त श्रमाचे म्हणून कठीण काम (Hard Labour) दिलेले असेल ते करावे आणि ते करतानाच मनात दहाबारा नवीन कविता रचून व जुन्या पाठ झालेल्या आवृत्ती देअून संध्याकाळी जेवण झाल्यावर, तुरुंग बंद करून सर्व सामसूम झाली असता ध्यानधारणेचा काही अभ्यास साधावा व रात्री नअू वाजण्याचे आतच निजावे. झोप मात्र गाढ लागे. अेकलकोंडीतील हा असा कार्यक्रम चालला असता कधी कधी ''प्रवृत्तिचिये राजबिंदीं। पुढां बोधाचिये प्रतिपदीं। विवेकदृश्याची मांदी' सारीत राहण्याची आटोकाट खटपट करीत असतानाही चिंतेची व अुद्वेगाची धाड अेकाअेकी कोसळून जसा गळा चेपला जावा, जीव कासावीस होअू पाहावा. वाटे, आपल्यामागे कार्याचे काय होअील... जर... मग हेही कष्ट... पण क्षणभरातच मनाचा तोल पुन: संभाळला जावा.

सर हेन्री कॉटन

अेक दिवस तुरुंगात बोलवा झाला की कोण्या मोठ्या साहेबाचे पेन्शन माझ्यासाठी बंद करण्यात आले आहे. हे काय प्रकरण आहे? थोडक्याच दिवसांत 'केसरी'चा अेक तुकडा अेकलकोंडीत अकस्मात माझे हाती पडला. त्या योगे त्या बातमीतले तथ्य थोडेबहुत अुमगले. लंडनमध्ये नूतन वर्षाच्या निमित्ताने तिकडच्या हिंदी लोकांची अेक सभा भरली होती. त्या प्रसंगी सभामंदिरात भिंतीवर माझा अेक मोठा फोटो लावलेला. होता. सभेतील मुख्य पाहुणे सर हेन्री कॉटन ह्या प्रख्यात अिंग्लिश गृहस्थाने त्या माझ्या फोटोस अुद्देशून साहस, देशभक्तीची अत्युत्कटता अित्यादी काही गुणांविषयी प्रशंसापर अुद्‌गार काढले होते आणि अशा तरुणाच्या आयुष्याची अवघ्या पंचविशीतच अशी राखरांगोळी व्हावी याविषयी खेद व्यक्त करून, हेगचे अुच्चतम न्यायालय तरी मतस्वातंत्र्याच्या अधिकाराची पायमल्ली न करता मला फ्रान्स देशात परत धाडण्यात यावे म्हणून निकाल देवो अशी आशाही प्रदर्शित केली होती. सरसाहेबांच्या या भाषणाने अर्थातच सर्व अिंग्रजी समाज खवळून गेला. सावरकरांस सहानुभूती! मग ती निंदागर्भ का असेना, पण ती सहानुभूती! कोणी म्हणाले ह्या हेन्री कॉटनची सरकी काढून टाका! कोणी म्हणाले त्याचे पेन्शन बंद करा! शेवटी या चहाच्या पेल्यातील वादळाच्या फूत्कारासरशी राष्ट्रीय सभेचा मंडपही हलतोसा भासू लागला. त्या वेळेचे अध्यक्ष सर

विल्यम वेडर्बर्ग व पुढारी सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनी राष्ट्रीय सभेहून परत येताना कलकत्त्यास अेका सार्वजनिक सभेत त्या विषयाचा विशेष अुल्लेख करून सर हेन्री कॉटन ह्यांच्या अुद्‌गारांवर सफाअीचा हात फिरवला आणि राष्ट्रीय सभेचा, सावरकर व त्यांचे अनुयायी यांच्या पंथाशी संबंध तर राहोच पण लवलेश सहानुभूतीही नाही असे प्रसिद्धपणे घोषित केले! ज्या केसरीच्या तुकड्यात हे वृत्त मी वाचले, त्यातच केसरीकारांनी अेक-दोन स्फुटे लिहून सर हेन्रीसाहेबांचा बचाव करण्याचा प्रयत्न केला होता. केसरीच्या लेखात माझा नामनिर्देश अगदी अेकेरी संबोधनांनी केलेला पाहून मनास कौतुक वाटले. ''सरसाहेबांस हा सावरकर कोण काळा की गोरा हे देखील माहीत नव्हते!'' असे वाक्य सर हेन्री कॉटनांच्या समर्थनार्थ लिहिलेले होते. केसरीसारख्या पत्रास देखील असे लिहिणे त्या परिस्थितीत भाग पडले! परंतु त्या काळी स्वतःचे निरपराधित्व आणि शिष्टपणा प्रस्थापित करण्यास कोणत्याही राजकीय संस्थेस वा व्यक्तीस सावरकरांस महान अपराधी म्हणून संबोधणे आणि त्या सावरकर नावाचा अशिष्टपणे अेकेरी अुपपदांनी अुल्लेख करणे हे अेक अमोघ साधन सापडलेले होते. अिंग्लंडमध्ये अेका अिंग्रजी अधिकाऱ्याने आमचा गौरवपूर्वक अुल्लेख करावा आणि हिंदुस्थानात आम्हास अरेतुरेवाचून धाडसी वृत्तपत्रांनाही संबोधिता येअू नये यात त्या वृत्तपत्रांकडे वा व्यक्तिविशेषांकडे दोष येत नसून, त्यायोगे परतंत्र देशाची कोण दैना झालेली असते, तेथे माणुसकी देखील किती महाग होते, हेच काय ते निदर्शनास येते असे मला वाटले.

Martyr की Rascal

कोणीसे कोठडीच्या दाराच्या गजांतून डोकावून बघते आहे, ''काय बॅरिस्टर कसे काय, बरे आहे ना?'' ''आपल्या आशीर्वादाने बरे आहे'' मी म्हणालो. ''छे छे! महाराज, तुमची योग्यता कुठे आणि माझी कुठे! कालच अेका युरोपमधून आलेल्या स्नेह्यांशी माझे भाषण झाले. तो म्हणाला, युरोपभर सावरकरांस आज अेखाद्या हुतात्म्याचा मान मिळत आहे. तुमची तुलना फ्रान्स, जर्मनी अित्यादी देशांतील पत्रे वुल्फटोनशी-अेमेटशी-मॅझिनीशी करीत आहेत. पुर्तुगालमध्ये देखील वर्तमानपत्रे तुमचे चरित्र मिळेल तसे छापीत आहेत... ते गृहस्थ तुम्हास भेटू अिच्छित होते पण मी त्यांस कळवले की, हे केवळ अशक्य आहे. पण निदान तुम्हास पाहण्यास तरी मिळावे म्हणून त्यांची अत्युत्कट अिच्छा असल्याने ते त्या समोरच्या चाळीत अुद्या तुमच्या हिंडण्याचे वेळेस अुभे राहणार आहेत. आपण अेकदा तिकडे बघावे... पण कालच्या मुंबअीच्या... ह्या आंग्लो-अिंडियन पत्राने हेगच्या निकालाविषयी लिहिताना आपल्याविषयी अगदी विषारी अुद्‌गार काढले आहेत.'' ''ते काय, अहो सांगा. स्तुती अैकण्याअितकेच निंदा अैकून घेणे हे कार्यकर्त्यांस प्रिय नसले तरी अवश्य असते.'' ''त्या पत्रात तुम्हास शिक्षा झाली ह्याविषयी लिहिताना मुद्दाम आनंद व्यक्त करून म्हटले आहे की, ``The rascal has at last met with his fate!" मी म्हणालो, ''अेवढेचना? मग ठीकच झाले. युरोपमध्ये ते Martyr हुतात्मा म्हणाले हे Rascal अधम म्हणाले. त्या दोनही आत्यंतिक निंदास्तुतीचा अनायासेच परस्पर छेद जाअून माझे मूळचे मूल्य जसेच्या तसेच अबाधित अुरले!''

सकाळी जे खोलीचे दार बंद व्हावयाचे ते पुनः दहा वाजता अुघडणार. ही सवय अितकी पक्की झाली की, मध्यंतरी दार अुघडण्याची प्रतीक्षाच नाहीशी झाली. प्रतीक्षाच नष्ट झाल्याने बंद दाराला पाहून जी अस्वस्थता प्रथम वाटे तीही कमी होत चालली. त्यातही अलीकडे काम करीत असताना वाटणाऱ्या कंटाळवाणेपणास घालविण्यास अेक अचानक साधन मिळाले होते. कोठडीच्या आढ्याला अेक फट असे. तीतून अेक कबुतराचे कुटुंब येअून कौलाराचे खाली राहू लागले होते. त्याचेकडे पाहत कसाबसा वेळ कंठीत होतो, तो दार खडबडले. भलत्याच वेळी दार खडबडले! अर्थात आपल्या बंदीवान भाग्यात काही तरी नवीन गोष्ट लिहिली जाणार हे अुघड आहे. औत्सुक्यवश होअून वर पाहिले तो हवालदार म्हणाला, ''चलो, साहेब बुलाता है!'' चला कोणत्याही का निमित्ताने होअीना पण अेकलकोंडीतून बाहेर पडण्यासाठी बंदीवानाचे मन अितके अुद्युक्त असते की, 'चलो' हा शब्द कानावर पडताच, ताडकन तुटणाऱ्या दाव्याचा आवाज बांधलेल्या गुरांचे मनास जसा क्षणभर तरी तरारी आणतो, तसाच हाही बंदीवानाचे मनास अुत्साह आणतो. मी अुठलो, कशास साहेब बोलवीत आहे हे विचारावेसे वाटले; पण कोणीही काही सांगितल्याविना कोणाही अधिकाऱ्यास

आपण होऊन काही बातमी विचारावयाची नाही हा प्रघात असल्याने मी काही बोललो नाही. पण तो सुशील हवालदारच हळूच म्हणाला, ''आपली भेट आली आहेसे वाटते.''

पत्नीची भेट

कार्यालयात येतो तो गजाच्या खिडकीपाशी माझ्या पत्नीस घेऊन आलेला माझा वडील मेहुणा उभा असलेला मला दिसला. तुरुंगाच्या वेषात, बंदीवानाच्या दु:खद स्वरूपात, पायात जखडून ठोकलेल्या जड बेड्यांस शक्य तितके सहज तोलीत आज मी प्रथम त्यांच्यापुढे उभा राहिलो! माझ्या मनातही चर्र झाले. चार वर्षांपूर्वी जेव्हा याच मुंबईतून मी त्यांचा निरोप घेऊन विलायतेस गेलो तेव्हा परत येताना बॅरिस्टरीच्या डौलदार झग्यात आणि आशेच्या व संपत्तीच्या झळकणाऱ्या प्रभावळीत मी दिसेन ही त्यांची आकांक्षा होती! तेथे आज मला या नि:सहाय निराशेच्या बेड्यांनी जखडून टाकलेला पाहून त्या वीस-एकोणीस वर्षांच्या तरुण मुलीच्या मनास केवढा धक्का बसेल? ती दोघे गजामागे उभी होती. माझ्या हातास हात लावण्याची देखील त्यांना चोरी होती. जवळ परक्यांचा निर्दय पहारा उभा. ज्या विचारांस शब्दांचे सान्निध्यही संकोचास्पद होते ते विचार मनात भरून आले आहेत! पन्नास वर्षांच्या म्हणजेच जन्माच्या ताटातुटीच्या आधीचा निरोप घ्यावयाचा, आणि तो ह्या विदेशी दर्पोद्दाम काराधिपाच्या स्नेहशून्य दृष्टिपाताच्या कक्षेत! या जन्मात तुमची आमची पुन: भेट होणे जवळ जवळ दुर्घट असे सांगणारी ती भेट!

आकाश वळवांनी भरून यावे तसे हे विचार एका क्षणात दाटून हृदयात भरून आले. पण हृदयातच; दुसऱ्याच क्षणी विवेकाच्या चौकीवर त्यास अटकाव होऊन त्यांचे थवे छिन्नविच्छिन्न करून टाकण्यात आले आणि दृष्टादृष्ट होऊन मी खाली बसताच त्यांस हसून विचारले की, ''काय मला पाहिल्याबरोबर ओळखलेत का? हे केवळ कपडे बदलले आहेत. मी तोच आहे. थंडीचे निवारण करणे हा जो कपड्यांचा मुख्य हेतू आहे तो ह्या कपड्यांनीही बहुतेक पूर्ण होतो.'' थोड्याच वेळात विनोदात रंगून आपण घरीच बोलतो आहोत असे ती दोघे सहज बोलू लागली. ती संधी साधून मी मध्येच म्हटले, ''बरे ईश्वराची दया असेल तर पुन: भेट होईलच. तोवर जर कधी ह्या सामान्य संसाराचा मोह होऊ लागला तर असा विचार करा की, मुलामुलींची वीण वाढविणे व चार काटक्या एकत्र करून घरटी बांधणे ह्यालाच जर संसार म्हणावयाचे असेल तर असले संसार कावळे-चिमण्याही करीतच आहेत. पण संसाराचा ह्याहून भव्यतर अर्थ जर घेणे असेल तर मनुष्यासारखा संसार थाटण्यात आपणही कृतकार्य झालो आहोत. आपली चार चूल-बोळकी आपण फोडून टाकली, पण त्यायोगे पुढेमागे हजारो जणांच्या घरी क्वचित सोन्याचा धूर निघेल; आणि घर घर म्हणून करीत असतानाही प्लेगने नाही का शेकडो जणांची घरे ओसाड पाडली! लग्नाचे मंडपातून नवरानवरीस विलग हिसडून मृत्यूचे दाढेत ढकलून दैवाने जोडपी विजोड करून टाकली! असा विवेक करून संकटास तोंड द्या. अंदमानास काही वर्षांनी कुटुंबास नेऊ देतात असे मी ऐकतो. तसे झाले तर ठीकच; परंतु ते न झाले तरीही ह्या दिवसांत सहन करू अशा धैर्याने राहण्याचा प्रयत्न करावा.'' ''तसा यत्न करतोच आहोत. आम्ही एकमेकांस एकमेक आहोत. आमची चिंता कशाला वहावी? स्वत:स जपले म्हणजे आम्हांस सर्व मिळाले.'' ही आमची प्रश्नोत्तरे होत आहेत, तोच सुपरिन्टेंडंटने वेळ संपला म्हणून म्हणताच ओठावरची अर्धी वाक्ये तशीच सोडून मी भेट संपविली. परंतु जाता जाता माझा मेहुणा मजकडे वळून घाईने म्हणतो, ''बरे. पण एक नियम आपण अवश्य पाळावा. प्रत्यही सकाळी, ''कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने! प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमोस्तु ते।।'' हा मंत्र आपण म्हणत जावा बरं का नियमाने! मी कौतुकाने पाहत उत्तरलो ''म्हणेन!''

ते परतले. मागे वळून न पाहता, बेडी उचलून मला तिचा काहीच भार होत नाही हे माझ्या त्या परतणाऱ्या मंडळींस दाखविण्यासाठी चालताना हेतुपूर्वक तीस सहज खळखळवीत मी तुरुंगाचे आत गेलो. पण मन? मी आताच त्यास जे शब्द उपदेशिले तेच मनात मोठमोठ्याने उच्चारीत व दटावीत; गुरू जसे ओढून आणून बांधून टाकावे तसे विवेकाने बांधून टाकले. शक्ती क्षीण झाल्यासारखी वाटली. कोठडीत कोंडून हवालदार परत जाताच भुईवर पडलो. तो वरच्या त्या कबुतरांची पिल्ले केविलवाण्या स्वराने आक्रोश व तडफड करू लागलेली दिसली. त्यांची आई सकाळी साहेबांच्या बंदुकीस बळी पडली होती आणि ती नेहमी- प्रमाणे चोचीत दाणे घेऊन आता येईल, मग येईल अशी वाट

पाहता पाहता निराश व भयभीत झाल्याने ती पिल्ले वियोगाच्या वेदनांनी तडफडत, आक्रोशत होती! हाय हाय! माझ्या वियोगाच्या वेदनांचे चित्र शक्य तितके करुणभयंकर खेचण्यासाठीच का ही या कपोतांच्या पिलांच्या शोकाची पृष्ठभूमी कोण्या दुष्ट चित्रकाराने हेतुपूर्वक निवडली आहे! मनाला ताण सोसवेना. भुअीवर पडल्यापडल्याच झोप लागली. तोच-

''अुठा! अहो निजलेत काय! साहेब कामाच्या वेळात आपणास निजलेले पाहील तर आम्हांस काय म्हणेल?'' म्हणून दाराच्या गजात आपला दांडा जोराने खडबडवीत शिपाअी म्हणाला.

अुठलो. पुनः तीच चऱ्हाटे, ते कुटणे, ते अुलगडणे - चालली काथ्याकूट!

बहुधा शिक्षा लागू होअून अेक महिना झाला असावा. कच्च्या बंदीवानाचे जे जेवण मला पूर्वी मिळे तेच शिक्षा झाल्यावरही अजून मिळत असल्याने दूधही मिळत होते. मी आताच जेअून अुठलो होतो, अितक्यात हवालदाराने बाहेर बोलावले. तोच सुपरिन्टेंडंटही आला. ''अंथरूण बरोबर घ्या!'' मी अंथरूण अुचलून घेतले. मनात म्हटले हे काय, अखेर अंदमानामध्ये चाललो की काय? दाराशी आलो तो तुरुंगाची गाडी अुभी होती. आत बसलो. गाडी बंद झाली. अितकी की बाहेरचे काहीअेक दिसेना. ना दिशा, ना मार्ग. केवळ खडखडणे मात्र अैकू येत होते. गाडी थांबली. अुतरतो तो आणखी कोणल्याशा तुरुंगात मी अुभा आहे असे दिसले. आत नवीन बंदीवान येताच जे सोळा संस्कार होतात ते होअून अेकदाचा कोठडीत बंद झाल्यावर पाहतो तो डोंगरीच्या तुरुंगापेक्षाही कडक अेकान्तात व निर्जन स्थितीत मी बंद आहे. अेक बंदी वॉर्डर मात्र दूर दिसत आहे. थोड्याच वेळाने जेवण आले. दार अुघडता अुघडता मजसाठी हिंदी हवालदार न धाडता हेतुपूर्वक धाडलेल्या अिंग्रजी सार्जंटाने जरा अिकडेतिकडे पाहून `Good Day' म्हणून रामराम केला. मी हळूच विचारले, ''हा कोणता तुरुंग?'' त्याने बरोबरच्या हिंदी बंदीवानास कळू नये म्हणून स्पेल करून सांगितले - BYCULLA (भायखळा).

प्रकरण दुसरे

भायखळ्याचे कारागृह

डोंगरीच्या अेकलकोंडीपेक्षा भायखळ्याची अेकलकोंडी चढताना अेकान्ताच्या व औदासीन्याच्या तीव्रतेची पुढची पायरी चढावी लागली. डोंगरीत शेजारी मनुष्य कोणी नसे; पण दूरचा गलबला तरी अैकू येअी. जवळ अेखाददुसरे पुस्तक व किरकोळ सामान तरी असे. पण आज ते सर्व गेले. दुरून गलबला देखील अैकू येत नाही. जवळ मनुष्ये तर काय पण सवयीच्या वस्तू देखील अुरल्या नाहीत. सामानाची देखील अेक प्रकारची सोबत असते. ओळखीची मनुष्ये नसल्याप्रमाणेच ओळखीच्या वस्तू नाहीशा झाल्यासही चुकलेसे ओसाड वाटू लागते. खोलीची पाहणी केली. पाहण्यास काही सापडेना. येरझाऱ्या घालू लागलो. मनात वाटू लागले. आपण धरलो गेल्याने आपल्या क्रांतिकारक संस्थेची काय स्थिती होअील..... पुढे काय घाट रचला पाहिजे.

संध्याकाळचे जेवण आले. राजकारणाच्या विचारांच्या काहुराने खळबळलेले चित्त विचारास काहीतरी दुसरा विषय मिळाल्याने थोडे शांत झाले. जेवण होअून भांडी घासून पुनः त्या सदोदित बंद केलेल्या गजांच्या दाराशी अुभा राहिलो. संध्याकाळ झाली. तीच संध्याकाळ, तीच रात्र, तीच तात्त्विक विचाराने लाभलेली तात्कालिक शांती 'सप्तर्षि' या कवितेच्या अुत्तरार्धाचा विषय झाली आहे.

आज दोन अर्ज केले होते. डोंगरीतून निघताच तेथे जे थोडेसे दूध मिळे तेही बंद केले गेल्याने व भायखळ्यात नुसती भाकर खाल्ल्याने पोट बिघडे, म्हणून दूध पुनः देण्यात यावे ही अेक मागणी केली होती. आणि दुसरी ही होती की, मजपासून घरची व सरकारी सर्वच पुस्तके जी काढून नेली होती त्यांपैकी कोणते तरी वाचावयास मिळावे. अगदी काही नाही तरी निदान बायबल तरी वाचावयास देण्यात यावे. त्या अर्जास अुत्तर मिळाले – दुधाची आवश्यकता दिसत नाही! बायबलविषयी बघू.

अखेर काही दिवसांनी बायबल मिळाले. बरेच दिवस पुस्तक नसल्याने ते मिळताच वाचावेसे वाटून बायबल अुघडले तोच पहारेकऱ्याने सांगितले की, पुस्तक कोठडीत ठेवायचे नसून संध्याकाळी काम संपले तर अेकदोन तासच देण्यात यावयाचे आहे. तेव्हा ते परत दिले आणि पुनः सक्त कष्ट म्हणून जे काम दिले ते करीत व मनात नेहमीच्या कार्यक्रमाप्रमाणे कविता रचीत बसलो. शेवटी संध्याकाळी अेकदाचे बायबल मिळाले.

येशू ख्रिस्ताचे चरित्राविषयी आणि अुपदेशाविषयी मला नेहमीच आदर वाटत असे. फ्रान्समध्ये मी नव्या कराराचे चिंतन व अभ्यास करीत असे. आता गोविंदसिंहांच्या आर्या संपत आल्या होत्या आणि 'सप्तर्षि' ही होत आला होता. पुढच्या कविता रचावयासाठी अवश्य ती अैतिहासिक वाङ्मयात्मक साधने मिळाली नसल्याने व काव्य कोणत्या विषयावर करावयाचे हेही स्पष्ट निश्चित न झाल्याने प्रथम येशूचे चरित्रच मराठीत कविताबद्ध करावे असे ठरविले. जुन्या कराराचा अैतिहासिक आणि धार्मिक दृष्टीने विवेचनात्मक अभ्यास करीत असताना ज्यू लोकांच्या राष्ट्रीय बंदीवासातील दुर्दैवी व निःसहाय स्थिती आणि त्यातून सुटण्यास्तव त्यांचे चाललेले प्रयत्न ह्यांची वर्णने वाचीत असता...

पण हे मला अंदमानामध्ये अेकदाचे नेअून का टाकीत नाहीत? शिक्षा लागल्यापासून सहा महिन्यांचे आत जर बंदीवानास काळेपाण्यास धाडण्यात आले नाही तर ते सहा महिने मोजण्यात येत नाहीत असे काहीसे मी अैकले होते. त्याविरहित अंदमान रेग्युलेशनमध्ये हेही वाचले होते की, सहा महिने तुरुंगात ठेवल्यानंतर काळेपाण्यावर बंदीवानास बाहेर बेटावर सोडण्यात येअून थोडे लिहिणे-वाचणे येणाऱ्यास तर शंभर शंभर लोकांवर देखरेख करण्याची व अितर महत्त्वाची व पैदासीची कामेही मिळतात. तसेच असेल तर ते जीवन ह्या तुरुंगातील कोठडीतील जीवनापेक्षा पुष्कळ सुसह्य होण्याचा संभव आहे. निदान समुद्राच्या तटावर क्षणभर थांबून मुक्त वायू श्वसिता येअील, लोकांत मिसळण्याची संधी मिळेल. त्यायोगे पुनःप्रचार आणि लोकोपयोगी कार्येही करता येतील. दहा वर्षांनी कुटुंबासह घर करून राहता येअील. अशा स्थितीत माझे जीवन क्वचित बरेच सुसह्य होअील. पण लगेच मनाला अतिशय वाअीट वाटू लागावे

की, ज्यांना माझ्याबरोबर पाच-दहा-पंधरा वर्षांच्या शिक्षा झाल्या आहेत आणि त्या ज्यांना कोठडीतल्या ह्या बंदीगृहातील भुयारातच काढाव्या लागणार, त्यांचे कसे होअील? त्यांतील कोणी माझे बालमित्र होते; कोणी विश्वस्त सहकारी होते; कोणी अभिन्नहृदय सहचारी होते. बहुतेकजण मजवर निस्सीम भक्ती आणि प्रीती करीत आले होते. त्यांच्यावर आणि त्यांच्या कुटुंबांवर गुदरलेल्या या संकटात त्यांस मला काहीही साह्य देता येणे शक्य नाही. माझ्यामुळे त्यांच्यावर ही संकटे आली म्हणून भ्रांतीने का होअीना, पण मजवर ते रुष्ट तर झाले नसतील? त्यातही ते... ज्यांच्या वृद्ध माता ज्यांनी त्यांस लहानांचे मोठे केले आणि आता ज्यांच्या वार्धक्याच्या हातातून ही ममतेची यष्टी दैवाने अेकाअेकी हिसडून नेली, या दोघांची आणि त्या वृद्ध मातांची मला फारच दया यावी आणि तो वज्रनिश्चयी वीर... की ज्याने अैकावयासही दुस्सह अशा यातना सहन केल्या; पण मजविरुद्ध अेक ब्रही नाही तर नाहीच अुच्चारला, आणि ती तरुण मुले – या सर्वांच्या यातनांची आठवण होऊन त्यांचे मला अितके वाईट वाटावे की, माझ्या यातनांस मी खरोखरच काही वेळ अगदी विसरून जावे. पुन: विचार करावा की, निदान मी काही मागे तर रेंगाळलो नाही ना? आघाडीसच आघाडीच्याच कठोरातील कठोर आघातास आपली छाती पुढे केली नाही का? मग आता जे अपरिहार्य, जे सर्वांचेच कार्य त्याचे सर्वच भागीदार असावयाचेच! आणि झाले हे, भोगिले हे काहीच नाही; अजून तर...

मी मागेच अेक अर्ज केला होता आणि त्यात मला झालेल्या दोन जन्मठेपींच्या शिक्षा **अेककालिक** करण्यात याव्या असे विनविले होते. त्या विनंतीचे समर्थनार्थ जी कारणे दिली होती त्यांत हे अेक होते की, **दंडविज्ञानात** जन्मठेप शिक्षेचा अर्थ मनुष्याच्या आयुष्याच्या कर्तृत्वाचा सामान्य काळ असा करण्यात येतो. अिंग्लंड अित्यादी देशांत तो १४ वर्षे धरतात, हिंदुस्थानात तो अपराधपरत्वे २० किंवा २५ वर्षे मानण्यात येतो. ही अवधी म्हणजेच दंडविज्ञानातील आयुष्यकाळ होय. अधिकात अधिक शिक्षेचा हा अवधी होय. तेव्हा मला दोन जन्मठेपी ज्या मिळाल्या त्या अेककालिक जर न केल्या आणि अेक जन्मठेप भरल्यावर दुसरी जन्मठेप भरणे असा त्याचा अर्थ घेतला तर दंडविज्ञानाच्या भाषेत हा जन्म संपल्यावर ही शिक्षा भरण्यास दुसरा जन्म घेतला पाहिजे असे झाल्यासारखे हास्यास्पद होणारे आहे; आणि वास्तविक ही ५० वर्षे काळेपाण्याचे भयंकर पद्धतीने मरणे म्हणजे हा जन्म संपून दुसऱ्या जन्मीही शिक्षा भोगणेच भाग आहे. तेव्हा हा हास्यास्पद अर्थ टाळण्यासाठी माझे सुटकेचे वर्ष १९६० हे न ठेवता जन्मठेप म्हणजे २५ वर्षे जी अधिकात अधिक शिक्षा समजली जाते ती असे निश्चित करावे. ह्या अर्जाचे आज अुत्तर आले की ''तुमच्या जन्मठेपी अेककालिक न करता अनुक्रमानेच भोगल्या पाहिजेत असा निकाल देण्यात आला तोच बरोबर असून आपली शिक्षा ५० वर्षे आणि सुटकेचे वर्ष १९६० हेच होय.'' हे अुत्तर सांगण्यासाठी जे अिंग्रज गृहस्थ आले होते ते माझी अर्जातील परिभाषा सहेतुक अुचलून मला संमिश्र विनोदाने म्हणाले, ''अहो सावरकर, अखेर सरकारने असेच ठरविले की, तुमची अेक ह्या जन्माची जन्मठेप भरल्यानंतरच पुढच्या जन्माची दुसरी जन्मठेप भरावयाची!'' मीही हसत म्हणालो ''तर मग त्यातल्या त्यात ही समाधानाची अेक गोष्ट आहेच की, हिंदू लोकांचा पुनर्जन्माचा सिद्धान्त तरी सरकारने अेकदाचा मानला आणि ख्रिस्ती धर्माची पुनरुत्थानाची कल्पना सोडून दिली!''

आज जेवण अितक्या लवकर? हे काय? तुरुंगात म्हणजे म्हटले जीव जावयाचा तरी त्याने ठरल्या वेळेस कार्यक्रमाप्रमाणेच गेले पाहिजे, अितके सगळे **समयशील** असावयाचे. अन्नाकरिता, जेवणाकरिता मरण येत असले तरी जेवण लवकर येणार नाही, पाहिजे असल्यास मरणाने जेवण येअीतो थांबावे. मग आज हे जेवण भलत्याच वेळेस कसे? अर्थात काही तरी नवीन घडणार. जो गोरा अधिकारी पहाऱ्यावर होता त्याच्याकडे जिज्ञासू दृष्टीने पाहिले. त्याने टोपीला मागे सारण्याचे निमित्ताने हात दूरवर मागे नेअून दोनदा हलविला. अर्थात कोठे तरी आमची पाठवण होणार. जेवण झाले. भिंतीवर अेका अणकोचीदार खड्याने काही कविता खरडून ठेवल्या होत्या त्या घाअीघाअीने पाठ करून पुन: कोणास अुमगू नयेत म्हणून घासून टाकल्या, तोच 'चलो!' म्हणत शिपायाने दार अुघडले. गोऱ्या सार्जंटाच्या अधिकारात आम्हास अेखादी निर्जीव वस्तू सोपवून द्यावी तसे **काराधिपाने** दिले. मोटार, स्टेशन–आगगाडी, पुन: स्टेशन! येथे पत्ता लागला की, हे ठाणे आहे आणि आम्हास तेथील तुरुंगातच जाणे आहे.

प्रकरण तिसरे

ठाण्याचे कारागृह

कारागृहात जिकडे तिकडे गडबड. पन्नास वर्षे शिक्षेचा, काळेपाण्याचा अेक बॅरिस्टर बंदीवान! अधिकाऱ्यांची सक्त आज्ञा की कोणी मजकडे पाहूसुद्धा नये. अेक भाग अगदी झाडून सारे वॉर्डर आणि बंदीवान बाहेर काढून, रिकामा करून ठेवलेला. पण त्या सक्त आज्ञेस देखील बंदीगृहाची जिज्ञासा दाबता येअीना. ज्या खोलीत मला ठेवले होते त्या खोलीवर अगदी दुष्टातले दुष्ट म्हणून जे नावाजलेले होते असे मुसलमान वॉर्डर ठेवलेले. अगदी कडकडीत अेकान्त. जेवण आले. घासही जाअीना. बाजरीची अगदी भिकारडी भाकर व कशाची काय की, अगदी आंबट भाजी. ती तोंडात धरवेना. भाकरीचा तुकडा तोडावा, थोडा चावावा, वर घोटभर पाणी प्यावे आणि त्याबरोबर गिळावा, अशी भाकर काही खाल्ली. संध्याकाळ लवकरच झाली. खोलीचे दार बंद होअून लोक जाताच अंथरूण टाकून पडलो. अंधार पडू लागला. तोच मनुष्याचा आवाज, जो आपल्या स्वतःलाच अैकू जाण्यास भितो असा, कुठून तरी आला. हळूच पाहिले तो दुष्टातील दुष्ट म्हणून जे वॉर्डर मजवर ठेवले होते त्यांतीलच अेक मला दारापाशी हळूच बोलावीत आहे. आलो. अिकडे तिकडे पाहून तो बंदीवान वॉर्डर मला म्हणाला, ''महाराज, तुमच्या शूरपणाची ख्याती आम्ही अैकली आहे. अशा शूर पुरुषाच्या चरणाचा मी दास आहे. आपल्याविषयी मला काय करता येअील ते मी करीत जाअीन. आता मी अेक बातमी सांगतो. पण ती तुमच्यापासून फुटता कामा नये. नाही तर मी मेलोच म्हणून समजा. तुम्ही वीर आहात, तुम्ही चुगलीचे हे भ्याड कर्म करणार नाही, ही माझी निश्चिती आहे. पण आपले सावध केले.'' असे अेकसारखे पण अति दबत बोलत आणखी पुढे घुसून त्याने सांगितले ''तुमचा भाअू पण येथेच आहे.'' ''कोणता भाअू?'' 'धाकटा!' कोणी पाहते की काय म्हणून शंकत तो झटकन मागे झाला. मीही पण आत सरकलो.

धाकटा भाअू

धाकटा भाअू! विशीच्या आतील ही मुले लॉर्ड मिंटोवर अहमदाबादेत फेकल्या गेलेल्या बाँबचे प्रकरणात अटकाव होअून त्या हालअपेष्टांस अलोट धैर्याने अठराव्या वर्षीच तोंड देण्याचा त्यास प्रसंग आला. तेथून सुटून येअून घरी रात्री अंथरुणावर अंग टाकून विसावा घेतो न घेतो तोच ज्यास राज्यक्रांतीच्या आणि राजकीय वधाच्या भयंकर आरोपाखाली पकडून पुनः तुरुंगात खेचण्यात आले आणि वर्षभर यातनांचे, धाकांचे, निर्दयतेचे आघात अेकामागून अेक पडत असताही त्या कोवळ्या वयातही ज्याचा कठोर निश्चय अंगीकृत व्रतापासून लेशमात्रही चळला नाही तो माझा लहान–धाकटा भाअू! आअीबाप लहानपणीच वारल्याने त्यास त्या दोघांचे ठिकाणी मीच होतो. क्षणभर मजपासून दूर होताच जो परवापरवापर्यंत रडू लागे, तो माझा धाकटा भाअू अिथेच, असाच बेड्या पडलेला, चक्कीसारखे कठीण काम करीत आहे. आणि जणू काय त्याचे हे हाल कमीच होते म्हणून आता त्यास आज मी माझ्या जन्मठेपीच्या शिक्षेची बातमी कळविणार! जन्मठेप शिक्षा झाल्याचे जरी त्यांना ठाअूक होते तरी त्या सर्वांना जवळजवळ असे निश्चित वाटे की, हेगमध्ये मी सुटणार आणि फ्रान्सला परत पाठविला जाणार. या आनंदात ते माझे सहकारी स्वतःची दुःखेही विसरत असत. पण आता त्यांचा तो शेवटचा आशातंतू तुटून मी खरोखरच काळेपाण्यास जाणार ही बातमी मी देणार! अेक वडील भाअू जन्मठेपीवर काळेपाण्यास गेलाच होता. आज मीही जन्माचा अंतरणार. आज ते पोर खरोखरच पोरके होणार. मी अंदमानाला जवळजवळ पुनः न दिसण्याकरिता जाणार हे जेव्हा त्याच्या मनात येअील तेव्हा त्याच्या त्या कोमल मनाची काय स्थिती होअील? आणि तो सुटून आता कोणीकडे जाअील? कोण त्यास पाठिंबा देअील? कोण

त्याचे शिक्षण पुरे करील? ते कोवळे पोर ज्या दिवशी जाअील ती ती दारे कपाळास आठ्या घालून धडाधड बंद केली जातीलना!

दु:खाच्या अुमाळ्यावर हे सर्व विचार अेकदम तरंगून पुन: बुडून गेले. काही पुन: अुसळत हृदयास कासावीस करीत राहिले.

दादा! हे घ्या.

तोच वॉर्डर पुन: जवळ आला. चांगलाच अंधार पडला होता. 'दादा!' 'ओ' 'हे घ्या' असे म्हणून अेक पाटी माझ्या हाती त्याने दिली आणि बजाविले की, आपल्यास आपल्या भावाची बातमी जर कोणी दिली तर त्यास दहा वर्षे काळेपाणी दिल्याविना सोडणार नाही अशी सुपरिन्टेंडंटने सर्व वॉर्डरांस आज्ञा फर्माविली आहे. आपण अवाक्षर बोलाल तर मी मरेन! अितके विनवून तो मागे फिरला आणि दूर जाताच मोठमोठ्याने जोडा वाजवीत व तालबद्ध पावले टाकीत पहारा करू लागला.

ती पाटी म्हणजे बाळाचे – धाकट्या भावाचे पत्र होते. दूर कंदील जळत होता. किंचित दिसत होते. त्यात मी ते अत्यंत प्रेमाने वाचले. त्यात दु:खाचा किंवा तेजभंगाचा अेक शब्दही नव्हता. अुलट अंगीकृत व्रताच्या पूर्तीस्तव ह्याहूनही कठोर तपश्चर्या करावी लागली तरी त्यात काय आहे? चिंता नाही!... असा धैर्य संदेश धाडलेला होता. मी या पत्रास अुत्तर देण्याचे ठरविले. अंदमानमध्ये अेक वर्षाने अेक पत्र टाकता येते; परंतु कधी कधी तीही सवलत मिळत नाही असे मी अैकले होते. तेव्हा न जाणो बाळास पत्र टाकण्याची ही आपल्या आयुष्यातील शेवटलीच संधी असू शकेल! मी त्या वॉर्डरास परत खुणावले. तो दबत आला. पण आता रात्री काय ते पुढे बघू म्हणून निघून गेला.

अर्धीअधिक झोप झाली असेल. दाराचे गजांत हळूहळू खडबड अैकू आली. चमकून अुठलो. पाहतो तो वॉर्डर दांड्याने खडबडवीत होता. हाताने 'लिहा' असे त्याने खुणविले व कंदील जवळ आणला. माझ्याशी अेक शब्द बोलताना धरला गेला तरीही ज्यास शिक्षा झाल्याविना राहिली नसती त्या ह्या दुष्टांतील दुष्ट म्हणून समजल्या जाणाऱ्या घातकी दरोडेखोराचे मनातही मजविषयी अितकी सहानुभूती अुत्पन्न झालेली पाहून माझे मलाच आश्चर्य वाटे. हा अनुभव मला पुढे वारंवार येत गेला. मी त्याचे आभार मानू लागलो; परंतु तो घाअीने म्हणाला, ''दादा, पहिल्यांदा ते झटकन लिहून काढा.''

सुटेन वा मरेन

तरीदेखील शंका आली ''न जाणो लिहून घेअून हा ही पाटी बाळाचे हाती न देता अधिकाऱ्यांसच देअून आपल्यास तोंडघशी पाडणार नाही कशावरून?'' माझा जन्म डिटेक्टिव्हांशी पेचपाच खेळण्यात गेलेला होता. म्हणून मी कोणाचीही नावेगावे वा विशिष्ट स्फुट कार्यक्रम न लिहिता अंदमानाच्या अंधकाराच्या फलकावर दोनतीन आशेच्या कुंचल्या मारून लिहिले की, ''जर तेथील नियमाप्रमाणे मला कुटुंबास तिकडे दहापाच वर्षांनी नेअू दिले तर जीवित तिकडे ज्ञानाच्या व्यासंगात घालवीन; आणि मला जरी परत हिंदुस्थानच्या पुण्यभूमीच्या तटावर पाय ठेवता आला नाही तरी मी रचित असलेले महाकाव्य जसे 'तत: प्राचेतस: शिष्यौ रामायणमितस्तत: मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुचोदितौ' तसे, अीश्वराने दिले तर, त्या अभिनव कुमारांचे कंठांनी देशभर प्रख्यात करवीन. अेका आयुष्याचे साफल्य संपादण्यास हे अेक कार्यही समर्थ आहे! या कार्यक्रमास धरून मी पंचवीस वर्षे अंदमानास काढीन. परंतु जर ही अेक जन्मठेप भरल्यावरही मला सोडण्यात आले नाही तर मात्र... सुटेन वा... असा मरेन, हा माझा निर्धार आहे. तू चिंता करू नकोस किंवा जीवित विफल झाले म्हणून खिन्न होअू नकोस. बाष्पयंत्रात प्रेरणा अुत्पन्न होण्यासाठी आपल्या देहास अिन्धन करून जर कोणी जळत राहिलेच पाहिजे तर मग ते आपणच का राहू नये? असले नुसते जळत राहणे हे कर्मच आहे. अितकेच नव्हे पण महत्कर्म आहे' .... वॉर्डरने खाकरून आटपा म्हणून सूचना केली. मी पाटी दाराशी ठेवून मागे

सरलो. जाता जाता त्यास म्हटले, ''तुम्हास माझ्यासाठी लवलेशही त्रास पोचू नये अशी माझी अिच्छा आहे. तुम्ही पाहिजे तर तुम्हाला कर्तव्य वाटत असेल तरच हे साहस करा.'' तो हसला, ''छी हे कसले साहस? दादा मी काही चोर नाही. आम्ही भरगावात शिरून अुघड दरोडा मारला आहे. आणि लढत निसटूनही गेलो. दादा, मी शूर पुरुष आहे आणि म्हणूनच तुमच्यासारख्या शूराचा बंदा आहे. माझे साहस काय! मला दोन महिने सुटण्यास अुरले आहेत. तुमचे साहस की अशा प्रसंगात असे हसतमुख.''

पत्र पोचविले

तो गेला; त्याने बाळास पत्र प्रामाणिकपणे पोचविले. परंतु त्याने केलेली शौर्याची व्याख्या मात्र माझ्या ध्यानातून गेली नाही. दरोडेखोर चोरीला पाप आणि तुच्छ कर्मे समजतात! मांग डोंबांस शिवत नाहीत. त्यातलाच हा प्रकार! दुसरे दिवशी मी त्यास अन्योक्तीने असे सुचविण्याचा प्रयत्न केला की, स्वार्थसाधू लूटमार ही अेका अर्थी शौर्य आहे असे मानले तरी ती श्रेयस्कर किंवा स्तुत्य नाही. तोही मनात समजला आमि पुन्हा दरोड्याचा अुल्लेख बढाअीखोरपणे करीनासा झाला.

माझ्या येण्यानंतर अेक-दोन दिवसांच्या आतच बाळाला ठाण्याहून बदलून दुसरीकडे नेण्यात आले. जरी मला तो पुनः कधी भेटू शकेल की नाही याची वानवा होती हे अधिकाऱ्यांस माहीत होते तरीदेखील अितक्या जवळ, अेका भिंतीचे आड येअूनही, त्याची माझी भेट त्यांनी घडू दिली नाही. त्यानंतर तो कोठे गेला, केव्हा सुटला, काय करू लागला – ते मला वर्षानुवर्षे काही अेक कळले नाही! कळू दिले नाही!!!

देखो हमारा शेर

ठाण्याच्या कारागृहातील शिपायांच्या अधिकाऱ्यांवरील अेक मुख्य अधिकारी त्या हेतुपूर्वक ओसाड ठेवलेल्या माझ्या भागावर नेमलेला असे. तो शरीराने स्थूल, थट्टेबाज, हसतमुख पण बंदीवान म्हणून मोठ्या आतल्या गाठीचा असे. गोरे अधिकारी त्यावर फार विश्वासत. तो प्रत्यही माझ्याशी शक्य त्या त्या वेळी बोलण्याचा प्रयत्न करी. खरी असो वा खोटी असो, मला वाटते बहुधा ती संमिश्र भावना असावी – तो माझ्याविषयी भारी दया दाखवी. जेवण शक्य तितके बरे द्यावयास पाही. कोणतीही तसदी पडू देत नसे. मी कोणाशी बोलताना पाहिले तर कानाडोळा करी. पण नेहमी राजकीय चर्चा करून माझ्या मनावर असा परिणाम करण्यास पाही की, मी अत्यंत निष्फळ आणि वेडगळ नादाला लागून आयुष्याची भयंकर हानी करून घेतली आहे. येता जाता बंदीवानांस हेतुपूर्वक बोलावून मला दाखवी, आणि म्हणे ''देखो हमारा शेर (वाघ!) पुरुष असावा तर असा असावा. पण काय राव अजब तेरी करणी अजब तेरा खेल।। मकडीके जालमें फसाया शेर!!'' ही चरणे गात त्याने सोंग आणून नाचू लागावे. केव्हा केव्हा त्याने अगदी बळे बळे आपणच पूर्वपक्ष अुत्तरपक्ष करीत वाद काढावा की, ''केवढे प्रबळ सरकार, किती यःकश्चित् ही चार पोरे! आणि अिंग्रज सरकारचे राज्य घेणार! पाहा तर खरे.'' असे म्हणत त्याने आपल्या हातातील काठी तरवारीसारखी फिरवीत दोन पवित्रे टाकीत नाचावे आणि त्याने आणलेल्या दोनतीन बंदीवानांपैकी कोणास तरी विचारावे, ''का रे राम्या, माझ्या या वारांनी वारा मेला का?'' सर्वांनी खो खो हसावे; कारण हवालदाराचा तो विनोद. न हसले तर शिक्षाबिक्षा कुठेतरी देववावयाचा, मग आणखी शेफारून त्याने म्हणावे, ''अरे, हसता काय? वारा मारण्याचे हे साहस आठ दहा पोरे घेअून अिंग्रज सरकारास मारणाऱ्या या आमच्या महाराजांच्या साहसापेक्षा अधिक हास्यास्पद आहे काय रे?''

विलायती छानछबेली

केव्हा आम्ही स्नान करीत अुभे राहिलो की त्याने अेकसारखे न्याहाळीत राहावे आणि हाताखालच्या शिपायांस म्हणावे, ''गोंद्या पाहिलास का दादांचा देह! जसा सोन्याचा तुकडा. ते दंडाचे वळण, ती छाती, दादा कुस्ती खेळत होते

नक्की.'' आणि पटकन आवाज बदलून अगदी कळकळीच्या स्वरात म्हणावे, ''महाराज, काय हे तारुण्य तुमचं नि काय अवदसा तुम्हांस आठवली? अहो, विलायतेतच कोणा छानछबेलीच्या रंगात रंगून ही पंचविशी काढावयाची तो तीतच, मिसुर देखील फुटते न फुटते तो, ह्या लोखंडी बेड्या कवटाळण्याची तुम्हाला का हौस आली?'' अेखादे वेळेस तो म्हणे ''छे, ही कृत्ये दादांची नाहीत. कोणी तरी त्या मोठमोठ्या नावाच्या लोकांनी या भोळ्या वीराला पुढे करून आपली तुंबडी भरण्याकरता थापा मारून वेळ येताच त्यास तोंडघशी पाडलेसे दिसते. दादा, तुमच्यापेक्षा मी कितीतरी सुखी आहे. महिन्याच्या महिन्याला पगार घेतो. दुसरे जुने पेन्शन आहेच. पन्नाससाठ रुपये खळखळवीत गमतीत आहे नि तुम्ही काय? सोन्यासारखे हे रूप, तारुण्य, बालिस्टरी, दिवाणाची मुलगी दिलेली; नाश केलात बघा आयुष्याचा, स्वर्गासारख्या सुखाचा! काय म्हणे देशाकरता, वेड आहे वेड राव!'' मी हे सर्व शांतपणे अैकून घेअी. पण कधी तो शांत राहणे देखील अशक्य करून टाकी. हात जोडून म्हणे, ''राव बोला, खरंच सांगा, राज्य कसे घेणार होतेत ते. तुम्हाला काय वाटतं, किती दिवसांनी तुम्ही सुटाल? या डिसेंबरात दरबार (जॉर्ज पंचम गादीवर बसणार होते तेव्हाची गोष्ट) आहे. सुटाल?'' मी म्हणावे, ''छे, आम्हांस ज्युबिली कसली? तथापि कधी दहाबारा वर्षांनी काळ फिरला तर फिरेल.'' तेव्हा त्याने अगदी कडू करून सांगावे. ''छे, हे तुम्हाला कसले सोडणार, हाल हाल करून असे सडत टाकतील. मेल्यानंतर सोडतील!''

या मनुष्याच्या या भयंकर सहानुभूतीपासून मला माझा बचाव करणे अगदी अशक्य होअी. जेव्हा तो दहापाच बंदीवान जमवून वर सांगितल्याप्रमाणे, ''देखो हमारा वीर!'' म्हणून हसे आणि काठी फिरवीत नाचे आणि ती गंमत पाहावयास नियमाविरुद्ध बंदीवानांना अेकत्र जमू देअी तेव्हा खरोखरच वाअीट वाटावे. अेखाद्या वाघाला गाडीत बांधून जसे मिरवितात तसा हा आपला तमाशा ह्या चोरापोरांच्या करमणुकीस्तव अिथे चालावा यापेक्षा फाशी का झाली नाही, म्हणून केव्हा केव्हा मनात चडफड व्हावी. आधीच विव्हळ झालेल्या मनावर खरोखरच डागण्या दिल्यासारखे व्हावे.

काटेरी मुकुट

पुन: पुन: ते 'प्रतिप्रसवहेया:सूक्ष्मा:' हे योगसूत्र मनातल्या मनात म्हणत विवेक करावा की, शारीरिक यातना जशा भोगाव्या लागतात तशाच मानसिक यातनाही कारागृहवासात तुला भोगल्याच पाहिजेत. त्याने जर तुझा तेजोभंग होत असेल तर ते तेज क्षणिक अुत्तेजितच होते असे होअील. त्यांना त्या तमाशाची गम्मत वाटते तशी तुला का वाटू नये? तो तुझा तमाशा असे तुला वाटत आहे म्हणून? ती तदाकारवृत्ती तेवढी मार. तू कोण, काय केलेस? का केलेस... तुझे तुला ठाअूक आहे ना? चोरांच्या तमाशाने तुझे काय बिघडते? तुझ्या आधी हा काटेरी मुकुट 'This crown of thorn' प्रेषित म्हणविणाऱ्यांनाही घालावा लागला होता. कारागारातील चोरांनी तुझ्यापूर्वीच त्यांची देखील हुर्यो केली आहे की, आज द्वीपद्वीपांतरे ज्यांच्या चरणांवर आपले मस्तक ठेवीत आहेत. असा विवेक करीत मी त्या मनुष्यांचे वर्तन सोशीत असावे. आज सोळा वर्षे झाली, पण अजून मला नक्की निश्चय करता येत नाही, तो मनुष्य, काही बंदीवान म्हणत त्याप्रमाणे, मजवर माझ्या मनास यातना देअून तेजोभंग करण्यासाठी सहेतुक नेमला गेला होता, का ते त्याचे वर्तन केवळ मूर्ख सहानुभूतीचा बाष्कळपणा होता. काही असले तरी त्याचे ते गाणे मात्र कानांत गुणगुणत आहे ''अजब तेरी कुदरत अजब तेरा खेल। मकडीके जालमें फसाया शेर।।''

अेक दिवस मी त्यास म्हटले, ''बातमी तरी काही सांगा!'' तो म्हणाला, ''कसली बातमी? दादा, ह्या लोकांपायी तुम्ही व्यर्थ मेलात आणि अजून तुम्हास त्यांचा लोभ सुटत नाही. अहो, कसले लोक? कसले लोकहित? हे पाहा, तुम्हाला धरले. झाले! सगळे बुरखा घेअून बसले. कोणी हूं का चूं करील तर शपथ! कसली बातमी! अहो, 'आप मरे, दुनिया डुबी!''

अर्क आहे अर्क

नुकतेच अिंग्लंडामधले राज्यारोहण होअून गेले होते. बंदीवानात सूट मिळेल म्हणून गप्पा अुठत होत्या. तो हवालदार माझ्याशी हे बोलून जातो तो कोणी अेक अधिकारी, जो मला कधी काही बातमी सांगे तो, आला. त्याला पत्रे वाचावयाचा नाद नसे. पण मला बातम्या सांगाव्या लागतात म्हणून तो पत्रे थोडी चाळू लागला होता. तो आला आणि घाअीघाअीने म्हणाला, ''मद्रासला अशे नावाच्या अेका कलेक्टरला अेका शाक्त ब्राह्मणाने गोळी घालून ठार मारले. चिदंबर पिल्ल्याच्या खटल्याशी त्या अधिकाऱ्याचा काही संबंध होता असे म्हणतात. तुम्हाला याविषयी कसं वाटतं?...!'' तो हवालदार पण दुपारी जेव्हा पुनः आला तेव्हा खोचून पाहत मला म्हणाला, ''का महाराज मद्रासकडे आपले कोणी स्नेही आहेत वाटते!'' मी म्हटले ''कोण कुठे आहे हे ते बंदीगृहात मला कसे कळणार, आणि आपणच मघा म्हणालेत की जे कोणी आहेत ते बुरखा घेअून बसले आहेत. कोणी हूं का चूं करील तर शपथ!'' यावर अुपरोधिक मुद्रेने माना डोलावीत तो आपल्या शिपायास माझ्याकडे खुणवून म्हणला ''अर्क आहे अर्क!'' पण त्या अर्काचा निश्चित अर्थ मला अजूनही कळला नाही. क्वचित त्याने जी मद्रासची बातमी अैकली ती मलाही कळली असावी असा संशय आला असावा आणि माझ्या अुत्तरातील खोच त्यास कळली असावी.

अुपनेत्रांचे लिलाव

त्या वेळेस ह्या अुभ्या जगात माझी मत्ता म्हणजे एक, माझे अुपनेत्र आणि दुसरे, अेक आण्याचे अंगुलाकार गीतेचे लहान पुस्तक, ह्या दोन वस्तूच काय त्या होत्या. पण आज सकाळी हवालदाराने त्या दोनही वस्तू मागितल्या. ''साहेब मंगता है.'' अुपनेत्र कशास मागतात हे कळेना. थोड्या वेळाने सुपरिन्टेंडंट आला. मी विचारले, ''अुपनेत्र का नेले?'' त्याने सांगितले की, तुम्हास राज्यक्रांतीच्या अपराधासाठी सर्व मत्ता जप्त केली जाण्याची शिक्षा झालेली असल्याने, त्या वस्तूही जप्त करण्यात आल्या आहेत. विलायतेत तुम्हास धरले तेव्हाच्या तुमच्याबरोबर सापडलेल्या ट्रंक, कपडे, पुस्तके अित्यादी सर्व सामानाचा आज अुघड लिलाव होणार आहे. जे पैसे येतील ते सरकारात जमा होतील. खाजगी मत्ता म्हणून अेक आण्याची गीता आणि अुपनेत्रही जप्त व्हावेत ह्याविषयी बंदीवानदेखील हळहळले आणि काही शिपायांनी त्या लिलावातले सामान घ्यावयाचे नाही म्हणूनही ठरविले. पण मला हे कळताच मी त्यास कळविले की, त्या सामानात अनेक मूल्यवान कपडे आहेत. ते मातीच्या मोलाने कोणी तरी घेअून जावेत यापेक्षा तुम्हीच नेल्याने मला अधिक आनंद होअील. कारण तुमच्यासारखे सहृदय लोक लिलावात बोलणार नाहीत; तर हृदयशून्य लोक बोलतील. तुम्ही माझे देशबांधव दूर राहाल, तर कोणी गोरा निमगोरा सार्जंट ती लूट मारील. त्यापेक्षा तुम्हीच लिलावात बोलून, तुमच्या पोरांबाळास ते कपडे व सामान अुपयोगी पडेल तर ते सत्कारणी लागेल असे मी समजेन, असे सांगून त्या सज्जन शिपायांस समजाविण्याचा मी प्रयत्न केला. दुसरे दिवशी अुपनेत्र व गीताही मला परत देण्यात आली; पण, ती माझी म्हणून नव्हे; सरकारी सामान बंदीवानास वापरण्यास दिले म्हणून.

अंदमानाचे चलान

आज तुरुंगात जिकडे तिकडे गडबड अुडाली आहे. आज अंदमानचे चलान यावयाचे आहे. चलान हा आमच्या काराशास्त्रातील अेक परिभाषिक शब्द आहे. सर्व अिलाख्यात मिळून ज्या ज्या अपराध्यांस अितर सर्व अपराध्यांत अधिक भयंकर समजले जाते त्यांस काळेपाण्याची शिक्षा होते. त्या काळेपाण्याच्या शिक्षेतल्या भयंकरातही जे भयंकरतम ठरतील त्यांस जन्मठेपेची शिक्षा होअून ते प्रथम ठिकठिकाणच्या स्थानिक तुरुंगात ठेवण्यात येतात. त्यानंतर काही दिवसांनी त्यांच्या परीक्षा होअून जे स्वदेशात व स्वसमाजात ठेवण्यास अगदी अपात्र ठरतात त्यांस त्या त्या ठिकाणांहून ठाण्यास धाडण्यात येते. आणि तेथे हे देशोदेशीचे भयंकरातील अस्सल बदमाश म्हणून ठरलेले अपराधी अेकत्र करून अंदमानास धाडण्यासाठी काही दिवस ठेवण्यात येतात. या त्यांच्या पुढे जाण्याकरिता म्हणूनच येण्यास 'चलान' अशी आमची बंदीवानांची पारिभाषिक संज्ञा आहे. अट्टल चोर, निर्दय दरोडेखोर, नृशंस हत्यारी, खूनी, विषद,

आगलावे अशा अनेक अुग्र अपराध्यांतही भयंकर अपराधी म्हणून ठरलेल्या या सद्‌गृहस्थांचा मेळा आज ठाण्याच्या तुरुंगात येणार आहे.

तुरुंगात हा मेळा येण्याचा दिवस म्हणजे बहुतेकांना अेक अुत्सवाचा दिवस वाटे; कारण कंटाळवाणेपणाच्या पेचातून कशाही निमित्ताने का होअीना पण सुटण्यासाठी ज्या त्या बंद्याचा जीव झुरणीस लागलेला असतो.काही का होअीना, अेखाद्या कावळ्याचा अुडता अुडता अेखादा पंख का खाली पडेना, अेका चिमणीला दुसरी मारू लागली अितके का निमित्त घडेना, पण काही नवीन घडले की तेवढीच करमणूक अेकसारख्या कंटाळ्यास थोडी तरी रंजवू शके. मग आज तर 'चलान' यावयाचे! जमादारापासून बंदीवानापर्यंत जो तो घाअीत. काळेपाण्याच्या ह्या चलानाकरिता पूर्वीच्या तटबंदीच्या अेका भिंतीचे आड अेक स्वतंत्र कोठड्यांचा गाळा केलेला असे. तो झाडून झुडून साफ करण्यात, शिधासामग्रीची मोजमाप जमविण्यात, कपडे मोजण्यात, आणि अितर अनेक व्यवस्था करण्यात अर्धे बंदीवान आणि त्यांच्या त्या धांदलीकडे आणि लगबगीकडे पाहण्यातच आपली लगबग करून घेत असलेले बाकी अर्धे बंदीवान गुंग झाले आहेत.

चलान आले

तीन वाजण्याचा सुमार झाला. जो तो बंदीस अधीरपणे विचारी, ''अरे चलान अजून का बरे येत नाही?'' अितक्यात 'फाटका'कडून म्हणजे तुरुंगाच्या दाराकाडून बंदीवानातील काही लोक अेकाअेकी अिकडे तिकडे वळताना दिसू लागले. 'चलान आले!' 'काय आले?' 'हो हो अगदी दरवाजात!' 'किती रे?' 'कसे आहेत रे?' – प्रश्नांची आणि अुत्तरांची आणि धावपळीची धांदल – बंद्यांतच नव्हे, तर शिपायांतही! कारण बंद्यांअितकेच अेकसारखेपणास तेही कंटाळलेले असणार. इतक्यात खळ्ळ खळ्ळ असा अगदी दाट आवाज तालाने अुठत अगदी जवळ जवळ येत चालला. जो तो बंदीवान अेकटा वा थव्याने त्या वाटेच्या आजूबाजूस शिस्तीस क्षणभर लाथाडून दडून बसत आहे. आले, चलान आले. कोणी अत्यंत अुग्र, कोणी कठोर, कोणी भंयकर, कोणी बळकट, कोणी काळेकुट्ट आणि मधून मधून दर्शनीयही असणाऱ्या स्वरूपाची आणि मुद्रेची ती मनुष्ये, कोणी छाती काढून ताठ, कोणी अेखादा पराक्रम करून यावे तसे दणदण पाय आपटीत, कोणी ''नमयतीव गतिर्धरित्रीम्'' अशा अैटीत, तर कोणी दु:खाने मान खाली घालून लज्जेने भीत वरखाली पाहत, दोन व्यवस्थित रांगांनी शिपायांच्या हडेलहप्पीत चालताना आणि त्यांच्या बेड्यांचा तो खळ्ळ खळ्ळ आवाज त्यांच्या त्या ताल धरताना मनास खरोखरच अेक प्रकारची भयंकर गंमत वाटल्याविना राहत नसे.

पटाअीत दरोडेखोर

तो पाहा अेक अुग्र मुद्रेचा, मिशा, दाढी आणि वाढविलेले लांब केस यांच्या राठ आणि रानटी प्रभावळीत बटबटीत आणि क्रूर असे ज्याचे नेत्र गरगर घुमताहेत तो सिंधी मुसलमानांतील अेक पटाअीत दरोडेखोर! बंदीची वस्त्रेदेखील मोठ्या डौलाने बांधून, पायांतील बेड्या कमरेस सहज खिळवून, आपले अंथरूण काखोटीस मारून, मारे हसत आणि कोणास तरी हाक मारीत मोठ्याने बोलत अेखाद्या विजयी वीराप्रमाणे चालला आहे! शिपायी सांगतात की, दोन वेळा काळेपाण्यावर जाअून आला आणि आता जन्मठेपीवर काळेपाण्यास जात आहे. तो स्वत: सांगतो की, त्याने काळेपाण्यावर मागे जमादारी केली आहे आणि असा दरारा बसविला आहे की, अेका ठेवलेल्या बंदीवान मुलास त्याच्या अेका शत्रूशी त्याच्या परवानगीविना लडिवाळपणे बोलण्याच्या अपराधासाठी त्याने काठीच्या अेका घावासरशी डोके फोडून जो खाली पाडला तों तो दुसऱ्या दिवशी मरून गेला. पण दरडीवरून काम करताना तो मुलगा पडला म्हणून 'रिपोर्ट' देअून हा दुष्ट जशाचा तसा मोकळा झाला! काळेपाण्यास माझी जमादारी ठेवलेली आहे, गेलो की जमादार झालोच असे सांगून आणि अमके साहेब, तमके साहेब अशी मोठमोठी नावे घेअून तो बंदीवानांतील नवागतांस थक्क

करून टाकी. अितके की त्यांच्यातील पोरसवदा बंदीवान आणि ज्यांस अजून हृदय म्हणून काही तरी अुरलेले असल्याने काळेपाण्याच्या शिक्षेची लज्जा, पुढे कसे दिवस जातील ही चिंता वाटत होती असे अितर बंदी, तो पुढे खरोखरच जमादार होअून आपणास काही तरी आधार देअील म्हणून त्याची येथपासून सेवा आणि हांजी हांजी करीत. वाटेतून ही बंदीवानांची टोळी येत असता कोणी केळी, नारळ, खाअू, पैसे स्टेशनावरून दान देत, त्यांपैकी पैसेबिसे मिळाले असता हे बंदीवान त्या 'जमादारास' देअून टाकीत आणि गुपचुप त्याचे पाय रगडीत! तोही तुम्हांस डिगीनसाहेबास नाही तर त्या मॉंटफर्डसाहेबास सांगून आत्ताच मुकादमीचे काम देववीन अित्यादी वाटेल ती नावे घेअून, वाटेल त्या बाता झोकीत आपल्या अुपभोगेच्छेस त्यांच्या साधेपणाचा बळी घेत असे.

बहिणीस भोसकले

ते पाहा मिसरूडही न फुटलेले अठराअेकोणविशीचे अेक पोर. भांग पिणाऱ्यांच्या संगतीत पडून अेक दिवस भांगेच्या नशेत आपल्या बहिणीने शिवी दिली म्हणून चाकूने त्याने तिला भोसकली तो ती ठारच झाली. आणि आता भीत भीत अंथरुणाच्या भाराखाली अर्धे वाकत, बेडी अुचलता अुचलत नाही म्हणून लंगडत लंगडत रडत ते चालले आहे. भीती ही की, आता अेकदा काळेपाण्यावर गेले म्हणजे माझे गाव आणि स्वजन पुनः कोठले दिसणार? या दोन टोकांमध्ये अुग्रतेच्या, लज्जेच्या, निर्लज्जतेच्या आणि क्रौर्याच्या विविध प्रती क्रमांकवार लावलेल्या त्या हिडीस मिरवणुकीत खळखळ करीत चालत आहेत त्या पाहा!

पाहता पाहता मिरवणूक त्या तटबंदीच्या दारात घुसली. त्यांची पाहणी करण्यास काराप यावयास निघाला. बातमी कळताच जो तो बंदीवान जीव घेअून धावपळ करीत आपापल्या जागी जाअून साळसूदपणे काम करीत बसला. शिपाअी पण कोणी हूं केले की, ''अे क्या बात करता है, कायदेसे चलना!'' म्हणून ओरडू लागले. जसे काही अेका क्षणापूर्वी झालेला गोंधळ त्यांस माहीतच नव्हता! जसे काही आतापर्यंत बंदीवानांपेक्षाही शिपायांची जी 'चलान' पाहण्याची दाटी आणि घाअी अुडाली होती ती सर्व 'कायदेसे'च चालली होती!

परोपकारी अधिकारी

दुसऱ्या दिवशी काळेपाण्यावर धाडण्यास आमची शरीरप्रकृती, वय अित्यादी योग्य आहे की नाही याची परीक्षा व्हावयाचे ठरले. अेक परोपकारी अधिकारी मला म्हणाले, ''आपणास जर काळेपाण्यावर जावयाचे मनात नसेल तर आपणास येथेच ठेवण्याचा प्रयत्न मी माझे हातात आहे तितका तरी केल्याविना राहणार नाही.'' मी म्हटले, ''आपल्या सदिच्छेविषयी मी आपला आभारी आहे. पण मला हिंदुस्थानात ठेवणे हे मुंबअीच्या गव्हर्नरांच्याही हाती बहुधा नसेल; तेव्हा आपण व्यर्थ त्रास घेअू नये.'' त्या दिवशी माझी परीक्षा पंचांपुढे झाली. ते परोपकारी अधिकारीही तेथे होतेच. मला ताप आला होता. पण रीतीप्रमाणे वजन होअून माझी काळेपाण्यावर धाडले जाण्याची पात्रता ठरली. अंथरूण माझे बगलेत देअून, भांडी हातात देअून, बेडी तशीच खळ्‌ळ खळ्‌ळ करवीत माझीही मिरवणूक काढण्यात आली. मीही त्या तटबंदीच्या दारात घुसलो. त्या दाराचा अुंबरा म्हणजे काळेपाण्याच्या वेशीचा अुंबरा होता; तो मी ओलांडला. हिंदुस्थानाचा संबंध सुटला. माझे अंदमानचे प्रस्थान ठेवण्यात आले.

प्रकरण चौथे

अंदमानचे प्रस्थान

ठाण्याच्या तुरुंगात केवळ अंदमानचे चलान बंद करण्यासाठीच जो स्वतंत्र तटबंदीचा भाग होता त्यात, म्हणजेच त्या अंदमानाच्या वेशीच्या आत पाय टाकल्यावर ज्या कोठडीत मला कोंडण्यात आले ती कोठडी जरी सडी होती तथापि तेथून अेकसारख्या लागूनच असलेल्या कोठड्यांतून अंदमानास जाणाऱ्या सर्व बंद्यांस भरलेले असल्याने आणि जेवताना फिरताना त्यांची भाषणे, अुसासे, रडणे आणि हसणे हे सर्व अैकावयास आणि पाहावयास मिळू लागल्याने फार दिवस अगदी अेकान्तात कोंडलेल्या माझ्या मनास तशा दु:खातही थोडी गंमत वाटल्याविना राहिली नाही! त्या बंद्यांचे हसणे म्हणून मी म्हटले ते खरे आहे. खरोखरच त्या दु:खाच्या आणि यातनांच्या भयप्रद भुयारातही मनुष्य हसल्यावाचून राहात नसे, किंबहुना भयप्रद भुयारातले दु:खाचे हसूच सर्व हसण्यांत विकट असते. दु:खाचा भार असह्य झाला किंवा निगरगट्टपणाच्या खांद्यावर तो अलगत फेकून देता येअू लागला म्हणजे दु:ख देखील हसू लागते. आनंद अमर्याद झाला म्हणजे जसा रडतो तसाच शोकही हसत असतो. असे सांगतात की, फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीत अमानुष रक्तपात, वध, हत्या, फाशी, कत्तली यांचा पारिसिला कळस झालेला होता आणि पंतप्रधानपद की अुद्या फाशी अशी भीषण स्थिती झालेली होती; तेव्हा नाटकगृहे प्रेक्षकांनी अेरवी कधीच भरलेली नसत अितकी गच्च भरत आणि मद्यालये, क्रीडालये अेकसारखी नाचत-हसत-खिदळत असत.

अुन्मत्त हास्य

गेल्या महायुद्धातही हाच अनुभव आला. जर्मन पाणबुड्यांवरच्या अधिकाऱ्यांस आणि नाविकांस लढाअीतील सर्व सैनिकांहून अत्यंत भयंकर आणि मारक सेवा करावी लागली. त्यांना खरोखरच हातात शीर घेअून समुद्रात बुडी घ्यावी लागे आणि समुद्राच्या गर्भात क्षणोक्षणी मरणाची अपेक्षा करीत मारण्याचे काम करावे लागे. त्या भयप्रद अनिश्चिततेच्या धामधुमीत केव्हा केव्हा त्या बोटी अेखाद्या सामुद्रपुरीस वर येअून विसावा घेत तेव्हा तेवढ्या काळात भोग भोगून घेण्याकरिता त्यांच्यासाठी जी विहारलये अुभारली गेली त्यांतून कित्येकांचे असे ब्रीदवाक्य असे की, ''अेन्जॉय् टिल् दाअू गोअेस्ट् मॅड्! अेन्जॉय्! फॉर टुमारो वुअी डाय्!'' ''हास, अुन्माद होअीतो हास, नि हो अुद्या मृत्यूचा घास!'' अशा त्या विहारालयांत अुन्मत्त हास्याची दंगल सभ्यतेची नियमित बंधने पार तुडवून टाकीत रात्रंदिवस अुच्छृंखल तांडव करीत असे. कारण आज जे आपले नाव ह्या तांडवपटावरआहे ते त्या पटावरील कालच्या नावाप्रमाणे अुद्या मृत्यूच्या त्या सरकारी पटावर नोंदले जाणार हे तो जाणून असे. खरोखरच दु:खाचे हसू सर्व हसण्यांत विकट असते.

आयुष्यात रम्यत्व देणाऱ्या सर्व वस्तूंस पारखे होअून पशूही ज्या स्थितीत राहण्यास थरथर कापतात त्या बंदीवासात, बेड्यांत, हातकड्यांत जखडलेले, पापे करता करता निर्ढावलेले, पापाची पुरती ओळख न झाल्याने मनास पश्चात्तापाने तोडूनतोडून खात असलेले, रागाने जळजळणारे, दु:खाने स्फुंदफुंदून रडणारे असे शंभरावर जीव विवळता विवळताच मोठमोठ्याने मध्ये मध्ये हसत होते. तीव्र संकटाच्या मनोरंजनास अळणी विनोद पुरा न पडून बीभत्स विनोदाच्या दारूच्या बाटल्या झोकझोकीत ते झिंगत चालले होते. कोणी सिंधचे, कोणी धारवाडचे, कोणी कोकणचे, कोणी गुजराथचे त्यांच्या भिन्न भाषा, त्यांचे मनोविचार आणि मनोविकार निवेदित करण्यास समर्थ होत नसल्या, तथापि बीभत्स विनोदाची भाषा सहजगत्याच त्यांची राष्ट्रीय भाषा होअून तो मनोविकार सर्वांस समजावू शके. फार दिवसांनी अितक्या माणसांत त्या प्रत्येकास राहण्याची संधी आल्याने ते सामाजिक आनंदात क्षणभर मग्न झाले होते. संध्याकाळची वेळ म्हणजे ह्या बंड करून अुठलेल्या बीभत्स भावनांच्या आणि विनोदांच्या नंग्या नाचाची वेळ. खोलीखोलीतून आरोळ्या, किंकाळ्या, शिव्या, हशा, अनुच्चारणीय शब्दांचा यथेच्छ अुच्चार यांचा धुमाकूळ याच वेळी सुरू होत असे. आणि

त्यांतही पण कर्तव्यनिष्ठेचा थोडासा गंध होता! मनुष्यस्वभाव काय चमत्कारिक आहे पाहा! त्या अधमांतील अधमांस असा बीभत्स धुमाकूळ घालणे हे आपले कर्तव्य आहे असे वाटे. अधमपणा हे देखील अेक कर्तव्य आहे म्हणून मनास पटविल्याविना अुजळ माथ्याने अधमांना अधमपणा करता येत नाही! त्या बंदीवानांतील जन्मठेपीचे निर्ढावलेले बेरड ज्यांना त्या नंग्यानाचात अुघड पडण्याअितके निर्लज्ज धैर्य अजून आले नव्हते त्यांस ओरडून सांगत, ''अे भाअी गाओ! अे साला चिल्लाव! अरे आपले चलानाचे नाव तर गाजले पाहिजे ना! आम्ही मागे येथे आलो तेव्हा दाराचे गज पकडून असे जोराने सगळे हलवीत राहिलो आणि भांडी भिंतीवर मारीत राहिलो की शिपाअी पाया पडू लागले आणि त्यांनी प्रत्येकास गुपचिप तंबाखू दिली. ओरडा, चलानाचे नाव बुडवू नका.

चलानका नाम राखो भाअी!

कारण चलान ही काराजगतांतील अेक महनीय संस्थाच बनलेली होती. चलानाचे नाव म्हणजे काही साधारण गोष्ट नव्हती. त्या चलानाच्या सभासदत्वाचे अुच्च स्थान काही सहजासहजी आम्हांस मिळाले नव्हते. पोलिस-चौकी, मॅजिस्ट्रेटी कोर्ट, सेशन, ज्यूरी, हायकोर्ट अशा अनेक परीक्षांतून अुतरत किंवा खरे म्हटले तर चढत मनुष्य जन्मठेपीच्या काळ्यापाण्याची प्रतिष्ठा पावणार, त्यांतही निवडून निवडून जे प्रांताप्रांताचे प्रतिनिधिस्वरूप बदमाष तेथे आलेले, अशा बदमाषांच्या शिरोमणींची ही संस्था. तिचा पूर्वापार लौकिक असा की, ठाण्यास चलान आले की शिपाअी, हवालदार, जेलर, सुपरिन्टेंडेंट सर्व चिंताक्रान्त झाले पाहिजेत, भिंती तुटल्या पाहिजेत, गज अुपटले पाहिजेत, डोकी फुटली पाहिजेत, अेक-दोन शिपायांस तरी मार बसला पाहिजे, पाच-पंचवीसजणांच्या पाठी फटक्यांनी सोलून निघाल्या पाहिजेत! शिपायांनी अुलटी त्यांची हांजी हांजी करून आपला जीव कसाबसा वाचवून घेतला पाहिजे. तर ते चलान! ''नाही तर'' – ते बदमाषांचे आचार्य नूतन सभासदांस अुत्तेजीत – ''बदमाषी करावी कशास? ही चलानांची पूर्वपरंपरा आहे. आज त्या प्रख्यात संस्थेचे चालकत्व आपल्या हाती आलेले असल्याने आपण ती परंपरा राखलीच पाहिजे. ओरडा, ओरडा, नाचा, शिव्या द्या! चलानचे नाव राखले पाहिजेना भाअी!!''

आणि खरोखरच बंदीवानांतील लोक तो जो बीभत्स विनोदाचा आणि निर्लज्ज वर्तनाचा नंगा नाच करीत होते तो काही अंशी त्या कर्तव्याच्या भावनेने अुत्तेजित झालेला असे. मधून कोणी तरी निर्लज्ज शिरोमणी ओरडे, ''चलानका नाम राखो भाअी!'' की पुनः शिट्या, टाळ्या, बेड्यांचे खळखळाट यांची दंगल सुरू! पूर्वापार चालत आलेल्या ह्या चलनाचे ''अेवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः। अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति।।'' अशा अुदात्त बुद्धीने ते नीच कर्तव्य रात्री दहाबारा वाजेतो सर्वजण झटून करीत होते. चलानाच्या या सांस्थिक अभिमानापुढे शिपाअी काय, सुपरिन्टेंडेंट काय, आपला बडेजाव गुंडाळून ठेवीत. गुपचुप तंबाखू घ्या, ओरडत, बोलू नये पण आपसांत बोला, परंतु कसे तरी ह्या ठाण्याच्या तुरुंगातून पळून न जाता मोजून घेतले तितके पोलिस अधिकाऱ्यांस मोजून परत घेअू द्या म्हणजे झाले, अशा मेटाकुटीस आलेले असावयाचे.

ज्या समाजात आपण असू त्याच्यातील बहुजन जे वाखाणतात तेच कर्तव्यकर्म होय म्हणून साधारणतः सहज वाटते. या विधानास पुष्टिदायक अुदाहरण ह्या चलनाच्या सांस्थिक अभिमानाहून दुसरे धुंडणे नको. आणि जेथे बीभत्स विनोद हे कर्तव्य ठरते त्या समाजात तसा विनोद न करणारा पापी वा समाजनिंदित ठरणारच. शिमग्यात जो शेणमार करणार नाही तो असभ्य होतो आणि त्याच्याकडे अुपहास आणि तिरस्कारबुद्धीने समाज पाहतो.

बालिस्टरची प्रतिष्ठा

त्या रात्री माझीही स्थिती जवळजवळ तशीच झाली असती; पण सुदैवाने मी 'बॅरिस्टर' आणि 'मोठा साहेब' असा बोलवा ज्याच्या त्याच्या तोंडी झालेला. बंदीवानांत आणि त्यांतही निर्ढावलेल्या बदमाष अपराध्यांत जर कोणा

वर्गाविषयी सहजच आदर आणि भय अुत्पन्न होत असेल तर ते 'बॅरिस्टर' वर्गाविषयी होय. कवी, विद्वान, सात्त्विक, कारस्थानी-अिंग्रजांचा मुख्य प्रधान जरी असला तरी यांचे त्यांना काही विशेष वाटत नाही. पण 'बॅरिस्टर' म्हटला की, आदराश्चर्याने भिवया अुभारून 'अच्छा' असा अुद्‌गार त्यांच्या तोंडून निघालाच! त्याचे कारणही अुघड आहे. त्यांचा जन्म चोऱ्यामाऱ्या आणि न्यायालये व तुरुंग यांत गेलेला. तिथे त्यांच्या मतांनी अत्यंत कौशल्याने रचलेली त्यांची पापांची जाळी आपल्या बुद्धीच्या कुशाग्राने छिन्नविच्छिन्न करणारा किंवा अुलटपक्षी त्यांच्या धडधडीत अपराधांस बुद्धीच्या ढाालीखाली लपवून त्यांस निर्दोषी म्हणून सोडविणारा 'बालिस्टर' हा त्यांस सहजच कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् समर्थ असा अेक अद्वितीय प्राणी वाटणारच. ते त्यांस सहजच भितात. त्यांची मैत्री जोडण्यास ते सहजच झटतात. पूर्वी बादशहा आणि बिरबल यांच्या कथा जशा प्रचलित असत, तशा काराजगतांत बालिस्टर आणि साक्षीदार यांच्या दंतकथा सर्वत्र पसरलेल्या असतात. अेवंच माझ्या 'बालिष्टरी'चा मला दुसरा काहीही अुपयोग जरी झाला नाही तरी अेवढा अुपयोग तेथे झाला खरा! कसलाही अट्टल बदमाष का असेना, तो पटकन नमे.

त्या रात्री तो बीभत्सपणाचा नंगा नाच अैकत आणि पाहत मी गजाच्या बंद दाराशी अुभा राहिलो. फार दिवसांनी अेवढ्या मंडळींचा अेवढा आवाज आणि कोलाहल अैकला. अेकान्ताने चिरडीस आलेले मन त्या बीभत्सतेची किळस येअून मागे हटण्याचे स्थली अेखादा घासलेटचा डबा जसा अेकदम भडका घेतो तसे मनोविकारांच्या भडक्याने पेटून त्या अुजेडात तो तमाशा पाहतच राहिले. आणि पाहता पाहताच त्या कारणाचे आणि स्वरूपाचे तात्त्विक पृथक्करणही करीत राहिले. कितीही वैयक्तिक दु:ख झालेले असले तरी त्या गोंधळात मन व दु:ख विसरून तास दोन तास तो तमाशा पाहिल्याविना दुसरे काही करूच शकणार नाही, अितकी ती लोकांच्या हसण्याची बंडाळी माजलेली होती. मी तीत प्रत्यक्ष भाग घेतला नाही, तथापि ''बालिष्टर साहेबको मत सताव'' असे म्हणून त्या चलानाच्या चालकाने त्याची अुपेक्षा केली. अितकेच नव्हे तर ११ वाजता रात्री जेव्हा ओरड फारच झाली, तेव्हा शिपायांनी ''बालिष्टरांस झोप येत नाही म्हणून तुम्ही आता निजा'' म्हणून सांगताच त्या बंदीवानांतील बुहतेक बंदीवानांनी ओरडणे सोडून दिले; आणि मग सुमारे १२ वाजता रात्री माझा डोळ्यास डोळा लागला.

सकाळी कल्पना आली की, माझे वडील बंधू बाबा जेव्हा जन्मठेपीवर गेले तेव्हा अशाच कोण्या चलानाबरोबर गेले असतील आणि तत्पूर्वी येथेच कोठे बंद केलेले असतील म्हणून वॉर्डरास विचारले, पण तो नवीन; त्याला काही माहिती नव्हती. अेका जुन्या शिपायाने थोड्या शोधाअंती सांगितले की, मला ज्या खोलीत बंद केले होते त्याच खोलीत ते बंद होते. तो शिपाअी गेला. माझे डोळ्यांसमोर माझ्या ज्येष्ठ बंधूंची मूर्ती अुभी राहिली. तुरुंगात त्यांचा फार छळ करण्यात आला अशी माहिती मला खटला चालला असता माझ्याबरोबरच्या मंडळींनी दिली होती. ते त्यांचे छळ मला दिसू लागले. त्या छळाच्या वेदनांनी जीव कासावीस होत असताही, अेकदा बिथरलेला हत्ती अंकुशाचे तीक्ष्ण आघात गंडस्थलावर कितीही केले तरी हिस्स न करता हटेलपणाने अचल अुभा राहतो, तसा छळाचे मानसिक आणि शारीरिक आघात सहन करीत अुभा असणारा तो त्यांचा देह मला दिसू लागला. ह्या खोलीत तो वीर पुरुष असाच गजाशी, पिंजऱ्याशी गरूड चडफडत राहतो तसा, राहिला असेल, येथे बसला असेल, का माझी चिंता करीत असेल, का मनात म्हणत असेल, ''मी गेलो म्हणून काय झाले? तो तर मागेच आहेना! मग चिंता काय? पाहून घेअील!'' असे म्हणत असतील तर आज मीही तसाच आहत झालेला पाहून त्यांस काय वाटेल? केवढा धक्का बसेल? यापेक्षा अंदमानात त्यांची माझी प्रत्यक्ष भेट न होता ते अेका जिल्ह्यात तर मी दुसऱ्याच जिल्ह्यात नेअून सोडलो गेलो तरी बरे होअील.

मला वाटते, मला अेकट्यालाच शिक्षा भोगावी लागली असती तर माझ्या मनास भोगाव्या लागलेल्या वेदनांचा पन्नासावा भागही मला भोगावा लागता ना. पण माझ्या वेदना सोशीत असतानाच डोळ्यासमोर देवीप्रमाणे पूज्य असणाऱ्या

माझ्या ज्येष्ठ बंधूसही माझ्याहून अधिक छळ सोसताना मला जेव्हा पाहावे लागे, अैकावे लागे, तेव्हा मात्र सहनशक्ती, वादळात अेखादा प्रचंड वड कड-कड-कड करीत कोसळू लागतो, तशी कोसळून जाअू पाहावी, हृदय फाटू पाहावे.

अेका विश्वासार्ह अधिकाऱ्यास विचारले, ''येथे काही छळ झाले का?'' त्याने सांगितले, ''येथे काही झाले नाहीत, येरवड्यास झाले असे मला तुमचे खटलेकरी (खटल्यात जे सहाभियुक्त असतात त्यांस खटलेकरी 'को-अक्यूज्ड' म्हणून तुरुंगात म्हणतात.) सांगत असत.'' हे त्यांचे आश्वासन अैकून थोडे बरे वाटले. निदान या खोलीत तरी ते स्वस्थ निजू शकले असतील!

मी त्याच अधिकाऱ्यास श्री. वामनराव जोशी, सोमण, अित्यादी सहाभियुक्तांची ठाण्याची माहिती विचारली...

चले भय्या कालापाणीको

दोन-चार दिवसांतच अंदमानास जाण्यासाठी सर्व बंदीवानांची ती सेना बाहेर काढण्यात आली. अितरांसह मीही पायात बेडी घालून, अंदमानाचा म्हणून अेक पंचा, अेक चादर आणि अेक बंडी असा वेष असतो तो चढवून, अेक तरट आणि कांबळे यांचे अंथरूण, जे त्या तरटाच्या राठ कठिणपणाने वळकुटी करता करू देत नसे ते, कसेबसे काखेत मारून आणि अेका हातात पत्र्याची 'थाळी पाट' ही दोन भांडी घेअून खोलीपाशी निघावयास सज्ज होअून अुभा राहिलो. पुनः ती टोळी ओळीने बेड्या तालावर खळ्-खळ् करीत चालली. जो तो, कोणी का दिसेना, ''राम राम, चले भय्या कालापाणीको'' म्हणून राम राम देत-घेत चालला. तुरुंगाच्या दाराशी येताच ती टोळी बाहेर पडली. शिपायांच्या बंदुकी रोखून पहारा सज्ज झाला आणि त्या ओळीस घेअून पुढे चालला. स्टेशनपर्यंत ते पायी चालले; परंतु मला वगळले. का ते मी चिंतू लागलो, तो अेक मोटार आली. दोन धिप्पाड गोरे अधिकारी बाहेर पडले. मी आत बसलो. ते बसले आणि मोटार बंद झाली. मी आज काळ्यापाण्यावर जाणार म्हणून कशी तरी गावात आणि स्टेशनकडे बातमी फुटली होती. बंदीवान ज्या मार्गाने जातात त्या मार्गावर मी दिसेन म्हणून लोक हरअेक प्रकारे यत्न करून टपून लपून जमत होते; म्हणून मला दुसरीकडून गुपचूप नेणे अवश्य वाटले हे अेक आणि दुसरे की, मी मार्सेलिसला पळालेला आणि ते गुप्त कटाचे दिवस! न जाणो कोठे काय कट होअून मला सोडविण्याचा यत्न कोण करील ते कोणी सांगावे? सहज पाय टाकता त्या दिवसांत सुरुंग अुडत! अशा स्थितीत मार्सेलिसच्या चुकीची पुनरावृत्ती न व्हावी म्हणून मला त्या घोळक्यात स्टेशनावर जनसंमर्दातून पायी न नेता स्वतंत्र मोटार आणून नेण्यात आले.

अशा रीतीने जेव्हा जेव्हा मला स्वतंत्र मोटारीतून विशेष व्यवस्थेने नेण्यात येअी तेव्हा त्या बंदीवानांत माझेविषयी मोठी बढाअीची कल्पना होअी. ''तो काय बाबा अेक राजा आहे! बघा याला मोटार दिली! तो थोडाच आपल्याबरोबर पायी येतो!'' कोणी म्हणावे, ''भिते, सरकार त्याला भिते! कशी मोटार आणून दिली?'' अेकंदरीत मार्सेलिसच्या बोटीतून निसटण्याच्या प्रयत्नाचे काही लाभ झाले त्यांत हाही अेक लाभ झाला खरा की, मोटारीत खूप बसावयाला सापडले; आणि त्यायोगे बंदीवानांत मजविषयी जो आदरभाव – सकारण, अकारण पण आदरभाव – अुत्पन्न होअू नये म्हणून सरकारी अधिकारी कसून प्रयत्न करीत तो आदरभाव – वाढत गेला.

स्टेशनावर येताच मला स्वतंत्र डब्यात कोंबण्यात आले. माझ्या हातात जी हातकडी होती तिचा दुसरा हात अेका धिप्पाड अिंग्रजी अधिकाऱ्याच्या हाताशी जखडून टाकलेला होता. मजकरिता त्या बिचाऱ्यास हातकडी घालावी लागली. पायांत माझ्या बेडी होती. हातांत हातकडी होती. अितकेच नव्हे तर तिने माझा हात दुसऱ्याच्या हातास खिळून टाकलेला. धोतर खोचणे तर त्याच्या हातासह खोचावे लागे, लघवीस जाणे, शौचास जाणे, त्या अधिकाऱ्यास हातास हात खिळलेले असल्याने बरोबरच. निजणेही तसेच. अनेक वेळा प्रवासातून ह्या प्रकारचा ओंगळपणा व कष्ट सोसावे लागले.

मला डब्यात कोंबले; पण म्हणून मला कोणी पाहिले नाही असे नाही. हिंदी लोक जे तेथे अुत्सुकतेने आले होते त्यांस दूरदूर हाकलण्यात येअी. पण काही युरोपियनही बघण्यास आले होते. ते मात्र डब्याशी येअून बंद केलेल्या खिडक्या अुघडून कोणी दोन सभ्य शब्द बोलून वा कोणी अुर्मटपणाने पाहून निघून जात. त्यांस तितका अटकाव करण्यात येत नसे. गाडी सुटल्यानंतर जेथे जेथे ती उभी राही ते ते स्टेशन येण्याच्या आधीच माझ्या डब्याच्या सर्व खिडक्या बंद करण्यात आल्या. अिंग्लंड सोडल्यापासून अुघड्या खिडक्यांच्या डब्यात असा मला प्रवास घडलाच नाही. परंतु ह्या स्टेशनावर मजबरोबर असलेल्या अेका अधिकाऱ्याने तेथील युरोपियन लोकांशी प्रथमच बेत करून ठेवला होता की काय कोण जाणे, माझ्या डब्याच्या खिडक्या अुघडण्यात आल्या. दूरवर गोऱ्या लोकांची बरीच मंडळी अुभी होती. त्यांत काहींनी औत्सक्यभरात आपल्या मडमांना खांद्यावर अुचलून घेतलेले दिसले. मला खिडकीशी अुभे राहा म्हणून अेकाने खूण केली. मी अुभा राहिलो तो ‘There's he; that is Savarkar” असा गलका अैकू आला. मला पाहण्यास जमलेल्या गोऱ्या लोकांसही माझ्याशी बोलता यावे अितके जवळ येता आले नाही. चारपाचजण गोरे लोक येअून गेले; पण मी होअून कोणाचे नाव विचारीत नसे. त्यांच्या बोलण्यात बहुधा आदरभावच, निदान शिष्टाचार तरी आढळून यावा. अुर्मट गोरा असा विरळा भेटे. असा जो जो भेटे त्यास माझीही मुद्रा तितकीच निःस्पृह दिसून कोण आला की गेला याची मला गणनाही नाही असेच भासत असे.

मोगलाअीतील मैदाने

माझ्या डब्याच्या खिडक्या बहुधा बंद असत. डब्याच्या दुसऱ्या भागात लोखंडी गजांनी जो भाग माझ्या भागापासून भिन्न केला होता तेथे सगळे काळेपाण्याचे बंदी कोलाहल करीत आहेत! अुन्हाळ्याचे दिवस. अून मी म्हणत असून अुष्मा असह्य झालेला. अेखाद्या लग्नाची मंडळी जरी अुत्सवास जात असती तरी देखील तो प्रवास नकोसा व्हायचा. त्यात मी तर काळेपाण्यास यावज्जीव बंदीवासास चाललेलो. जितकी डब्याचे बाहेर ती मोगलाअीतील मैदाने तापून रखरखीत झालेली तितकीच डब्यातील काहिलीही असह्य झालेली आणि त्या रखरखीत मैदानांची आणि त्या डब्यातील काहिलीची तीव्रता आणि अस्वस्थता जितकी बाहेरून असह्य होत चालली होती तितकीच अंतःकरणातील तो रखरखीत अुष्माही आतून जिवाची लाहीलाही करीत असलेला! अशी ती गाडी मोगली मैदानातून मद्रासकडे चालली!

जेव्हा मनास अगदी कसेसेच वाटावे तेव्हा रशियामधून सैबेरियात ज्या राजकीय बंदीवानांच्या टोळ्या धाडण्यात येत त्यांच्या प्रवासातील त्यांचे हाल आठवून मनास म्हणत असावे, अरे, अजून तुम्ही काय भोगिले आहे! ही तोंडाची गोष्ट नाही! जो करील तो भरील! जो भरील तो करील!

गावांमागून गावे, नगरांमागून नगरे मागे टाकीत वने-अुपवने, पर्वत, नद्या ओलांडीत ती आगगाडी पिसाळलेल्या वाघिणीसारखी मला तोंडात धरून धावत चालली होती. जितक्या वेगाने ही आगगाडी मला माझ्या मायदेशातून काळेपाण्याकडे ओढून नेत आहे, हाय हाय, तितक्याच वेगाने ती मला काळ्यापाण्यावरून परत आणून माझ्या मायदेशात कधी सोडील? कधी सोडील का? कसली सोडणार? ती आशा धरणे हे मानसिक आश्चर्यच होय! सैबेरियात नाही का ‘रशिया, रशिया’ करीत शेकडो लोक मेले. मीही अंदमानात ‘हाय भारत! हाय हिंदुस्थान!’ करीत मरेन!!

मद्रास आले व मला गाडीतून अुतरताच अेका बाजूस अितर सर्व बंद्यांपासून निराळे करून पहाऱ्यात ठेवले. गाडीबरोबर, रेल्वेचाच असावा किंवा पोलिसचा अेक युरोपियन अधिकारी बऱ्याच अंतरावरून आलेला होता. तो दर दोन-तीन स्टेशनांनी माझ्यावरच्या अधिकाऱ्यांपैकी अेकाशी काही बोलून मला पाहून परत जाअी. आता तो मला सोडून गाडीने परत जाणार असावा. तो माझ्याजवळ येअून अगदी कंठ दाटून यावा तसे म्हणाला, ‘‘Good bye friend!" ‘‘मला वाटते अीश्वराच्या कृपेने ह्या डिसेंबरातील राज्यारोहणाचे वेळी आपण सुटाल.’’ मी म्हटले, ‘‘आपले सदिच्छेविषयी आभार आहेत; पण आमचे घाव अितके ताजे आहेत की ते अितक्या लवकर भरून कसे येतील? मी तरी तशा आशेवर अवलंबून राहणे वेडेपणा होअील.’’ अधिकारी म्हणून मला काही तरी विशेष माहिती आहे अशा

आश्वासक स्वराने ते म्हणाले, ''माझ्यावर विश्वास ठेवा. आपण सुटाल, बरे येतो आता. आपल्या धीरोदात्त वर्तनाचा (This your dignified courage) माझ्या मनावर झालेला ठसा कधीही पुसट होऊ शकणार नाही.'' अितर अधिकारीही निरोप घेअून गेले. मार्सेलिसच्या आडव्या-तिडव्या गप्पा त्यांनी अैकल्या असल्यामुळे मी त्यांना प्रवासात फार त्रास देअीन, अिंग्रज पाहिला की माझ्या अंगाचा तिळपापड होतो, मी कोणी अेक अुर्मट, असभ्य, भयंकर व्यक्ती आहे अशी त्यांची समजूत होती. पण प्रवासात त्यास काहीअेक त्रास न पडता मला मद्रासच्या अधिकाऱ्यांच्या हाती अेकदाचे देता आल्याने त्यांचा जीव खाली पडल्यासारखा झाला आणि मग त्यांना माझ्यात टोपी काढून राम राम करून जावे अितके सद्‌गुण दिसू लागले.

मद्रासला त्याच वेळेस कलेक्टर अशे यांचा वध झालेला असल्याने आणि त्याचा संबंध युरोपमधील अभिनव भारताच्या अेका पुढाऱ्याशी लागत आहे अशी अधिकाऱ्यांची शंका असल्याने त्याविषयी मला बहुधा काहीना काही तरी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष विचारण्यात येअील असे मला वाटत होतेच. अिंग्लंडामधून मी धरला जाअून हिंदुस्थानात परत आणला जात असता आणि माझा खटला संपून अंदमानास नेण्यात येत असता अभिनव भारताचे त्यावेळचे अुपाध्यक्ष श्री. अय्यर – ज्यांच्या अकालीन मृत्यूने या वर्षीच अुभ्या आर्यावर्तास विव्हळ केले ते – हिंदुस्थानात आले होते हे मला त्या वेळेस खरोखरच माहीत नव्हते. ते युरोपमधून नाना वेषाने आणि मिषाने मार्ग कंठीत, भयंकर आरोपांची वारंटे डोक्यावर लटकत असता, आणि डोळ्यांत तेल घालून हिंदुस्थानचा अुभा किनारा सरकारी गुप्तचर निरिक्षित असता अखेर हिंदुस्थानात पांदेचारीस येअून अुतरले होते. तेथून त्यांनी तेथे पूर्वीच असलेल्या अभिनव भारताच्या शाखेस हाती धरून त्यातील सभासदांपैकी अेका शाक्त ब्राह्मणाकरवी तुतिकोरीनच्या कलेक्टरवर गोळी घालून त्यास मारविले असा पोलिसांचा आणि अधिकाऱ्यांचा तर्क असल्याचे मला अंदमानात सातआठ वर्षे झाल्यावर 'सीक्रेट रिपोर्ट' वाचून कळले. पण त्या वेळेस श्री. अय्यर परत आले हेही मला माहीत नव्हते.

मद्रासच्या त्या कलेक्टरच्या वधाची बातमी मला मिळाली होती आणि बहुधा मद्रासमधल्या अभिनव भारताच्या कोणा सभासदांकरवीच हे घोर कृत्य झाले असावे असा संशय मला आला होता अितकेच खरे. परंतु मला ती बातमीच कळली नसेल आणि म्हणून मी सहजगत्या मद्रासकडच्या शाखेची काही बातमी सांगेन अशा आशेने मद्रास अधिकाऱ्यांपैकी अेक अिंग्रजी वेष परिधान केलेले हिंदी अधिकारी मला भेटले. समुद्रात अंदमानाची 'महाराजा' नावाची आगबोट आलेली. सर्व बंदीवान अेका मोठ्या नावेत खेचाखेच करून तिकडे नेलेले. मीच तेवढा मागे अुरलेलो; अितक्यात अेक लहान बोट घेअून मला न्यावयास हे आणि अितर अेक का दोन अधिकारी आले. मी त्या लहान नावेत बसलो. मी होअून कोणाशीही बोलत नसे; कारण मी बंदीवान, पटकन कोणी 'चूप बैस' म्हणून म्हणावयाचे. थोड्याच वेळाने ते अधिकारी अिकडचे तिकडचे कुशल प्रश्न विचारून अिंग्लंडातील क्रांतिकारकांची माझ्यामागे काय स्थिती झाली म्हणून जिज्ञासा करते झाले. मी म्हटले, ''हे तुम्ही मला सांगावयाचे. तुरुंगात मला काय माहीत पडणार?'' मला जाणून अुत्तेजविण्यासाठी ते म्हणाले, ''ते खरेच; आणखी कसले ते भिकार कट! चार माणसे देखील त्यात नव्हती.'' मी हसून अुत्तरलो ''तर मग तुम्ही काही मिळवावयाची होती!''

''छे:, भलतेच. या मद्रास अिलाख्यातील लोक सुज्ञ आणि विचारी आहेत, तुमच्या तिकडच्या तरुणांसारखे अिकडे कोणी अुच्छृंखल नाहीत. येथे कोणी प्रचारक आला तर त्याला अेकही अनुयायी मिळणार नाही.'' ते हे बोलत असता पदोपदी बघत होते की त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी काही मद्रासच्या प्रख्यात राज्यक्रांतिकारकांची नावे सांगतो की काय. नंतर आपणच म्हणाले, ''तुमचा अनुभव कसा आहे?'' मी म्हटले, ''मद्रासचा अनुभव मजपेक्षा तुम्हांस अधिक असला पाहिजे.'' ते म्हणाले, ''माझा अनुभव तर मद्रासकडे सर्वत्र शांतता आहे.'' मी हसून विचारले, ''होय ना? अगदी शांतता आहे ही तुमची अगदी निश्चिती आहेना?'' तो समजला. तो दुसरा अधिकारी हसला आणि

म्हणाला, ''त्यांना सर्व बातमी ठाऊक असली पाहिजे. केवळ तुम्ही त्यांना पंप करू पाहत आहा आणि ते तुम्हाला पंप करू पाहत आहेत!''

मला वाहून नेणारी ती लहान नौका त्या अंदमानाहून आलेल्या 'महाराजा' नावाच्या आगबोटीस लागली. मला हातकडी घातलेलीच होती, तीसह बोटीच्या शिडीवर कडक पहाऱ्यात चढविण्यात आले. मी वर चढत असता बोटीवरील प्रवासी, नौकर, अधिकारी आणि आजूबाजूस लहान नावांतून आलेले अनेक प्रेक्षक तो देखावा बघण्यास दाटून अुभे राहिले; आणि मला अंदमानाच्या त्या कठोर आगबोटीवर चढताना पाहू लागले. आपण जसे अेखाद्या प्रेतास तिरडीवर चढविताना आणि नीटनेटके बांधताना पाहतो तसे स्तिमित जिज्ञासेने आणि निर्लज्ज गमतीने पाहत राहिले.

होय. त्या 'महाराजा' आगबोटीवर जन्मठेप्याचे चढणे म्हणजे प्रेताच्या तिरडीवर जिवंतपणीच बांधले जाणे होते. आजपर्यंत जे शेकडो हजारो जन्मठेपी अपराधी त्या भयंकर बोटीवर चढून काळेपाण्याकडे गेले त्यांतून हजारी दहाही जिवंतपणी देशास परत येअू शकले नाहीत. अठरावीस वर्षांची चढत्या तारुण्याची पोरे त्या जहाजावर पाय टाकताच अैंशी वर्षांच्या म्हाताऱ्यासारखी प्रेतकळा आलेली दिसू लागत. मनुष्य अेकदा तिरडीवर बांधला गेला म्हणजे जसे त्याचे आप्तेष्ट तो ह्या जगातून कायमचा जात आहे म्हणून समजतात आणि त्या भावनेने दु:खित, विस्मित वा स्तिमित होअून त्याच्या त्या प्रेतयात्रेकडे पाहतात, त्याचप्रमाणे काळेपाण्यास जाणाऱ्या त्या बोटीवरील जन्मठेपी चढू लागले म्हणजे लोक ते स्वदेशास मेले असे समजून त्यांच्याकडे शून्यपणे पाहत अुभे राहत, तसेच माझ्याकडेही ते पाहत होते. मी या जगतास मेलो अशी भावना त्यांच्या मुद्रेवर स्पष्ट अुमटलेली होती आणि ती खरी होती. मी खरोखरीच तिरडीवर चढविला जात होतो. फरक अितकाच की, प्रेताला तिरडीवर चढविताना ज्या भावना प्रेक्षकांच्या मनास स्तंभित करून वा कासावीस करून प्रेतयात्रेच्या वाटेवर खिळून धरतात त्या भावना यात्रा करणाऱ्या प्रेतास कळत नसतात. पण मी तिरडीवर बांधला जात आहे आणि माझी प्रेतयात्रा निघत आहे हे मला कळत होते. हेही कळत होते की, जे शेकडो लोक मजकडे पाहत आहेत यांत बहुतेक निर्ममत्व व अुदासीनपणेच पाहणारे आहेत. जसे मार्गावरून चालता चालता आकस्मिक कोणाचे तरी प्रेत जाताना आपण क्षणभर 'मेला वाटते कोणीतरी' असे म्हणत पाहत पाहत अुभे राहून पुढे चालते होतो! आणि त्या वेळेस मी प्रेत होत आहे या कळण्यापेक्षा हजारो देशबांधव 'आ' करून मजकडे नुसते पाहत अुभे आहेत या कळण्याचेच मला अधिक दु:ख वाटले. त्यांतील अेक जरी मनुष्य मला असे सांगता, ''जा बंधो, जा! तुझ्या मागे मी आणि आम्ही तुझ्या व्रताचे पारणे फेडून ह्या आपल्या हिंदुस्थानास...'' तर माझ्या तिरडीची तेथल्या तेथेच फुलांची सेज झाली असती!

प्रकरण पाचवे

काळ्यापाण्याचा समुद्र

त्या बोटीवरच्या शिडीवरून चढवून मला जे नेले ते तिच्या तळमजल्यावर. तेथे लोखंडी गज मारलेला अेक मोठा गाळा केलेला होता; या बोटीवर तो पिंजरा लांब पण निरुंद सरासरी वीस-तीस माणसे सारखी ठेवता येतील असा, पण ज्यात पन्नास-पन्नास जन्मठेपीचे काळ्यापाण्यावरील बंदीवान पशूसारखे कोंबले जात असा हेतुपूर्वक केलेला होता. त्यात ते ठाण्याहून आलेले बंदी अेकास अेक दाटून खेचाखेचीने अुभे केलेले मला दिसले. मनात येतच होते, काय मला ह्या कोंदट बोटीवरच्या अत्यंत कोंदट तळमजल्यावरील अंधारी पिंजऱ्यात ह्या बंदीवानांसह कोंबतील की काय – तोच त्या पिंजऱ्याचे दार अुघडले गेले आणि मला त्यातच कोंबण्यात आले. मला अिंग्लंडमध्ये 'ब्राँकायटिस' नावाचा रोग झाल्यापासून थोड्याशा कोंदट जागी जाताच श्वासोच्छ्वास जड होऊन, छाती दुखू लागून गुदमरल्यासारखे होत असे; म्हणून मी माझेबरोबरचे गोरे अधिकाऱ्यास सांगितले की, अशा कोंदट जागी मला ठेवणे धोक्याचे होअील. त्याने ते बोटीवरच्या डॉक्टरास कळविले. त्याने सध्या येथे राहा, बिघडले तर पाहू म्हणून सांगितले आणि विशेष सवलत म्हणून त्या पिंजऱ्यातच मध्ये न ठेवता माझे अंथरूण अेका कोपऱ्यास अेक बारीक बोटीचे भोक होते, त्याच्यासमोर गजापाशी घालावे म्हणून सांगितले. या विशेष सवलतीचा मला काय विशेष अुपयोग झाला तो पुढे लवकरच कळेल.

तेवढ्यात आणखी कोणी गृहस्थ आले; त्यांनी मार्सेलिसची गोष्ट काढली. मीही मोकळ्या मनाने थोडी चर्चा केली. नंतर ''आपणास भेटण्यासाठी आम्ही हेतुपूर्वक आलो होतो. अीश्वर तुम्हास परत स्वदेशास आणो अशी आमची मन:पूर्वक अिच्छा आहे.'' असे म्हणून ते गोरे गृहस्थ आणि ते सर्व अधिकारी टोप्या काढून रामराम करून निघून गेले. अेक गोरा गृहस्थ मात्र ते त्यांचे वर्तन न आवडल्यासारखा आणि या बंदीवान पाप्यास तो काय मान द्यावयाचा असे म्हणणारी तुच्छ चिडलेली दृष्टी त्यांजवर आणि मजवर फेकीत रामराम न करताच निघून गेला.

बोट सुटली

बोटीच्या शिटीनंतर बंब भों भों वाजला; धक्का बसला. बोट चालू झाली. त्या पिंजऱ्यास अुंच दोन-तीन लहान भोके होती ती काचेने बंद होती. त्यांस लोंबकळून त्या दुर्दैवी बंदीवानांपैकी काहीजण तटाकडे पाहू लागले. तट दिसेनासा झाला. ''घर छूट गया, भाअी घर छूट गया,'' असे म्हणून त्यांतला अेकजण खाली मटकन बसला. ते अैकताच ''आता आमचा देश आम्हांस पुन: कसचा दिसणार!'' असे विवळत साताऱ्याच्या बाजूचे दोन शेतकरी धाय धाय रडू लागले. ''अभी काळापाणी लग गया! भय्या रो मत! काळापाणीमें रोनेसे कुछ नहीं होता.'' असे ह्या बंदीवानांत काळ्यापाण्यावर जाअून आलेले आणि पुन: चाललेले, अट्टल अपराधी तत्त्वज्ञाप्रमाणे मध्ये अुभे राहून सर्वांचे सांत्वन करीत होते. मध्येच अेकाने मजकडे बोट दाखवून म्हटले, ''देखो भय्या, तुम्हारी हमारी छोडो! वह देखो बालिस्टरसाहब! अिंग्रज अधिकारी देखील टोपी काढून रामराम करतात त्यांना. त्यांचे दु:खापुढे आपले काय!'' असे म्हणताच ते हळूहळू माझे भोवती गोळा झाले. माझी शिक्षा पन्नास वर्षे आहे हे त्यांतील बहुतेकांस माहीत असूनही जो तो शिक्षा किती म्हणून विचारी. मी माझ्या क्रमाकांचा गळ्यातील पत्राच त्यांच्या हाती दिला. वारंवार पन्नास पन्नास सांगताना कंटाळून गेलो होतो! मला खरोखरच पन्नास वर्षे आहेत हे अैकून त्यांसच नव्हे तर पुढे अंदमानासही १५वर्षे शिक्षेने घाबरलेल्या हजारो बंद्यांस किती तरी धीर येत असे! त्या सर्व बंद्यांचे दु:ख मला पाहून हलके होअी.

बोटीतील गलिच्छपणा

थोड्या वेळाने संध्याकाळ झाली. अुकडे फार. दाटी कोण! त्यातही ते गलिच्छ आयुष्यास निर्ढावलेले, कोणी हिंदू, कोणी मुसलमान, चोर, दरोडेखोर अित्यादी गदळ, पापी, दुष्ट, कोणास अिंद्रियाचे भयंकर रोग झालेले, कोणाचे

तोंडास वर्षानुवर्षे दात घासणे माहीत नाही अशा त्या चाळीस- पन्नास माणसांच्या अंथरुणावर अंथरुणे चढवून पडलेल्या दाटीत मीही अंथरुण पसरून पडलो. माझ्या पायाशी कोणाची डोकी भिडली होती. माझ्या डोक्याशीच नव्हे तर तोंडाशी अिकडे कोणाचे पाय आलेले तर तिकडे वळताच तोंडाशी तोंड भिडलेले. क्षणभर अुताणा पडलो. समोरच अेक मोठे पीप अर्धे कापून ठेवलेले दिसले! तेथे थोडी मोकळी जागा पडलेली असे. त्या पिंजऱ्यात अितरत्र झालेल्या दाटीपेक्षा माझ्या कोपऱ्यात कमी दाटी होती आणि म्हणूनच मला या कोपऱ्यात अंथरूण घालण्याची सवलत देण्यात आली होती. पण अितक्यात भयंकर घाण सुटली, नाक दाबून धरले. ते पाहून शेजाऱ्याचा अेका बंद्याने खुणावले की, ते अंधुक अुजेडात असलेले पीप पहा. पाहतो तो ते पीप ह्या सर्व प्राण्यांस रात्रभर शौचकूपाचे स्थली अुपयोगास पडणारे आहे हे कळले. मी तिकडे पाहताच संकोच होऊन त्या पिपावर बसलेला बंदीवान बिचारा अुठू लागला; पण मी लगेच त्यास हाताने बैस म्हणून खुणवून म्हटले, ''अरे हा देहधर्म आहे. यात लाज कसली? थोड्या वेळाने मलाही तेथेच बसावे लागेल. कोणीही काहीअेक संकोच करू नका. मला नाक आहे आणि तुम्हाला नाही असे नाही मग तुमच्यापेक्षा मला घाणीचा अधिक त्रास का व्हावा?'' त्या बंद्यांतील अेक जुना अट्टल अपराधी जवळ आला आणि म्हणाला, ''दादा, आम्हांला ही सवय झाली आहे. मी काळ्यापाण्यावरून आलेलो आहे. आपण त्या कोपऱ्यात चला, तिकडे दाटी आहे पण घाण नाही. मी अिकडे येतो!'' हे त्याचे औदार्य पाहून मला कौतुक वाटले! मी म्हटले, देवा! पतितांच्या अंतःकरणाच्या अंगणातही तुळसीवृंदावन असतेच तर!

मी त्या अट्टल दरोडेखोराचे आभार मानले आणि म्हणालो, ''वारा जरा मोकळा यावा यासाठी डॉक्टराने मला ही विशेष सवलत दिली की गजांशी निजावे. त्यांचे ध्यानात ही पिपाची गोष्ट आली नाही. पण मी तीही अेक विशेष सवलतच समजतो. तुम्ही चिंता करू नका. तुम्हास या घाणीत टाकून मी तिकडे का जावे? मलाही आता असल्या आयुष्याची सवय झाली पाहिजे.'' रात्री अेकामागून अेक बंदीवान त्या पिपावर जाअू येअू लागले. घाणीची आणि किळसवाण्या देखाव्याची पराकाष्ठा झाली. बंदीवानांस संकोच होअील म्हणून मी डोळे मिटून झोपी गेल्यासारखा पडलो. मन म्हणाले, हाय! हाय! हा अक्षरशः जिवंतपणी तुला नरकवास भोगावा लागत आहे.! विवेक म्हणाला, वेड्या, ते खरे, पण तेही मानण्यावर आहे. ही तुला विशेष सवलत म्हणून मिळाली आहेना! मग तिचा विशेष अुपयोग का करून घेत नाहीस? जातगोत, वर्ग यांचाच नव्हे तर शील आणि शुद्धता यांचाही अहंकार धुळीत मिळवून विश्वाशी समरस होण्यासाठी मोठे मोठे तपस्वी आणि योगीही जे साधन करण्यास कचरतात ते तुझ्याकडून करवून तुझाही अहंकार चक्काचूर करण्यासाठीच ही संधी देवाने दिली नसेल कशावरून? ह्या विशेष सवलतीचा विशेष अुपयोग कर. त्रैलिंगस्वामींवर कोर्टामध्ये असभ्य वर्तनाविषयी खटला चालला असता त्याच्या साधुत्वाची टर अुडविण्याकरिता मॅजिस्ट्रेट म्हणाला, ''पण हे अद्वैतवादी खाताना अन्नच कसे खातात? शेण का खात नाहीत?'' तेव्हा त्रैलिंगस्वामी हसले आणि तेथेच शौच करून ती विष्ठा हा-हा म्हणता लोक निवारण्यास येतात तो त्यांनी खाअून टाकली!

रामकृष्ण परमहंस

रामकृष्ण परमहंसांचीही अशीच आख्यायिका आहे. त्यांची अद्वैतानुभूतीची सर्व साधने संपल्यावर शेवटचे अेक कठीण साधन म्हणून ते कलकत्त्याचा मैला टाकतात तेथे गेले आणि हातांनी तेथील विष्ठा अुलटीपालटी करीच पाच काड्या भरून तोंडात घातल्या! तू हे बंदीवान विष्ठा करीत असता त्या घाणीने गुदमरून त्या घाणीच्या पिपापासून पळू पाहतोस; पण लोकांच्या विष्ठेच्या पिपापासून तू कितीही दूर पळालास तरी तुझ्या विष्ठेचे पीप तुझ्या पाठीवरच वाहून न्यावे लागत आहे त्याचे काय? तू ते वस्त्राखाली झाकलेस म्हणून काय 'झांकिलें तरी पडेचि अुघडें! सोडी दुर्गंधी चहूंकडे'. रामदासांनी स्पष्टच सांगितले आहे की, ''घेतांची होये सुग्रास अन्न। अर्धी विष्ठा अर्धे वमन। पीता भागीरथीचं जीवन। मूत्र होय तात्काल।'' मग जर ''होवो राव अथवा रंक। पोटीं विष्ठा चुकेना'' हे खरे तर स्वतःच्या मलमूत्रांचा अुपसर्ग जसा अनिवार्य म्हणून राहून तू स्वस्थ पडतोस तसाच त्यांच्याही अुपसर्गास का सहन करीत नाहीस? भोजना- अितकेच जगामध्ये देहधारणास रेचनही अत्यंत अुपकारक आहे. असे जग आणि असा देह रचून पुनः काही अिंद्रियांस जे प्रिय ते

अितर अिंद्रियांस असह्य का केले? अेका देहाच्या अिंद्रियांतही हा विषम परस्परद्वेष का अुत्पन्न केला, ते प्रकृतीचे प्रकृतीला ठाऊक! किंवा तिचा निरुपाय असेल! किंवा त्यांच्या या परस्पर कलहाची तिला मौज वाटत असेल!

आणि अशा विवेकाच्या सेना बंड करून अुठलेल्या अिंद्रियांवर सोडीत आणि त्यांच्या त्या परस्पर संग्रामाची झटापट पाहत मलाही मौज वाटू लागली. अन्नाची विष्ठा, विष्ठेचे खत होऊन पुन: अन्न! गम्मत वाटू लागली. घाणीचा अुपद्रव त्या गमतीत बाधेनासा झाला. रात्री अेकाच्या सुमारास स्वस्थ झोप लागली. जहाजावर असेतो त्या कोपऱ्यात हे माझे अविचल राहणे पाहून बंदीवानांस मोठे आश्चर्य वाटे. अेकदोघांस तर मी अगदी गदळ जातीतला कोणी तरी घामट मनुष्य असावा असाही संशय आल्याचे ते मागे बोलले.

युरोपियनांची वर्तणूक

मला काही तरी साह्य देअून मजविषयी आपली आदरबुद्धी व्यक्त करावी अशी त्या बोटीतील प्रवाशांची आणि काही हिंदी अधिकाऱ्यांची मनापासून अिच्छा असे. येता-जाता शक्य तेव्हा ते भेटून जात. युरोपियनांपैकी काही सोल्जरही फार आदराने वागले. काही अिंग्रजी पत्रेही मिळाली, मासिकेही मिळाली. बोटीवर खाण्यास केवळ चणे आणि फुटाणे तेवढे मिळत. परंतु मी काही खावयास घ्यावेच असा आग्रह काही अधिकाऱ्यांनी धरला. मला काय मागावे हेच समजेना आणि मला अेकट्याला काही देणेही कठीण. शेवटी अुदार व्यापाऱ्यांनी सर्व बंदीवानांना भात, मासे आणि लोणची अित्यादी पदार्थांचे भोजन कप्तानाची आज्ञा घेअून करविले. माझ्यानिमित्त कधी न मिळणारे जेवण दोन दिवसांच्या अुपवासानंतर मिळाल्याने सर्व बंदीवानांना मोठा आनंद झाला. माझ्यासह त्यांस तास अर्धा तास त्या कोंदट तळावरील पिंजऱ्यातून वारा खाण्यास वरच्या मजल्यावर जेव्हा नेण्यात येअी तेव्हा नेहमीपेक्षा जास्त व्यवस्थेने आणि सोयीने वागविण्यात येअी. यायोगे जेव्हा ते बंदीवान सहज मला म्हणत, ''बाबूजी, हमारे साथ आप आये यह हमारा भाग्य है! क्या अच्छा हुवा!'' तेव्हा मी हसून म्हणे, ''तर मग मला शिक्षा झाली हे चांगले झाले नाही का?''

तेथे रात्रंदिवस त्या बंद्यांत माझी चर्चा चाले; आणि माझी चर्चा निघाली की हिंदुस्थान हा आपला स्वदेश आहे. त्यास...अित्यादी मी ज्या कार्यांत अजून पडलो होतो त्या कार्याविषयीही यथेच्छ चर्चा चाले. कोणी कळकळून मला म्हटले की, ''काय सांगावे? आपणास पाहून फार दु:ख होते.'' म्हणजे मी हसावे की आताच तुम्ही असे झाले पाहिजे आणि हिंदुस्थानास...अित्यादी चर्चा करीत होताना! मग मी अेकटाच काय, अशी जहाजेच्या जहाजे माझ्यासारख्या बंदीवानांनी भरभरून काळ्यापाण्यास जातील हे तुमच्या ध्यानात नाही का आले? जो करील तो भरील. जो भरील तो करील!... बोटीवरच्या अधिकाऱ्यांपासून शिपाअी सोजिरापर्यंत आणि त्या बंदीवानांपासून तो खलाशांपर्यंत माझ्या निमित्ताने राजकारणाची अेकसारखी चर्चा सुरू होती. ज्यांनी कधी अैकले नाही ते त्यांनी अैकले. ज्यांना कधी सुचले नाही ते त्यांना सुचले. ज्यांना कधी पटले नाही ते त्यांना पटू लागले.

बारीबाबाची गोष्ट

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट, जी तेथील परिस्थितीत मनास खेचून आपल्याकडे नेअी ती म्हणजे काळापाणी कसे आहे ही बातमी काढणे ही होय. जो येअी त्याला ती विचाराविशी वाटे. जो तो विचारी तेच तेच. पण आपणासही विचारावेसे वाटे. त्या बंदीवानांस न्यावयास आलेली अंदमानची शिपायांची टोळी ती या विषयावरचा मुख्य अधिकारी पुराणिक! काळ्यापाण्याचे नाव काढले की, त्यांनी प्रथम जी गोष्ट सांगावी ती 'बारीबाबा' ची होय. हा ''बारीबाबा म्हणजेच काळापाणी'' अशी त्यांची समजूत झालेली होती. त्या बंदीवानांतील अस्सल निगरगट्ट बंदी जेव्हा विनाकारण ओरड करीत, आपसांत शिव्यागाळी करीत, तेव्हा शिपाअी रागावून म्हणत, ''अरे थांब तू, तुला मोठी अैट आली आहे की तूच काय तो बदमाष! पण अेकदा 'बारीबाबा'ला पाहिले की धोतरात...होअील धोतरात!'' ह्या बारीबाबाची व आपली

जिवश्चकंठश्च मैत्री लवकरच व्हावयाची आहे, म्हणून ह्या शिपायांस त्याविषयी जास्त विचारीत बसण्यात काही अर्थ नाही.

अंदमानाची त्यांनी बातमी सांगावी की, ''सहा महिन्यांत तुरुंगामधून सुटका. बाबू, तुमच्यासारख्या शिकलेल्या मनुष्यास तर ऑफिसात काम मिळेल. अितकेच नव्हे, तर जिल्ह्याचा जिल्हा तुमच्या हुकुमात राहू लागेल. दहा वर्षांपर्यंत हजारो रुपये जमवू शकाल आणि दहा वर्षांनंतर घरदार करून राहाल!'' मनात वाटे, हे काय मला क्रांतिकारक चळवळीत पडल्याविषयी पारितोषिक देण्यासाठी अंदमानास चालविले आहे काय! मग बरे झाले, मार्सेलिसला पकडला गेलो! युरोपमध्ये विवसाचे देशापरीचे विदेशांत दारोदार भटकण्याचे ते दु:खद आयुष्य मी अनुभविले होते. हे सांगतात ते अंदमानामधील आयुष्य काही त्याच्याहून फारसे असह्य नाही!! अर्थात हे सांगतात तसे असेल तर! असेल तसेही! पण माझ्या तसे ते वाट्यास येअील का? अशक्य! सर्वथा अशक्य! अंदमानास जे राजकीय बंदी प्रथमच गेले होते त्यांची स्थिती काय आहे : माझी भेट होअील का? आणि माझे ज्येष्ठ बंधू?

कोणास काही नक्की माहिती सांगता येअीना. अितके कळले की, मंडळी आहेत! तुरुंगात आहेत. आपणही तेथेच बहुधा जाणार.

आज सगळे म्हणतात, अंदमान लागणार सकाळी सहा वाजून गेले, सर्व बंदीवानांस ओळीने वर नेण्यात आले. वरच्या मजल्यावर लास्कार अित्यादी नोकर बोट धूत आहेत. वाढता वाढता सूर्याचे अून प्रखर झाले. आता अंदमान येणार, काळेपाणी येणार, म्हणून बंदीवानांत विषण्णता पसरली आहे. प्रवासाच्या धांदलीत दबून गेलेले असहायतेचे, विरहाचे, शोकाचे, विचार माझ्या चित्तावर, समुद्रातून असुळून असुळून जसे तळाचे मासे वर घुसतात तसे घुसून हृदयास विचलित करीत आहेत. मजवरही काळ्यापाण्याची छाया पडली आहे!

समुद्र शांत आहे, अेखाद्या सरोवरासारखा शांत आहे आणि त्यावर, हिमावर मुले आनंदाने थंड प्रदेशांत निसरत-घसरत जातात तशी ही आगबोट सलील विहरत चालली आहे. सूर्य पृथ्वीकडे टक लावून निरीक्षण करीत आहे. जणू काय मनुष्यजातीने जडावर मिळविलेला हा अपूर्व विजय पाहून तो थक्क झाला आहे! केवढा समुद्र केवढी ही चिमुकली नाव! पण त्या नावेतल्या अेका अिवल्याशा खोलीत बसलेला अेक मनुष्य त्या समुद्रास माणसाळलेल्या अेखाद्या हत्तीप्रमाणे सुकाणूच्या अकुंशाने वाटेल तसा वळवीत कसा अर्ध्या वचनात ठेवीत आहे! मनुष्याचा जडावर हा केवढा विजय! अेक दिवस कोणी सांगावे, हा सूर्य मनुष्याने मनावर मिळविलेल्या नव्या विजयाने असाच थक्क होअून पृथ्वीकडे पाहत राहील! मनुष्याने मनातील राक्षसास जिंकून पीडक आणि पीडित यांचा अेकमेकांस छेद देअून, आणि आपल्या पायांतील दास्यत्वाच्या बेड्या तोडून तो मुक्त झालेला आहे आणि तत्रापिही प्रेमपाशाने परस्परबद्ध झालेला आहे असा धन्य दिवसही, न जाणो अेका काली अुगवेल आणि हा सूर्य पृथ्वीकडे त्या नूतन विजयाने आनंदीत होअून पुन: असाच पाहील! मनुष्यजातीचे स्वातंत्र्य हे केवळ मनुष्यमात्राच्या प्रेमाचेच काय ते दास राहील. त्या ह्या धन्य दिवशी तो दिवस आणण्यासाठी आत्मबलिदान करणाऱ्या सर्व भुक्तकष्टांचे आणि हुतात्म्यांचे कष्टभोग आणि हौतात्म्य सफल होअील. मनुष्यजाती त्यास धन्यवाद देअील. त्या विजयाचे ते महान श्रेय ज्यास ज्यास मिळणार त्यांत मीही अेक विभागी असेन. केवढा मोठा अुज्ज्वल हा भविष्यकाळ!

प्रस्तुतची स्थिती

पण वर्तमानकाळ? तुझी प्रस्तुतची स्थिती? स्वप्न स्वप्न! मूर्खा भविष्यकाळाचे तुला ते पडत असलेले केवळ स्वप्न होय. अशी स्वप्ने पाहत पाहत आज वेदकाळापासून मनुष्याची युगेच्या युगे गेली. केवळ त्या भविष्याच्या स्वप्नाचा अुपयोग वर्तमानाच्या रात्रीच्या घोर मोहांधकरात क्षणभर प्रकाश देणे अितकाच होय. हाच समुद्र पाहा केवढी ही अतर्क्य, अदम्य, राक्षसी शक्ती! त्याच्या अंगावर ही नाव निसरत गम्मत करीत चालली आहे, तो चालू देतो म्हणून. जसा तो अेखादा प्रचंड राक्षस अेखाद्या घुंगरूटास आपल्या अंगावर चालू देतो, पाहतो ती गम्मत आणि ते त्या घुंगरुटाचे

धार्ष्ट्य क्षणभर, आणि पटकन चापटी मारून, करून टाकतो त्यास होते की नव्हतेसे? तसे हे तुम्हा घुंगरूट मनुष्यांचे धार्ष्ट्य. ही प्रचंड सामुद्रिक शक्ती खवळेल तर अेका लाटेच्या अेका बिंदूच्या अेका तुषारावर ही तुझी नावच नव्हे तर हे खंड अुचलून चुरून सुपारीसारखे झटकन गिळून टाकील! तर पत्ता लागू देणार नाही की, अिकडे कोणी आशिया खंड होते की नव्हते! किती यःकश्चित हा मनुष्य! आणि त्या यःकश्चित मनुष्यातील मी आज किती यत्किंचित्कर व्यक्ती झालेलो आहे!! आज ह्या जगातील टाकाऊ ठरलेल्या अधमांत आणि दुष्टांत अंग चोरून अुघडे बसलेल्या ह्या बंदीवानांच्या ओळीत अेका दुर्लक्षित कोपऱ्यात मीही अंग चोरून अुकिडवा बसलेलो आहे. हातात हातकडी, पायात बेडी, इतका यःकश्चित, की त्या बोटीच्या झाडूवाल्यांनीही मजकडे सहानुभूतिपूर्वक बोट दाखवून 'बालिस्टरबाबू' म्हणून दया करावी. त्या पाणी ओतून लाकडे धुणाऱ्या नोकरानेही म्हणावे ''अे कैदी, अुठो इधरसे! बैठ अुधर!'' आणि मला तसे वागणे भाग पडावे!

समुद्र शांत होता, अेखाद्या सामुद्रिक राक्षसाप्रमाणे घोरत पडला होता. आगबोट निसरत निसरत अेखाद्या आसन्नमरण नाडीसारखी मंद मंद चालली होती. वरून सूर्य क्रूरपणाने सगळ्यांस ताप देत होता. अुकाडा भयंकर झाला. अंदमान अगदी जवळ आले. अधिकारी आणि प्रवासी आता माझ्याशी बोलेनासे झाले. ओळख नाहीतसे दुरून चालले. काळ्यापाण्याची छाया माझ्या तोंडावर स्पष्ट पडू लागली.

प्रकरण सहावे

अंदमानचे वर्णन

अंदमान, निकोबार आणि त्याच्या लगतचा द्वीपपुंज यांचा हिंदुस्थानच्या अितिहासाशीच नव्हे तर भविष्याशीही निकट संबंध असल्याकारणाने त्यांची थोडीशी माहिती प्रत्येक हिंदवासीयास असणे अवश्य आहे. हिंदुस्थानाबाहेर अर्वाचीन काली हिंदुसंस्कृती ज्या ज्या नवीन भूविभागांवर आपले आधिपत्य पसरीत चाललेली आहे त्यांत अंदमान द्वीपपुंजाची गणना केली पाहिजे.

हे द्वीप कलकत्त्यापासून सुमारे ६०० मैलांवर आहे. मध्ये लहान लहान बेटे, थोडा समुद्र, पुनः बेटे अशी ओळीने पसरलेली ही अेक द्वीपमालाच बंगाल समुद्रात विखुरलेली आहे. तिच्यातील अंदमान हे सर्वांत मोठे द्वीप आहे. त्याचे तीन विभाग करण्यात आलेले असून त्यांस अुत्तर-अंदमान, मध्य-अंदमान आणि दक्षिण-अंदमान अशी संज्ञा देतात. त्या द्वीपाची मानचित्रात दिलेली आकृती पाहिली असता, त्याचे अंदमान हे नाव का पडले असावे हे स्पष्ट होते. या नावाची हनुमान शब्दापासून व्युत्पत्ती लावली जाताना आम्ही अैकलेली आहे. परंतु ते अंडाकृती असल्यानेच अंदमान असे नाव पडले असावे हे आम्हांस संभवनीय दिसते. अुत्तर-अंदमान ५१ मैल लांब, मध्य-अंदमान ५९ मैल लांब, दक्षिण-अंदमान ४९ मैल आणि रटलंडद्वीप ११ मैल लांब आहे. ह्या पुंजास मोठे अंदमान म्हणतात. त्याविरहित त्याच्या २९ मैल दक्षिणेस लहान अंदमान बेट असून त्याची लांबी ३० मैल व रुंदी १७ मैल आहे. ह्या बेटाची अजूनपर्यंत म्हणण्यासारखी वसाहत झालेली नसल्याने निबिड आणि ज्यातील भूमीस खरोखरच सूर्यकिरणांचा स्पर्श सहता होत नाही, अशी दाट अरण्ये जिकडेतिकडे लागून गेलेली आहेत. समुद्राच्या तटापासून वर चढत गेलेले पहाड आणि दाट जंगले यांच्याव्यतिरिक्त या प्रदेशात काय आहे याची अजून स्पष्ट कल्पनाही करता आलेली नव्हती. तथापि वनविभागाच्या अधिकाऱ्यांनी अेकसारखे कष्ट करून जंगलातील स्थळांची, वृक्षांची आणि वस्तुस्थितीची शक्य- तितकी छाननी करून आता त्याचे मानचित्रही (नकाशाही) आखलेले आहे. ह्या बेटातील पहाडांत सर्वांपेक्षा अुंच पहाड ‘संडलमाअुंट’ नावाचे शिखर असून त्याची अुंची तीन हजार फूट आहे. मोठ्या नद्या मुळीच नसून ठिकठिकाणी पहाडांवरून वाहणारे लहान ओढे मात्र बरेच आहेत.

मलेरियाचा प्रादुर्भाव

ह्या प्रदेशात जंगल अतिशय असल्याने पूर्वी अेकसारखा पाअूस लागलेलाच असे. ग्रीष्म ऋतूतही पाअूस झिमझिम पडेच. तथापि मधून मधून अेकदम कडक अुन्हाचा तापही होत असे. परंतु ज्या ज्या भागात जंगल कापण्यात येअून वसती होत चाललेली आहे आणि भूमी थोडीबहुत नांगरून, कमावली जाअून शेती आणि नारळादी झाडांची बागाअीत केली गेली आहे, त्या त्या बाजूस ऋतुमान जवळजवळ हिंदुस्थानातील अुष्ण भागासारखे होत चालले आहे. पावसाळा, अुन्हाळा हे दोन ऋतू स्पष्टच भासत असून हिवाळा मात्र अुगीच मध्ये डोकावल्यासारखे करून नाहीसा होतो. ह्या बेटाच्या चारही बाजूंसच नव्हे तर प्रत्येक दोन तुकड्यांच्या मधूनही समुद्र घुसलेला असल्याने आणि ही बेटे लांबीरुंदीने लहानच असल्याने जिकडेतिकडे खाड्या आणि दलदल पसरलेली दिसते. त्या खाड्यांतील पाण्यात जंगलातील पाचोळा थरावर थर पडून सडत राहिलेला असतो; त्यामुळेच मलेरियाचा प्रादुर्भाव आणि प्रभाव अितका त्रासदायक होतो. ह्या मलेरियाचा प्रसार करणाऱ्या माश्याही अिकडे अितक्या विपुल आणि विविध प्रकारच्या आहेत की सांगता पुरवत नाही. काही आत सूक्ष्म घुंगरुटासारख्या माश्यांचे थवेच्या थवे तारेने ओवून टाकलेल्या जाळ्याप्रमाणे अितस्ततः अेकत्र गुणगुणत अुडत असतात. काही मोठमोठ्या माश्या आपल्या लांब लांब पायांवर अुभे राहून अितक्या त्वरेने झुलतात की त्या दोलायमान स्थितीत ती अेक काळी रेघ आहे की अेक माशी आहे हे सांगणे कठीण होते.

जळवा व सापसुरळ्या

जंगलामध्ये मलेरियाचा प्रसार करणाऱ्या या माश्यांविरहित जळवाही अतोनात पसरलेल्या असतात. चिखलात, पानांच्या आणि पाचोळ्याच्या खाली पडलेल्या ढिगांतच नव्हे तर वर झाडांवर, फांद्यांवर, पानांवर जळवा चिकटलेल्या असावयाच्या. अुन्हात लपून-दडून बसून पावसाची झिमझिम येताच त्या बाहेर पडतात. मनुष्याचा गंध येताच त्यांच्या आनंदास पारावारच नाहीसा होतो. वरतून, झाडांवरून, पानांवरून त्या टपटप अुड्या घेतात; खालून पाय पडताच तळव्यास बिलगतात आणि मानवी शरीराचा पोटऱ्या-मांड्या जो भाग सापडेल त्यास चिकटून त्या रक्त सुपसुप करून पिअू लागतात. मोठे मोठे बदमाष, पाजी कंटक लोक, कारागृहांतील कठोरातील कठोर शिक्षेस भीक न घालणारे पण जंगल काटण्यास जेव्हा ते जात तेव्हा ह्या जळवांच्या भयाने ते देखील कापू लागत. जंगलातून काम करून संध्याकाळी बंदी लोक परत येताना रक्तात न्हाल्यासारखे दिसत. कारण जेथे तेथे जळवांनी डसून डसून त्यांचे अंगास छिद्रे पडलेली आणि त्यातून रक्ताच्या बारीक धारा सारख्या सुरू असलेल्या असत. बरे त्या जळवा तरी अेक का दोन, हातांनी मनुष्य मुठी-मुठी भरून अंगावरून अुपटून टाकतोच आहे आणि लहानमोठ्या जळवांच्या झुंडी वरून अुड्या घेत वा खालून चढत वा बाजूंनी बिलगतच आहेत.

ह्या जळवांप्रमाणे त्रासदायक नसल्या तरी त्याहून घातक अशा प्रकारच्या सापसुरळ्याही ह्या जंगलातून वसत असतात. अेका हाताअेवढाल्या लांब आणि अिंचाहून जाड्या अशा ह्या सापसुरळ्या ज्यांना तिकडे 'कानखजूरे' म्हणतात त्या अितक्या विषारी असतात की, चावताच मनुष्याला केव्हा केव्हा पक्षघात देखील होतो आणि भयंकर वेदना तर झाल्याविना कधीही राहत नाहीत. सर्प मात्र बहुश: आढळत नाहीत. तथापि 'व्हाअिपर' नावाचा अेक लहान सर्प अत्यंत विषारी असून अजगरही केव्हा केव्हा आढळण्यात येतात. जंगलांत अनेक शतके कोणाही मनुष्याचा रिघाव फारसा झालेला नसल्याने ह्या सर्व प्राण्यांची वाढ भयंकर प्रमाणावर होत असून परस्पर भक्षणाच्या मर्यादेनेच ती काय जी कुंठित होत असेल तेवढी होते. अशा या जंगलात वाघ, सिंह, अस्वले अित्यादी हिंस्त्र श्वापदे मात्र आढळत नाहीत. रानडुकरे आढळतात. पक्ष्यांपैकी भारतीय पक्षी अिकडे फारसे नव्हते. अिंग्रज सरकारने साळुंक्या, मैना, पोपट, बाज, घार, मोर अित्यादी पक्षी अिकडे आणून सोडले अितकेच नव्हे तर कावळ्यासही आणून त्यांची वसाहत करविण्यास कमी केले नाही. पक्ष्यांप्रमाणेच हरीण, कुत्री, कोल्ही अित्यादी पशू आणि बरेच गृहपालित प्राणीही अिकडे आणून सोडले गेले. त्यायोगे आता अंदमानमध्ये भारतीय असे बहुतेक अुपयुक्त प्राणी आढळण्यात येतात.

समुद्रातील आश्चर्याची तर अवधीच नाही. शंखशिंपा, गारा, किती रंगसुंदर आकृती, किती तरी प्रकार, ते विश्वकर्म्याचेच वैचित्र्य! त्याची काय शोभा वर्णन करावी? अशा रंगांच्या शिंपा आणि शिंपले की त्यांच्यापुढे अिंद्रधनुष्याने मान खाली घालावी. त्यांतील अेकाचे जरी सौंदर्य अेखादा चित्रकार अेखाद्या चित्रात ओतू शकला तरी ती कृती मनुष्य प्रदर्शनातून शतकानुशतके मांडून ठेवील. अशा सुंदर वस्तूच नव्हे तर प्राणी निर्माण करून त्यांची रेलचेल अुधळपट्टी समुद्रतीरावर चाललेली असते. अेखादा हर्षसम्राट मार्गाने गेला म्हणजे सोन्यामोत्यांची फुले त्याच्यावरून अुधळून टाकलेली जशी त्या मार्गावर विस्कळलेली पडतात त्याप्रमाणे त्या शंख,शिंपा, गारा सौंदर्याच्या कुंचलीचा अेकेक अव्यवस्थित कौशल्याचा फटकारा मारून कोणी तरी अुधळ्या चित्रकार त्या समुद्राच्या तटावर प्रत्यही अुधळून टाकीत जातो. माशांचे प्रकार, सुसरीचे प्रकार, समुद्रातील कोणा मत्स्याच्या शेपटीला अेक तीक्ष्ण टोकाचा चाबूक लावलेला की, ज्याच्या अेका फटकाऱ्यासह पायाच्या मांसाच्या चिंधड्या अुडून जाव्या; कोणाचे तोंड अगदी घोड्यासारखे, कोणाच्या शेपटात विद्युत, रागावला की, विजेचे धक्के आजूबाजूस बसू लागावेत, कोणी तर अगदी मनुष्यासारख्या तोंडाचे, फार क्वचित पण विश्वसनीय प्रवाशांनी पाहून वर्णन केलेले. असे अनेकविध सामुद्रिक प्राणी ह्या बेटाचे लगत्याने वाळवंटावर आणि लाटांवर विहरत असतात.

अंदमान व हिंदुस्थान

या द्वीपमालेचा अुल्लेख मार्कोपोलो आणि निकोलो अित्यादी युरोपियन आणि काही अरबी प्रवासी यांच्या जुन्या लेखांत आढळतो. परंतु हिंदुस्थानचा संबंध या बेटाशी फारच पूर्वापार असला पाहिजे. मगध देशातून लंकेकडे अनेक समयी जे समुद्रप्रवास झाल्याचे दाखले अितिहासात अुपलब्ध आहेत आणि त्याचप्रमाणे आध्र, तामील अित्यादी दाक्षिणात्य लोकांच्या राजकीय स्वाऱ्या ब्रम्हदेश, सयाम, पेगू, जावा अित्यादी प्रदेशांत झाल्याची जी वर्णने सापडतात, त्यांवरून ह्या बेटाचा भारतीय समुद्रप्रवाशांना चांगलाच परिचय झालेला असला पाहिजे असे अुघड दिसते. या बेटाचा स्पष्ट नामनिर्देश अकराव्या शतकात पाण्ड्य राजांनी केलेल्या स्वारीच्या वर्णनात सापडतो. त्या समुद्रविजयी वीराने पेगूवर स्वारी करून ते जिंकले आणि आपले ते विजयी नौसैन्य परत आणताना अंदमान आणि निकोबार या दोन बेटांवर आपला अधिकार प्रस्थापित करून मग तो भारतभूमीस आपले यशस्वी नौसाधनासह – आरमारासह – परत आला अशी त्याची प्रशस्ती तत्कालीन लेखांतून केलेली आहे. या निरनिराळ्या वेळी गेलेल्या प्रवाशांच्या आणि विजेत्यांच्या पुरातन खाणाखुणा मात्र अजूनपर्यंत फारशा सापडल्या नाहीत. आम्ही बंदीवासात असताना अेकदा अेका अधिकाऱ्याने बातमी सांगितली होती की, काही खाणींची कामे चालली असता जुन्या राजवाड्यांचे काही अवशेष सापडले. परंतु ती बातमी कोठपर्यंत साधार होती आणि तीनंतर काय काय पूर्वावशेष सापडले याचा शोध करण्याचा ठीक योग अजूनपर्यंत आम्हांस लाभला नाही. भारतीयांची वस्ती व सत्ता या बेटांवर मधून मधून असे अितके मात्र सध्या सिद्ध झालेले आहे.

अंदमानची स्थिती

तथापि या वसतीचा वा सत्तेचा परिणाम अंदमानाच्या मूळ रहिवाश्यांवर फारसा झालेला नसावा. ज्याप्रमाणे त्या वसाहतींनी केलेल्या लागवडीचा वा कृषिवास्तुकर्माचा परिणाम त्या द्वीपाच्या निसर्गनिर्मित स्वरूपावर फार दिवस टिकू शकला नाही, त्याप्रमाणे त्या भारतीय अुपनिवेशाच्या मानसिक वा बौद्धिक वा धार्मिक संस्कृतीचा परिणामही तत्रस्थ मूळ निवासी जनांवर काही टिकलेला दिसत नाही. समुद्राच्या वेढ्यात अेक ते लहानसे बेट! त्याच्यावर अेकसारखी वस्ती करून त्याचे नैसर्गिक वन्य स्वरूप पालटण्यास हिंदुस्थानचा अव्याहत संबंध राखला जाणे अत्यंत अवश्य होते. सुधारलेल्या जीवनाची सर्व अुपकरणे हिंदुस्थानातून तिकडे नेली तरच सुधारलेला आयुष्यक्रम तिकडे कंठिता येणार. हिंदुस्थानाचा वा बाह्य संस्कृत जगाचा संबंध सुटताच नवीन गेलेल्या नागरिक मनुष्यासही तत्रस्थ वन्यांच्या स्थितीत जावे लागणारच. जर्मन महायुद्धाचे समयी केव्हा केव्हा चार महिने हिंदुस्थानातून बोटी अंदमानास सामानसुमान नेअू शकल्या नाहीत तेव्हा त्या महिन्यांत आयुष्याच्या सुधारलेल्या आवश्यकतेस वा क्रमास अितका फाटा द्यावा लागला की, पन्नास वर्षांच्या आत तेथील सर्व वसाहतींस कपड्याविना अुल्लिंग, शेतीविना शाकाहारी आणि अन्नाभावी मांसाहारीच बनावे लागले, अशा स्थितीत समुद्रगमन निषिद्ध मानू लागलेल्या हिंदुस्थानच्या अितिहासकालात अंदमानातील पूर्वीचे गेलेले भारतीय तत्रस्थ वन्य मूळ निवासीयांस सुधारण्याचे जागी स्वत:च रानटी बनले असावेत आणि पुढे नवीन रक्तसंबंध अशक्य झाल्याने त्या रानटी लोकांत लुप्त तरी झाले असावेत वा नष्ट तरी झाले असावेत; कारण आज जे लोक बेटात मूळ निवासी म्हणून आढळतात त्यांची राहणी बऱ्याच अंशी अगदी पुरातन म्हणून गणल्या गेलेल्या जगातील अितर भागांतील रानटी लोकांच्या राहणीशी आजही जुळत आहे. जावा बेटाच्या आजूबाजूस पसरलेले द्वीपसंघ माकडासारख्या मनुष्यांविषयी प्रसिद्ध आहेत. निकोबारमधून बंदीवान करून आणलेल्या अेकदोघा रानटी माणसांस शेपटाचे हाडूक चांगले दोनतीन अिंच वर आलेले आणि त्यायोगे त्यास खुर्चीस टेकून बसविले तर बसणे अशक्य झालेले स्वत: आम्हांस तेथील अेका डॉक्टरने दाखविले होते. त्यांच्या ह्या शेपटीवर केसांचा अभाव असून खाली झुबक्यांनी आच्छादित होअून लोंबणारा स्नायू मात्र नव्हता. तोंडाची आणि हनुवटीची रचना अगदी हुबेहूब माकडासारखी होती.

अशा प्रकारची शेपटीची हाडके असणारी मर्कटसदृश मनुष्ये त्या भागात केव्हा केव्हा सापडतात. त्यांस वाचा मात्र बरीच परिणतावस्थेत असते, अंदमानामध्ये जे रानटी लोक आहेत त्यांत जावरा नावाची जात साधारण ४-४।। फूट अुंच असते. त्यांचा वर्ण काळाकुट्ट, केस राठ, आखूड आणि बुचक्यांनी वाळून राहिलेले निग्रो लोकांसारखे असतात. दाढी-मिशीचे केश नसतातच. ते अगदी अुल्लिंग असतात. कपडे वापरण्याचे पातक ते मुळीच करीत नाहीत. अेखाद्या

साधूसारखे अंगास लालसर माती तेवढी फासून शरीराची आच्छादनप्रवृत्ती तृप्त करतात. त्यांच्या स्त्रियांत जर अेखादी फारच विलासलोलुप निघाली तर अेखादे झाडाचे पान कमरेपुढे लटकावते. आयुष्यातील विलासाचा तिटकारा करून साधी राहणी राहावी म्हणून अेकसारखा जप करणाऱ्यांच्या स्वप्नसृष्टीस वास्तविक करून दाखविणारे हे जावरा अगदी वन्य स्थितीत आणि नागरिक वा मानुषिक आयुष्याच्या प्रलोभनापासून अजून दूर राहिलेले आहेत. त्यांना आगपेट्या ठाअूक नाहीत; कपडे ठाअूक नाहीत, मग गिरण्यांचे नावच नको. बैलांच्या गाड्यादेखील माहीत नाहीत; तेथे आगगाड्या, विमान आणि प्रचंड तारवे अित्यादी मनुष्याच्या पतितावस्थेतील व्यसनांची गोष्ट बोलणे नको. त्यांस खुर्ची माहीत नाही, जोडा माहीत नाही, बंगला माहीत नाही. शेती माहीत नाही, अन्न खाणे माहीत नाही, यंत्र माहीत नाही, चरखा देखील माहीत नाही. साध्या राहणीचा भक्तसंप्रदाय मनुष्यजातीच्या सर्व संकटांचे अेकमेव कारण जी सुधारणा म्हणून म्हणतो ती सुधारणा नावानेच नव्हे तर अिच्छेने देखील त्या जावरांस अपरिचित आहे, अप्रिय आहे. साध्या राहणीच्या आचार्यांस लंगोटी नेसण्याचा मोह तरी पडतोच, पण जावरांस तो देखील नाही.

पण म्हणून त्यांच्यात समाधान नांदत आहे काय? मुळीच नाही. शेती नाही, नांगर नाही, बँकेत नोटा नाहीत, परंतु जी अेखादी खवदळीतील जागा किंवा माशाचा तुकडा अेका जावऱ्याचा असेल त्याच्यावर दुसऱ्याची दृष्टी पडताच व पडू नये म्हणून त्यास वाहावी लागणारी चिंता, करावी लागणारी तरतूद आणि प्रसंगी लढावी लागणारी झुंज ही तितकीच अुत्कट आणि भयंकर असते, जितकी अेखाद्या कैसराची वा झारची असेल. तुम्हांआम्हांस शेतीची जितकी चिंता त्याहून वेळी अधिकच चिंता आणि कष्ट त्यांस वन्य फळे शोधावयास वा तदभावी डुकरांची मृगया करावयास वा मासे धरावयास भोगणे पडते.

तीरांचा मारा

या जावराव्यतिरिक्त आणखी अेक रानटी जात तिकडे आढळून येते. पण ती शरीराने अुंच आणि या जावरांहून काही गोष्टींत अधिक प्रगतिपर दिसते. क्वचित ही जाती पूर्वीच्या वसाहतींतील अवशिष्ट मनुष्यांशी वन्य जातींचे संबंध होअून बनलेली असेल. जावरा हे अेकपत्नीक असतात. अितर यंत्रे जरी त्यांना माहीत नाहीत तरी अेक यंत्र मात्र त्यांच्या पूर्ण परिचयाचे झालेले आहे. ते म्हणजे अेक पाच-सहा फूट लांबीचे धनुष्य होय. त्यांचे शरसंधान अगदी अचूक असते. या धनुष्याच्या बळावर त्यांनी आपले स्वातंत्र्य अजून गमावले नाही. अर्थातच आता रायफल आणि विमाने यांच्यापुढे त्याचा टिकाव लागणे अशक्य आहे. परंतु असल्या साधनांनी देखील त्यांना अितके सहज जिंकणे त्यांच्या धनुष्यांनी शक्य केलेले नाही की ते काम अिंग्रजांनी सहजासहजी हाती घ्यावे. कित्येक वेळा ते रानांतून गुपचूप पुढे येअून आणि सरकारी छावण्यांवर वा चौक्यांवर, अेकट्या-दुकट्या बंदीवानावर छापा घालून पळून जातील पण तरीही त्यांचा तेवढ्यापुरता कसाबसा पाठलाग करून परत त्यांस जंगलातील गूढतेत हुसकून लावण्यापलीकडे सरकारी अधिकारी त्यांचा अधिक पिच्छा पुरविण्याच्या भानगडीत पडत नाहीत. हिंदुस्थानात अेक प्रांत जिंकणे जितके सोपे आहे तितके त्या जंगलांतील भयंकर तीरांचा मारा करणाऱ्या रानटी आणि शूर लोकांस जिंकणे सोपे नाही. सध्या तो प्रश्न निकडीचाही नाही म्हणून अजूनपर्यंत ते लोक जंगलांतील अपरिचित निबिडतेत वसती-वसतीने राहून ज्या मार्गाने दहावीस शतकांपूर्वी त्यांचे पूर्वज जात होते त्याच सनातन मार्गाने वर्तत नागवे, अुघडे, डुकरीमागे धावत, कच्चे मांस खात, प्रेते-भुते पूजीत आनंदाने नांदत आहेत. त्यांच्या या रूढीस कोणी असभ्य म्हटले तर त्यांतील सनातन धर्माभिमानी सद्‌गृहस्थ त्यांस जिवंत फाडून त्या दिवशी त्याच्याच कच्च्या मांसावर अुदरनिर्वाह करण्यास सोडणार नाही.

नरमांसभक्षक

जावरे हे अजूनही नरमांसभक्षक आहेत. काही काही युरोपियन धाडसी प्रवाशांनी या लोकांत, ते नरमांसभक्षक असताही प्रवेश करून त्यांची मैत्री संपादून त्यांच्या रीतिभातीची आणि भाषेची काही मनोरंजक माहिती ग्रंथित केलेली

आहे. अंदमानामध्ये बंदीवानही जावऱ्यांच्या नरमांसलालसेस बळी न पडता त्यांच्या आतिथ्याचे भोजन घेऊ शकलेले आणि नंतर सुटून परत आलेले आम्ही पाहिले आहेत. त्यांच्या वर्णनावरून शरण आलेल्यास जावरा सहसा मारीत नाहीत असे दिसते. परंतु अिंग्रज सरकारच्या अधिकाऱ्यांसच नव्हे तर नागरिक दिसणाऱ्या अन्य मनुष्यास ते आपला नैसर्गिक शत्रू समजतात आणि जंगलातून निघून त्यास अेकटादुकटा गाठून ठार मारतात. केव्हा केव्हा त्याचे मास कच्चेच फाडून वा कधी कधी आगीवर टांगून मग खातात. दिवसा अुठताच जो तो आपले धनुष्य घेअून मृगयेस निघतो. बायकाही मासे मारावयास वा अितर लहानसहान सावजे पकडण्यास जातात. त्यांच्या टोळ्या अेकत्रच अेकाच छपराखाली राहतात. मृगयेत जे मोठे सावज येअील ते सगळ्यांचे. वन्य मध, फळे ज्यांची ते खातात. दिवसभर हिंडून रात्री आग पेटवून त्यावर ते समाअिक सावज टांगून ठेवतात. पहिले भाजलेले असेल ते फाडून सगळेजण अेकत्र खातात. मग कधी कधी त्यांचा स्त्रीपुरुषमिश्रित अेक नाच असतो. तो नाचतात. त्यांचा अेक राजा असतो. त्याचा मान मोठा ठेवतात. मग नाचबीच झाल्यावर बायका व पुरुष सर्व जोड्याने वा मिळून त्या आगीभोवती वर्तुळ घालून अुल्लिंगावस्थेतच निजतात.

पळून गेलेल्या काही हिंदी बंदीवानांनी त्यांस शेतीची कल्पना देण्यासाठी शाकभाजी करून दाखविली, तेव्हा त्यांस मोठे आश्चर्य वाटले. मनुष्य मेल्यावर ते प्रेत अेका झाडास काही दिवस टांगतात. कोणी म्हणतात, मग त्यास दगड मारून खाली पाडतात. त्यांच्या धर्मविषयक कल्पनांची काहीच विश्वसनीय माहिती अजून ग्रंथित नाही. तथापि भुते, प्रेते आणि भय यांपुढे धर्मविषयक विचारांची पायरी फारशी गेलेली दिसत नाही. त्यांच्यातील अेक जात बरेच वर्षांपूर्वी अिंग्रजांस शरण येअून त्यांचे आश्रयास राहिल्यामुळे ते वन्य जावरा त्यांचाही आधुनिक मनुष्याप्रमाणे द्वेष करतात; तथापि अितके अेकलकोंडेपणाने राहूनही हळूहळू त्यांच्यात ब्रांडी आणि देशी दारू यांचा प्रवेश होत आहे.

जावऱ्यांचा धंदा

अिंग्रजांशी मिळून राहणारे जे जावरा त्यांचा मुख्य धंदा म्हणजे समुद्रावरून अनेक सुंदर शंख, शिंपले आणि विविधाकृती गारगोट्या वेचून त्या अिंग्रजांच्या चौकीवर आणून द्याव्या, काही तरी काचेची खेळणी, साखर वा तंबाखू घेअून त्या वस्तू विकाव्या, दोनचार दिवस त्यांच्याकरिताच बांधलेल्या जवळच्या चाळीत राहावे आणि पुनः या अभेद्य आरण्यक निबिडतेत घुसून अदृश्य व्हावे. अरण्यातील मधही ते आणून विकतात. ह्या सर्व वस्तू अेकत्र करून सरकार त्या परदेशास पाठवते. तेथील शंखांस नीट घासून वर रुप्याची व सोन्याची घडण करून भारी भारी मोलास विकतात. हे माणसाळलेले लोक आता लहानशी लंगोटी नेसू लागले आहेत. त्यांच्या स्त्रिया अेखादे पान वा पानांची माळा कमरेभोवती गुंडाळतात. त्यांचा वसाहतीच्या लोकांशी आता बराच संबंध जडल्याने त्यांच्यात अेक मिश्र प्रजा अुत्पन्न होअू लागली आहे. सोजीर वा युरोपियन मनुष्याच्या सहवासाने अुत्पन्न झालेली जावरा स्त्रियांची गोरी मुले आणि हिंदी पुरुषांच्या संसर्गापासून झालेली निमगोरी मुले मधून मधून बघण्यात येतात. त्यांच्यातील काही तरुण मुले, मुली आणि विशेषतः संमिश्र प्रजेतील माणसे शिकविण्याचा आणि त्यांस सरकारी नोकरी देण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. अेकदोन स्त्रिया शुश्रूषेचे काम शिकून दाया झाल्याचेही अैकिले आहे. अंदमानाच्या चीफ कमिशनरांपैकी अेकाच्या स्त्रीची अशीच अेक जावरा स्त्री सहचरी नेमलेली होती.

अंदमानाचा अर्वाचीन अितिहास साधारणतः १७७६ पासून सुरू होतो असे म्हणता येअील. यापूर्वी सिंगापूर, पेनांग, मलाक्का, टेनासेरीम अित्यादी बेटांतून आणि स्थलांतून काळ्यापाण्याची शिक्षा झालेल्या लोकांना निर्वासित करण्यात येत असे. अिंजिनियर कोलब्रुक आणि कॅप्टन ब्लेअर या दोघा अुद्योगी अिंग्रजांनी १७७६ च्या संधीस अंदमानात वसाहत करण्याचा प्रयत्न केला. त्यापूर्वी कित्येक वेळा अिंग्रजांची तारवे फुटून या बेटास लागली होती. त्यांची भयंकर वर्णने अजूनही वाचावयास मिळतात. कॅप्टन ब्लेअरने जेव्हा वसाहतींचा अुद्योग केला तेव्हा अंदमानाचे वायुमान नागरिक लोकांच्या आरोग्यास अगदी मारक होते. पहिल्या बंदिवानांच्या ज्या वसाहती तेथे केल्या गेल्या त्यांतील कोणीही मनुष्य फार दिवस वाचू शकला नाही. या ब्लेअरसाहेबांचे नावानेच अंदमानाचे आजकालचे बंदर पोर्ट ब्लेअर हे

ओळखले जाते. पुढे १८५७-५८ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात जे हजारो हिंदी सैनिक पाडाव होऊन द्वीपांतराच्या भयंकर शिक्षेस बळी पडले त्यांस या अंदमानास नेऊन सोडण्यात आले. तेव्हापासून या वसाहतीस सुसंगतपणे आरंभ झाला. आम्ही अंदमानात गेलो असता सत्तावनच्या राज्य-क्रांतिकारकांतील जे थोडे लोक जिवंत होते त्यांपैकी अेका म्हाताऱ्याने आम्हीही राज्यक्रांतीसाठीच आलो आहोत हे अैकून आम्हांस अेक अभिनंदनात्मक प्रेमाचा संदेश धाडलेला होता! पुढे आम्ही अैकले की तो वृद्ध बंदीवान अेका अुत्सवाप्रीत्यर्थ सोडण्यात आला तो जवळजवळ साठ वर्षे बंदीवास भोगल्यानंतर! अठराशेसत्तावनच्या राज्यक्रांतिकारकांच्या निर्वासनाने विवासितांच्या अंदमानी वसाहतीस आरंभ होतो आणि काय योगायोग! पन्नास वर्षांनंतरच्या १९०७-०८ च्या राज्यक्रांतिकारकांतील पुढाऱ्यांच्या निर्वासनाने तिचा अंत होतो!

वासुदेव बळवंताच्या राज्यक्रांतीच्या अुद्योगातील साथीदारही अंदमानालाच धाडण्यात आलेले होते. त्यांपैकी अेकदोन आम्ही गेल्याच्या आगेमागेच सुटले हे आम्हांस कळलेच होते. मुंबअीच्या हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यात शिक्षा झालेले काही हिंदू तिकडेच होते. मणिपूरच्या राज्यक्रांतीतील लोकांस अेका मर्यादित भूभागात बऱ्याच स्वतंत्रपणे संसार करून राहू देत असत. अगदी बंदीवानांप्रमाणे त्यांस त्रस्त केलेले नव्हते. अशा रीतीने अंदमानात राजकीय वा सार्वजनिक चळवळीत शिक्षा झालेले शेकडो राजकीय बंदीवान पूर्वीपासून कष्टमय दिवस कंठीत आलेले आहेत. तरीही त्यांच्या कष्टांची वा अंदमानाची कहाणी हिंदुस्थानच्या हृत्पटावर अंकित होण्याचा योगायोग तेव्हा जुळून आला नाही. अर्वाचीन क्रांतिकारकांच्या निर्वासनाने मात्र तो योगायोग जुळून येअून आपल्या धर्माचे, जातीचे आणि राष्ट्राचे हजारो अंशज आणि वंशज अंदमानास वसवीत असून त्या भारतीय वसाहतीचा आपल्या प्रेमावर, कळकळीवर आणि कर्तव्यावर भारताच्या कोणत्याही अेका प्रांताअितकाच अधिकार आहे ही गोष्ट हिंदी मनास अजून अंधुकपणेच पण आता कळू लागली आहे.

पोर्ट ब्लेअर

पोर्ट ब्लेअर हे या वसाहतीच्या मुख्य बंदराचे आणि द्वीपाचे नाव आहे. अंदमानामध्ये हिंदी आणि ब्रह्मी लोकांतील बंदीवानांची वसाहत झाल्याने या साठ-सत्तर वर्षींच तेथील जनसमूह भारतीयच झालेला आहे. परंतु निकोबारमध्ये मात्र ब्रह्मी आणि मलाया द्वीपपुंजातील वसती वाढून ते द्वीप भारतीय संस्कृतीस आणि समाजास नित्याचेच अंतरले असे दिसते. अंदमानामध्येही बंदीवान धाडणे काही अंशी तरी बंद झाल्याने भारतीय वसाहतीस अुतरती कळा लागेल की काय अशी आम्हांस भीती वाटते; आणि म्हणून विषयासंबंधी पौर्वापर्य दोष पदरी बांधूनही या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे हिंदुस्थानीयांचे लक्ष वेधण्यासाठीच आम्हांस येथेच चार शब्द लिहिणे अवश्य वाटते.

अंदमानास बंदीवानांच्या टोळ्या धाडणे काही अंशी बंद झाल्याबरोबर तिकडील भूभागांची वाटणी करून ते वाटे आणि सरकारी सत्तेत लागवड केलेल्या हजारो नारळाच्या आणि सुपाऱ्यांच्या झाडांची लागवड गिऱ्हाअिकांस विकून ती सर्व मत्ता व्यक्तिगत करावी असा अधिकाऱ्यांनी निश्चय केला. त्याप्रमाणे शेकडो अेकर भूमी आणि झाडे अगदी थोड्या मूल्यास विकण्यासाठी गटांनी काढली गेली. ह्या गटांची आणि विक्रीच्या ह्या बेताची माहिती हिंदुस्थानातील व्यापाऱ्यांस मुळीच नसल्याने आणि अंदमानमध्ये ते गट विकत घेअू शकतील असे हिंदू व्यापारी फारच थोडे असल्याने तेथील युरोपियन वा अँग्लो-अिंडियन लोकांच्या हातीच त्यांतील बहुतेक गट पडत चाललेले आहेत. ज्या थोड्या हिंदी व्यापाऱ्यांनी वा गृहस्थांनी त्यांपैकी काही गट मिळविले त्यांनाही हिंदुस्थानातून योग्य माणसांचा पुरवठा होत नसल्याने पैसा कमविण्याची ही सोन्यासारखी संधी व्यर्थ जात आहे. जंगल कापून वसाहत करण्यासही सरकारने फार सोप्या सवलतीवर भूभाग देण्याचे ठरविले आहे. अेक-दोन ख्रिस्ती संस्थांनी ह्या सवलतीचा लाभ घेअून हिंदुस्थानातील संथाल आदी जातीच्या लोकांस ख्रिस्ती करून तिकडे नेअून तेथील रान तोडून त्यांची ख्रिस्ती वसाहत करण्याची योजना केलेली आहे. परंतु कोणीही हिंदी वा हिंदू व्यापाऱ्याचे लक्ष अजून अिकडे वेधलेले नाही.

वसाहतीस जा

अंदमानामध्ये पूर्वी बंदीवानांची वसाहत असे तेव्हा तिकडे जाण्यास वा व्यापार करण्यास बरीच अडचण पडे. परंतु आता तितकी पडत नाही. म्हणून तिकडे सध्या भूमी आणि लागवड केलेल्या नारळांच्या आयत्या बागा थोड्या मूल्यात मिळविण्याची ही संधी न दवडता हिंदी लोकांनी तिकडे जाऊन ते गट विकत घ्यावेत. येथे त्याविषयी सर्व माहिती देणे अशक्य आहे. पण जर कोणास तशी पाहिजे असेल तर त्याने अंदमानाचे चीफ कमिशनर अशाच पत्त्यावर लिहून ती माहिती मिळवावी. अिकडे अेक वीतभर तुकड्याकरिता हायकोर्टापर्यंत भांडत बसण्यापेक्षा तिकडे अेकरोगणिक भूमी नाममात्र मूल्यासाठी मिळत असताही तिकडे जाअून ती संपादण्याचा प्रयत्न न करणे हा केवढा कूपमंडूकपणा होय! 'पण काय करावे हो! तो वीतभर तुकडा पूर्वजार्जित आहेना' म्हणून म्हणणाऱ्या घरकोंबड्या अभिमान्याने हे ध्यानात ठेवावे की, ही माझी पूर्वजार्जित मत्ता आहे म्हणून सांगण्याच्या बढाअीपेक्षा ही माझी स्वकष्टार्जित मत्ता आहे म्हणून स्वागत करणाऱ्या अव्यर्थ गर्वास पाहून देव आणि देश अधिक प्रसन्न होतात.

अंदमानाच्या बंदीवानांच्या वसाहतीस बंद करीतोपर्यंत हिंदुस्थानी कौन्सिलांनी अंदमानासंबंधी बरीच चर्चा केली. परंतु ती वसाहत मोडताच – काही अंशी मोडताच – कौन्सिलच्या सभासदांस अंदमानाचे नंतर काय झाले याचे जे अगदी विस्मरण पडले आहे ते ठीक नाही. तिकडे आपल्या देशाची, धर्माची, जातीची जवळजवळ दहा हजार माणसे आज राहत आहेत. आपल्या लोकांच्या तीन-चार पिढ्यांच्या आयुष्यांची राख त्या द्वीपपुंजात रुजलेली आहे. त्यांच्या कष्टाने ते द्वीप काही अगदीच य:कश्चित पदार्थ नाही. आर्थिकत:च आम्हांस येथे विचार कर्तव्य असल्याने केवळ त्या दृष्टीने देखील तिकडे पुष्कळ संपत्ती अुत्पन्न होण्यासारखी आहे. तेथे चहाचे मळे, रबराची लागवड, अुसाचे, नारळीचे, सुपारीचे मोठमोठे बाग भरभराटीस येत आहेत. तरी त्या भूमीची अजून जोपासना व्हावी तशी झाली नाही. अवघी पन्नास वर्षे अेका लहानशा भागास कृषियोग्य करून झाली. जंगलाचेही दोनदा अुत्पन्न येण्यासारखे आहे. तेव्हा आर्थिक दृष्टीने देखील त्या बेटाची व्यवस्था बंद्यांची वसाहत बंद झाल्यानंतर कशी ठेवण्यात आली, तिकडे भूमीचे गट आणि लागवडी काय दराने विकावयास काढण्यात आल्या, त्यांची माहिती हिंदुस्थानात प्रथम प्रसिद्ध करून मग त्या विकल्या का काही विवक्षित लोकांच्याच हाती त्या पडत आहेत अित्यादी माहिती कोणा तरी कौंन्सिलराने अवश्य विचारावी. त्याप्रमाणे तिकडच्या अगदी अेकाकी पडलेल्या आपल्या जातीबंधूंची स्थिती काय आहे हे अेकदा प्रत्यक्ष पाहून येण्यासाठीही कोणा कौन्सिलरास कोणातरी कौन्सिलातील लोकनियुक्त पक्षाने धाडणे अत्यवश्य आहे, ते बिचारे मुके आहेत. त्यांना त्यांची स्थिती सुधारण्याचे साधन नाही म्हणून तुम्ही त्यांचे मुख झाले पाहिजे. आर्यसमाजी अुपदेशकांतीलही कोणा तरी मुख्य अुपदेशकास तिकडे धाडणे अवश्य आहे. तेथे बहुसंख्य लोक हिंदू असून आणि हिंदी भाषा शाळेत शिकविली जावी म्हणून प्रयत्न ते करीत असूनही रोज लिखाणाची भाषा अुर्दूच ठेवली जाते. अितकेच नव्हे तर हिंदी वा हिंदू मुलांसही शाळांतून मातृभाषा शिकवली न जाता शैक्षणिक माध्यम अजून अुर्दूच ठेवलेले आहे. या आणि अितर अशाच अनेक गोष्टींकडे कोणी संघटक तिकडे जाअील तर तेथील अधिकाऱ्यांचे लक्ष वेधून ते योग्य ती व्यवस्था करतील.

अंदमानामधील सर्वच परिस्थितीचे विवरण आणि ती सुधारण्याचे अुपाय हे पुढे ओघाने यथास्थली कथन करावयाचे असल्याने सध्या ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधण्यापुरताच त्याचा अुल्लेख करून पुढे जाणे प्राप्त आहे.

अिंग्रजी नांवाचे हिंदीकरण

अंदमानामधल्या प्रस्तुतच्या भूमीभागाची बहुतेक नावे अिंग्रजीत ठेवलेली आहेत. परंतु त्यांची हिंदी वसाहतीच्या लोकांच्या बोलण्यात जी रूपे झालेली आहेत ती हिंदीस अितकी सफाअीने जुळतात की, कोण्या विद्वानाने त्यांचे रूपांतर करण्याचे काम अंगावर घेतले असते तर त्यास देखील ते अितके साधले नसते. 'शोअर पॉअींट'चे हिंदी लोकांच्या बोलण्यात 'सुवरपेठ' असे रूपांतर झाले आहे. 'डंडॉस पॉअिंट'चे दंडापेठ. तशीच गोकुलाबन, बाराटांग,

कालाटांग अित्यादी नामकरणेही अैकण्यासारखी आहेत. अज्ञात गोष्टी ज्ञात गोष्टींच्या साम्यानेच ज्ञात होतात, त्याचप्रमाणे अज्ञात शब्दही भाषाशास्त्रात ज्ञात शब्दांच्या साम्याचे आधारानेच अुच्चारित होण्याची जी सहज प्रवृत्ती असते तिचे अेक मनोरंजक अुदाहरण आहे. काही अेक सर्वसामान्य संकेत न करता त्या अिंग्रजी शब्दांचे रूपांतर आपण होअूनच हिंदी मुखातून हिंदीपण पावते झाले.

ह्या प्रत्येक जिल्ह्यात बंदीवानांच्या चाळी (बराकी) बांधलेल्या असून त्यांत अेकेक कारखाना काढला आहे. अुदाहरणार्थ, फिनिक्स बे येथे लोखंड, पितळ, शिंपले, कासवांची पृष्ठे अित्यादी पदार्थांचे अनेक सुंदर पदार्थ करण्याचे शिल्पकार्य चालू असून त्यात चारशे-अेक शिल्पकी बंदीवान काम करीत असत. नेव्हिबे मध्ये भाजीबागा आहेत. चॅथॅमला जंगली लाकडांच्या फळ्या करण्याचा मोठा करवतकारखाना आहे. कालाटांगला चहाबगीचा असून तेथे जाण्यास बंदीवान लोक थरथर कापतात अितके सक्त काम करून घेण्यात येते. याविरहित अरण्य तोडण्यास ज्या टोळ्या नेण्यात येतात त्यांच्या तर दुर्दैवास सीमा नसते.

अंदमानास प्रथम प्रथम ज्या बंद्यांच्या टोळ्या नेण्यात आल्या त्यांना जाताच जवळजवळ मोकळे सोडण्यात येअी. पुढे त्यांच्याकडून काही वर्षे सरकारी अटकेत काम करून घेण्यात येअी. जे स्वतंत्र राहत ते भाताची शेती करीत. त्यांच्या वंशजांची जी वस्ती वाढत गेली त्यांस फेरी म्हणजे ‘फ्री’ म्हणतात. आज त्यांच्यात कित्येक सुशिक्षित आणि सज्जन आहेत. पुढे हिंदुस्थानातून बंदीवान येताच त्यांना काही दिवस तुरुंगात ठेवण्याचा बेत होअून त्यांसाठी आणि अंदमानातील अपराध्यांसाठी अेक नवीन मोठा विस्तीर्ण तुरुंग बांधण्यात आला.

हाच तो सिल्व्हर जेल किंवा (Cellular Jail) होय की जेथे पुढे राजकीय बंदीवानांस वर्षानुवर्षे बंद ठेवण्याचा परिपाठ पडला – की, ज्याच्या अेकान्त कोठडीतील कण्हण्याचे प्रतिध्वनी अेकदा हिंदुस्थानाचे तटावर अैकू आले.

प्रकरण सातवे

अंदमान आले

आगबोट अंदमानाच्या बंदरात येअून खळखळखळ करीत पाण्यात पडणारा लोखंडी नांगर टाकून अुभी राहिली. हळूहळू बंदीवानांस नेणाऱ्या मोठ्या नावा आणि अधिकाऱ्यांच्या लाँचेस त्या आगबोटीभोवती जमल्या, अुतरण्यासाठी बोटीवर आम्हांस बराच वेळ अुभे राहावे लागले. तेवढ्यात आजूबाजूस वळून अंदमान – ज्या भूमीत आता बहुधा आमरण राहावे लागणार – तिचे निरीक्षण केले. बरोबरीचे जुने बंदीवान आणि क्वचित शिपाअी काही माहिती सांगत. ते रासद्वीप, तेथे अंदमानाचा मुख्याधिकारी चीफ कमिशनर राहतो. समुद्रात ते बेट असे शोभे की, जसा अेखाद्या अप्सरेचा सरोवरात बांधलेला बंगला. खरोखरच ते बेट बेटाचे मानाने अितके चिमुकले, आटोपशीर आणि शोभिवंत दिसे की, क्षणभर बेड्या पडलेल्या मनाचेही मनोरंजन व्हावे. दुसरीकडे अंदमानाचे समुद्रतटास लागून लांबवर व्यवस्थेने लावलेल्या नारळांच्या झाडांच्या पंक्ती डुलत होत्या. दूरवर आंब्यांच्या, सुपाऱ्यांच्या, पिंपळांच्या वृक्षांचे पुंज दिसत होते. जवळच घाटावर मनुष्यांचे थवेच्या थवे किलबिलाट करीत जमलेले होते. त्यावरच अेका चढणीचे टोकावर नारळांच्या झुलणाऱ्या छत्राखाली अेक वर्तुळाकृती तटाच्या आत अेक भव्य भवन दिसले. ते किती शांत दिसले. त्याच्या भोवती नारळांची, सुपाऱ्यांची आणि केळींची बने चवऱ्या ढाळीत होती, छत्र धरून अुभी होती. वाटे हा कोणातरी सुखवस्तू वा शांतिपरायण गृहस्थाचा बंगला असावा वा पाद्र्याचा आश्रम असावा. विचारले, ''ते भवन कसले?'' शिपाअी म्हणाला, ''म्हणजे? तोच 'बारीबाबा'चा सिल्व्हर जेल.'' ह्या बारीबाबाचा आणि सिल्व्हर जेलाचा अुल्लेख शिपायांनी बोटीवरच बंदीवानांस धमकावण्यासाठी अितक्या वेळेला केलेला होता की, तो सिल्व्हर जेल आहे अितके सांगण्यातच त्याचे अंतर्गत स्वरूपाचा पूर्ण बोध होअील ही त्या शिपायांची निश्चिती काही चुकीची नव्हती. तो आणखी कृपाळू होअून न विचारता म्हणला, ''आता तेथेच जावयाचे आहे. तेथेच बारीबाबाच्या घरी अुतरावयाचे आहे तुम्हां सगळ्यांना!''

आम्हां सगळ्या बंदीवानांस डोक्यावर अंथरूण देअून व हातात थाळीपाट देअून ओळीने अुतरविण्यात आले. घाटावर येताच शिपायांच्या आणि बंदीवानांतील अधिकाऱ्यांच्या पहाऱ्यात अितर बंद्यांस वर नेण्यात येअून मला मात्र युरोपियनांच्या पहाऱ्यात निराळे ठेवण्यात आले. तेथे घाटावर बसलो असता माझ्या मनात विचार आला की, अंदमान समुद्रात अशा स्थळी वसलेले आहे की हिंदुस्थानाच्या सामुद्रिक सुरक्षिततेच्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व कधीही कमी होणे शक्य नाही.

पूर्वेकडील हा अंदमान–निकोबार द्वीपपुंज म्हणजे हिंदुस्थानाच्या पूर्वसमुद्राची द्वारेच होत. जर ही द्वीपे हिंदुस्थानच्या अधिकाराखाली नसतील आणि जर त्यांची तटबंदी आणि लढाअू सामर्थ्य दुर्बल असेल तर पूर्वेकडून येणारा कोणताही सामुद्रिक हल्ला अेकदम कलकत्त्याचे दारावरच ठोठावण्यास कमी करणार नाही. परंतु जर अंदमानाचा द्वीपपुंज हिंदुस्थानाचे सत्तेखाली राहील आणि त्यास वैमानिक आणि सामुद्रिक ठाण्याची योग्यता प्राप्त होअून त्याची अुत्तम तटबंदी केली जाअून तेथे भारतीय नौसैन्याचा अेक बलिष्ठ भाग नेहमी पहारा करीत राहील तर पूर्वेकडील विदेशी शत्रूच्या कोणत्याही आक्रमणास पहिला धक्का अंदमानाचे अंगणातच मारता येअील. अंदमानाची वस्ती आणि सद्य:संस्कृती सर्वस्वी भारतीयच असल्याने तो द्वीपपुंज भारताचाच अेक राजकीय विभाग असणे न्यायप्राप्तही आहेच आहे. पश्चिम समुद्रतटास लखदीव मालदीवसारखी लहान बेटेही हिंदुस्थानी राजसत्तेच्या हातून जेव्हा निघून गेली तेव्हा युरोपीय सामुद्रिक स्वाऱ्या अगदी घराच्या दारावर येअून मुंबअी गोव्यास ठोठावू लागल्या. त्यांस दूरचे दूरच रोखून ठेवण्याचा काहीही अुपाय हिंदुस्थानाच्या तत्कालीन देशी सत्तेस करता आला नाही. आता यापुढे तरी ती चूक सुधारून पश्चिमेस लखदीव- मालदीव, दक्षिणेस सिंहलद्वीप आणि पूर्वेस अंदमान-निकोबार द्वीपपुंज ह्या सर्व स्थलांस बलिष्ठ सामुद्रिक सैन्यशिबिरांचे आणि सिंधुदुर्गाचे स्वरूप दिले पाहिजे. आज केवळ राजकीय योगायोगाने सिंगापूर हे भारतीय

समुद्राचे नाके आहे. अंदमान हे नैसर्गिक नाके आहे; कारण अंदमान हे सिंहलद्वीपाप्रमाणेच भारताचाच अेक नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक अंश आहे.

चलो, अुठाव बिस्तरा

भावी भारताचे बलिष्ठ नौसाधन (आरमार) अंदमानचे अंगणात सिंधुदुर्गापुढे पहारा करीत माझ्या कल्पनातरंगांत तरंगू लागते न लागते तोच ''चलो, अुठाव बिस्तरा'' म्हणून अेका शिपायाने अुद्धटपणाने म्हटले; कारण युरोपियन अधिकारी जवळ अुभा होता. अिंग्रजासमक्ष हिंदी राजकीय बंदीवानांस जितके अधिक अुर्मटपणाने आपण वागवू तितके बढतीस आपण अधिक योग्य ठरू अशी प्रत्येक हिंदी पोलीस वा सैनिक शिपायाची अनुभवाने दृढ समजूत झालेली असते. अंदमानास होणाऱ्या अपमानाचे हे अुर्मट वाक्य सूतअुवाचच होते. अुठलो, बिस्तरा डोक्यावर घेतला, हातात थाळीपाट धरले, पायांतली जड बेडी कमरेस नीट बांधली आणि अुभा राहिलो. अेकदम उंच कड्यावरून कोसळून पडले असता जसे शरीरास लागते तसेच अेखाद्या अुच्च विचाराच्या शिखरावरून अेकदम अेखाद्या विवश, प्रतिकूल आणि रूक्ष विचारांच्या गर्तेत ढकलले गेले असता मनासही लागते. तरीही माझ्या कल्पनातरंगांस दिसू लागलेल्या भावी भारताच्या या बलिष्ठ नौसैन्यास भविष्यकाळाच्या स्वाधीन करून भारताच्या कठोर आणि विवश वर्तमानकाळाच्या त्या 'चलो अुठाव बिस्तऱ्यास' तोंड देण्यास मी चटकन सज्ज झालो. घाटावरून निघून अेका चढणीवर मला चढावयास सांगितले. अनवाणी अन बेड्यांनी जखडलेल्या पायांनी मला चढण्यास अुशीर लागू लागला. शिपायी 'चलो, जल्दी चलो' करू लागला. अेकदा गोरा अधिकारी शिपायास म्हणाला, 'चालू दे त्याला; घाअी कशाला करतोस?' माझ्या मनात ही चढण चढताना अेकच विचार घोळत होता. मी समुद्रावरून अंदमानमध्ये शिरणारी ही वाट वर चढून जात आहे. अंदमानमधून भारतास परत जाण्यासाठी समुद्राकडे या मार्गाने या जन्मात पुनः मी कधी ही वाट अुतरून खाली येणार आहे का?

थोड्याच वेळात चढण संपून सिल्व्हर जेलचा दरवाजा आला. लोखंडी बिजागऱ्यांच्या दाढा करकरू लागल्या व त्या तुरुंगाच्या दाराचा जबडा अुघडला. मी त्यात घुसलो. तो जबडा बंद झाला, तो पुनः अकरा वर्षांनी परत अुघडला!

बारीसाहेब आता है।

दारात पाय टाकताच दोन गोऱ्या सार्जटांनी मला दोन्ही हातांत धरून अुभे केले. अितक्यात आजूबाजूच्या पहारेकऱ्यांत कुजबूज झाली ''बारीसाहेब आता है।'' बारीसाहेबाहून त्यांनी कोणतीही अधिक निष्ठुर वा कठोर व्यक्ती पाहिली नसल्याने ते माझ्या तोंडावरही ते नाव अैकताच काय भावना अुद्‌भवतात ते पाहू लागले. पण मी त्या भीषण भव्य तुरुंगाच्या दोन लोखंडी फाटकांच्या मध्यंतरी असलेल्या भागास भूषविण्यासाठी जे अनुरूप अलंकार धारण केलेले होते ते पाहण्यात गर्क झालेलो होतो. निरनिराळ्या प्रकारच्या हातकड्या अेकात अेक गुंफून त्याची ही हिडीस फुले भिंतीवर लावलेली होती. मोठमोठ्या पायबेड्या, दंडबेड्या आणि मनुष्याच्या शरीरास कष्ट देणारी अशीच अन्य आयुधे समोरच्या भागावर ओळीने लोंबकळत होती. त्या अुग्रतेची अेक शोभाच दिसत होती. त्या बेयॉनेट–बंदूक–बेड्या–हातकड्यांच्या अघोर अलंकारांनी तो भीषण तुरुंग असा शोभू लागे की, जसा अेखादा मांग अुत्तम कपडे घालून फाशी द्यावयास येताना शोभतो. देशांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीचे अितिहास वाचताना आणि तत्रस्थ निर्वासितांची आणि दंडितांची आत्मवृत्ते अवलोकन करताना ज्या दृश्यांची वर्णने अंगावर काटा अुभा करीत असत, त्यांतील वर्णन अक्षरशः लागू पडणारे हे दृश्य आहे. दोघा अुद्धट सार्जटांनी धरून मला तेथे अुभे केले आहे की त्या दृश्याच्या भीषणतेच्या जबड्यात माझे मनोधैर्य चुरले जावे. ती भीषणता मजकडे टक लावून डोळा वटारून पाहत होती. मीही तिच्याकडे डोळे वटारून पाहत होतो. मी तिच्याकडे डोळ्यास डोळा भिडवून पाहत होतो. दोघांची ओळख झाली. मला अेक अद्‌भुत समाधान वाटू लागले की, तर मग मीही जे वाचले ते स्वतः अनुभूत केले आणि हा येथे त्या दृश्याच्या जबड्यात, न चुरला जाता निष्कंप, निर्भीड अुभा राहिलो आहे! ब्रिस्टनच्या लंडन येथील तुरुंगात असताना

मी ‘दोन मूर्ती’ म्हणून अेक कविता केलेली होती. तिची चरणे माझे मन म्हणू लागले. आणि जय...! असे अुद्‌गार माझ्या हृदयात अुठू लागले.

बारीबाबाचा अुपदेश!

मी त्या मनोविकारांच्या वावटळीतून किंचित सुटताच बाजूस पाहिले तो, अेक लठ्ठ काठी हातात घेतलेला गलेलठ्ठ गोरा अधिकारी मजकडे पाहत अुभा राहिलेला मला दिसला. हेच बारीसाहेब होत. आपण येणार ही वार्ता हेतुपूर्वक माझ्या कानावर त्यांनी घालविली होती. आणि आता आपल्या वाटेकडे याचे भयभीत डोळे लागतील अशा नेहमीच्या अपेक्षेने ते आले होते; पण त्याच वेळेस माझे मन वरील विजयी विचारात मग्न झाल्याने मला ते केव्हा आले ते कळलेही नाही. त्या मिनिटात त्यांनाही मजकडे पाहत रहावेसे वाटले असावे. मला ते गुपचुप निरीक्षित असता माझी त्यांच्याकडे दृष्टी पडताच त्यांनी पाहिले न पाहिलेसे करून त्या सार्जंटास सांगितले, ‘‘Leave him, he is not a tiger.’’ (सोडून द्या त्याला, तो काही कोणी वाघ नाही!) नंतर मजकडे ती जाडी काठी रोखून ते म्हणाले, ‘‘Well, are you the man who tried to escape at Marseilles?’’ (मार्सेलिसला पळून जाण्याचा प्रयत्न करणारा मनुष्य तो तूच काय?) त्याच्या या अुद्धत स्वरात विचारलेल्या प्रश्नास तितक्याच अुद्धट पण संयत स्वरात मी अुत्तर केले, ‘‘Yes, Why?’’ (होय, का?) माझ्या अुत्तराने बारीसाहेबाचा स्वर थोडा मावळला. केवळ जिज्ञासू ध्वनीने ते म्हणाले, ‘‘Why did you do that?’’ (तसे का केलेत?) ‘कारणांसाठी’ मी म्हणालो, ‘‘त्यांतील अेक कारण हे की, त्या सगळ्या त्रासातून सुटका व्हावी.’’ ‘‘परंतु त्या त्रासात तुम्ही स्वतःच पडलेत ना?’’ ‘‘होय, ते खरे आहे. कारण त्या त्रासात तसे स्वतः होअून पडणे हे मला माझे कर्तव्य वाटले. आणि त्या त्रासातून शक्य तर सुटणे हेही कर्तव्यच वाटले.’’ ‘‘हे पहा,’’ बारीसाहेब अगदी मनमोकळेपणा दाखवून हसत म्हणाले, ‘‘मी काही अिंग्रज नाही. मी आयरिश आहे.’’ मी मध्येच म्हणालो, ‘‘आणि अिंग्रज असतेत तरी तुमच्याविषयी केवळ तेवढ्यासाठी माझे मनात काहीही अपूज्यभाव वा तिरस्कार अुत्पन्न झाला नसता. अिंग्लंडमध्ये माझ्या ताज्या तारुण्याची काही वर्षे मी घालविली आहेत. आणि त्या लोकांच्या अनेक सद्‌गुणांचा मी चाहता आहे.’’ ‘‘पण मी आयरिश आहे, हे अशाकरिता सांगतो की, लहानपणी मीही अिंग्रजांच्या हातून आयर्लंडला सोडविण्यासाठी चाललेल्या स्वातंत्र्यवीरांच्या झुंजीत भाग घेतला! पण आता माझे मन पालटले आहे. हे पहा, तुम्हास मित्रत्वाच्या नात्याने मी सांगतो की, तुम्ही अजून तरुण आहात आणि मी तुमच्यापेक्षा किती तरी पावसाळ्यांनी वडील आहे.’’ (You are still young, but I am advanced in age.) मी हसत मध्येच विचारले, ‘‘And don't you think that perhaps that may be the reason of the change that has come over you? Not increasing wisdom but dwindling energy?’’ गोंधळल्यासारखे होअून साहेब म्हणाले, ‘‘तुम्ही बॅरिस्टर आहात. मी अेक अशिक्षित बंदीवान जेलर आहे. पण माझ्या अुपदेशास तुम्ही तुच्छ मानू नका. खून ते खून – खून कधी स्वातंत्र्य देणार नाहीत–’’ (Murders are murders and they will never bring independence). ‘‘अर्थात, पण हे तुम्ही आधी आयर्लंडाच्या सिनफीनवाल्यांना का शिकवीत नाही? आणि मी हत्येचा पक्षपाती आहे हे तुम्हास कोणी सांगितले?’’ विषय पालटीत ते म्हणाले, ‘‘आता सुपरिन्टेंडंट येणार आहेत. वास्तविक पाहता मी तुमच्याशी राजकारणात बोलणे नियमाविरुद्ध आहे. पण तुमच्यासारख्या विद्वान, तरुण आणि प्रख्यात मनुष्यास अशा बदमाषांच्या टोळीत पाहून अंतःकरण तळमळते, म्हणून अितके सांगितले. आता मागे काय झाले ते झाले. त्याच्याशी मला काही कर्तव्य नाही. केवळ येथे तुम्ही कारागाराचे नियम पाळलेत की माझे काम झाले. नियमाविरुद्ध कधी वागू नका. नाही तर मला शिक्षा करावी लागेल.’’ राजकारणाविषयी बंदीवानाशी बोलणे हे मी नियमाविरुद्ध वर्तन करीत आहे म्हणून म्हणणाऱ्या या बंदीपालाचे, तुम्ही नियमाविरुद्ध वागू नका, नाही तर मला शिक्षा करावी लागेल, हे सांगणे किती नकळत परिहासाने भरलेले होते हे त्याच्या ध्यानातही आले नाही.

‘‘आणखी अेक सावधतेची सूचना तुम्हास करणे मी माझे कर्तव्य समजतो की, तुम्ही येथून पळून जाण्याचा प्रयत्न करण्याच्या भरीस पडला तर भयंकर संकटात पडाल. ह्या तुरुंगाभोवती मोठमोठी गहन अरण्ये असून त्यात महाक्रूर

रानटी लोक राहत असतात. ते तुमच्यासारखेच कोवळे पोर पाहतात व त्यास काकडीसारखे खाऊन टाकतात! हसता काय? – काय जमादार, मी म्हणतो ते खरे की खोटे?'' जमादार अर्थातच मुजरा करीत म्हणाला, ''अक्षरशः खरे साहेब!''

''मलाही ते माहीत आहे.'' मी म्हणालो, ''मी पकडलो जाताच प्रथमतः जे पुस्तक आणवून वाचले ते अंदमानाचे सरकारी इतिवृत्त हे होय. पोर्ट ब्लेअर हे मार्सेलिस नाही हे मी जाणून आहे.''

''ठीक, तर हे पाहा, आता माझे मताप्रमाणे चला, मी तुमच्या अुपयोगी पडेन. हं जमादार, घेअून जा यांना आत आणि त्या सात क्रमांकाच्या चाळीच्या वरच्या मजल्यातील कोठडीत ठेव बंद करून.''

प्रकरण आठवे

कोटडीतील पहिला आठवडा

जमादार मला घेऊन सात क्रमांकाच्या (नंबरच्या) चाळीत बंद करण्यासाठी चालला. वाटेत अेक हौद लागला. जमादार म्हणाला ''यात स्नान करा.'' मी चार-पाच दिवसांत स्नान करू शकलो नव्हतो. समुद्रप्रवासाने अंग अगदी मलीन आणि घामोळे झालेले होते; म्हणून स्नान करण्याची परवानगी मिळाल्याने आनंद झाला. पण भिजवायचे काय? जमादार म्हणाला, ''ही घ्या लंगोटी! आता काम करताना आणि स्नानाचे वेळी नेहमी ही लंगोटी नेसली पाहिजे!'' मन किंचित कचरले. पुनः म्हणाले, 'हा रे वेड्या! अरे रामदास देखील लंगोटीच नेसत असत. ह्या तुझ्या कपड्यात काय आहे ते सर्वांना माहीत आहेच. मग तू ते कोणापासून लपवितोस? ह्याच विकाराला तर मिल्टनने Honour dishonourable (ऑनर डिसऑनरेबल) म्हणून म्हटले आहे. युरोपात असा अेक धर्मपंथ होता की जो कपडे घालणे म्हणजे पाप समजत असे. कारण ॲडॅम आणि ईव्ह दोघेही निष्पाप अवस्थेत अुल्लिंगच असत. त्या पंथाचे अनुयायीही तसेच राहत. त्यांना ॲडमाअीट म्हणत. प्रस्तुतही युरोपात धर्मदृष्टीने नसले तरी शास्त्रदृष्टीने कित्येक ठिकाणी लहान लहान स्त्रीपुरुषांच्या वसाहती अशा प्रदेशात स्थापन केल्या जातात की ज्यात स्त्रीपुरुषांनी कपडा थंडीपुरताच वापरला तर क्षम्य समजला जातो. त्याविना नेहमी अुल्लिंगच राहून सूर्यप्रकाशात शरीरे अनावृत्त ठेवावी लागतात. कारण कपड्याचा अतिशय मोह, शरीरास सूर्याचे दर्शन जवळजवळ मरेतोपर्यंत किंबहुना मेल्यानंतरही युरोपात होअू देत नसल्याने, आरोग्यदृष्ट्या हानी होत आहे अशी तिकडे काही डॉक्टरांची मते झालेली आहेत. हे विचार अेकीकडे डोक्यात येत असतानाच हातांनी झटपट मी कपडे काढून चड्डी (बंदीवानास मिळणारा मांडचोळणा) सोडून टाकून अगदी अुघड अुघड लंगोटी नेसूनही टाकली होती. जमादारास अितर राजकीय बंदीवानांची प्रथमच लंगोटी नेसताना जी लज्जेने त्रेधा अुडे ती गम्मत पाहावयास न मिळाल्याने मी बराच निगरगट्ट मनुष्य आहे अशी समजूत त्याचे मुद्रेवर स्पष्ट दिसत होती. कसाबसा लंगोटी नेसून स्नानास आनंदाने गेलो नि लागलो पाणी कटोरा (बंदीवानास दिलेली थाळी) भरभरून घ्यावयास. तो जमादार ओरडला, ''असे नाही करावयाचे, हे काळेपाणी आहे. प्रथम अुभे राहावयाचे. मग मी म्हणेन 'लेव पाणी!' म्हणजे लवावयाचे आणि पाणी घ्यावयाचे अेक कटोरा. मग मी म्हणेन 'अंग मला' म्हणजे अंग घासायचे हाताने. आणि पुनः मी म्हटले 'और लेव पाणी' की पुनः दोन कटोरे पाणी घ्यावयाचे आणि परत फिरावयाचे. तीन कटोऱ्यांत, तीन थाळी पाण्यात स्नान करावयाचे!''

त्या मुसलमान पठाण जमादाराची ही आज्ञा होताच मी चरकलो. मी क्षेत्राचाच राहणारा असल्याने नाशिक - त्र्यंबकास संकल्पाच्या शिस्तीने स्नाने करण्याची सवय मला होतीच. मनात हसून म्हटले, तसाच हाही अेक संकल्पच म्हणावा. तो गोऱ्या-पाण्यावरचा संकल्प असे. हा काळेपाण्यावरचा स्नानसंकल्प म्हणावा, म्हणजे झाले. त्या दाढीदीक्षिताने तो संकल्प सांगण्यास आरंभ केला. मी स्नान करू लागलो. तो डोळे अेकदम गच्च मिटून जाअून काही दिसेनासे झाले आणि आग होअू लागली. झाले तरी काय? संकल्पात कोठे चूक तर झाली नाही! अितक्यात कोठेशी चूळही भरली गेली! तो तोंड अेकंदर थू थू थू करून बंड करून अुठले. जीभ अगदी खारट झाली. तेव्हा साहस करून जमादारास विचारले, ''हे पाणी खारट कसे झाले?'' तो म्हणाला, ''म्हणजे समुद्राचे पाणी कधी गोड असते की काय?'' तेव्हा ध्यानात आले की, आम्हाला हे समुद्रस्नान होत होते. पिण्याच्या पाण्याची टंचाअी असल्याने अंदमानास स्नानास, कपडे धुण्यास, वापरण्यास सर्व समुद्राचे पाणी वापरावे लागते. तेही नळाने आणून कोंडीत साठविलेले.

अंग सगळे चिगचिगीत झाले. केस राठ झाले. स्नान केले नसते तरी बरे असे वाटू लागले. पण पुनः वाटले, आता सवय झालीच पाहिजे. लंडन वा पारीसमधले 'टर्किशबाथ' अुपभोगिलेत – आता थोडी 'अंदमानीश बाथांची' ही गंमत नको का अनुभवायाला! राष्ट्रीय पापांचे क्षालन अुंची साबण आणि सुगंधी तेले लावून अून पाण्याच्या फवाऱ्याखाली केलेल्या स्नानांनी आणि संस्कृत संकल्पांनी होणारे नसून खारट पाण्याच्या 'लेव पाणी' म्हणून ओरडणाऱ्या कठोर संकल्पाचे आज्ञेप्रमाणे घेतलेल्या ह्या तीन कटोरी स्नानानेच होणार आहे!

कपडे घालून पुढे चाललो तो अेक विटांनी आणि दगडांनी पक्केपणी बांधलेल्या भिंतीत अुंच लोखंडी गज अेकसारखे मारून खण भिन्न केलेल्या व लाकडाचा स्पर्शही जिला आगीच्या भयाने झाला नाही, आणि जीमध्ये अेकसारख्या खोल्या सप्रमाण मांडलेल्या आहेत, अशी त्रितल-तीन मजली–चाळ मला दिसली. त्या रुंद पायऱ्या, तो पांढरा सफेत रंग, ते जिने आणि ती सप्रमाण बांधणी पाहून अेखादा वाडाच पाहावा तसा मनास थोडा आल्हादच वाटला. मनात म्हणालो, हीच ती सातव्या क्रमांकाची चाळ. हिच्या या तिसऱ्या मजल्यावर मला राहावयाचे. वा, अुत्तम मोकळा वायू येअील. प्रकाश येअील. स्वतःचे घर असे असते तर आपण श्रीमंत ठरलो असतो आणि क्वचित चार चार महिने या विस्तृत भवनात आणि या हिरव्या अंगणात आपण होअून सुखाने राहिलो असतो. मग ही बंदीशाळा ही भावना तेवढी सोडून दिली तर ह्या वाड्यातही राहणे अगदीच दुस्सह नाही. राहण्यापुरताच विचार केला तर 'मम' आणि 'न मम' ह्यातच सुखदुःखाची बीजे आहेत असे वेदान्तीही म्हणतात ते काही व्यर्थ नाही. बरे तर शक्यतो तशीच वृत्ती ठेवावयाची. अेवढे फक्कड घर आणि बिनभाड्याने मिळाले असता त्यास बंदीशाला म्हणून अुगीच का भ्या? काही दिवस येथे गमतीने का न राहा?

''पण काही म्हणजे किती दिवस?'' शंकेने विचारले आणि कुजबुजलो की, तेथेच तर गोम आहे! अंदमानाच्या नियमाप्रमाणे सहा महिन्यांनी बंदींना गृहातून बाहेर सोडण्यात येते. अितरांपेक्षा आपणावर राग, तर फार तर अेक वर्ष आत ठेवतील. शिपायांनी आम्हांस सांगितले होते की, तीन वर्षांवर कोणीच मनुष्य आजपर्यंत या सिल्व्हर जेलमध्ये अेकसारखा आल्यापासून बंद करून ठेवलेला नव्हता. तेव्हा फार फार तर तीन वर्षे मला आत बंद करतील. परंतु कठिणतम तेच गृहीत धरून त्याच्या प्रतिकाराची मानसिक सिद्धता आधीच करून ठेवावयाची, ह्या माझ्या संकटात अत्यंत अुपयोगी पडलेल्या नियमास अनुसरून मी म्हणालो, तेही सोडून फार फार तर पाच वर्षे आपणास ह्या खोलीत कोंडून ठेवतील, असे गृहीत धरू या म्हणजे झाले. ठीक तर, या वाअीट नसणाऱ्या बंदीगृहास आपला वाडा असे समजून पाच वर्षेपर्यंत येथेच राहावयाचे आणि काव्य रचावयाचे, असा सरकारी आज्ञा म्हणून नव्हे तर आपलाच स्वेच्छा निश्चय म्हणून नियम करू या.

या मानसिक खेळण्यांशी खेळता खेळता मी तिसऱ्या तळावर (मजल्यावर) पोहोचून त्या खोलीच्या दारापाशी येअून अुभाही राहिलेला होतो. मी तेथे येणार म्हणून ती सर्व चाळ, जीत जवळ जवळ १५० माणसे असत, रिकामी केलेली होती. केवळ सरकारी दृष्टीने अुत्तम परंतु बंदीवानांचे दृष्टीने चहाडखोर, पापी, कुकर्मी आणि अुलट्या काळजाचे म्हणून ठरलेले असे तीन 'वॉर्डर' तेवढे ठेवले होते. ते तीनही बलुची आणि पठाणी मुसलमान होते. राजकीय बंद्यांवर आणि यांतही विशेषतः मजवर बहुधा पठाणी बलुची मुसलमानाविना अितर कोणासही पहारा करण्याचे काम सांगण्यात येत नसे. ज्यास ते काम सांगण्यास येअी त्यास अर्थातच तो मोठा गौरव वाटे. कारण अधिकाऱ्यांचा आमच्यावर विश्वास आहे अशी घमेंड त्यास करता येअी. त्यांच्या हातून आमच्या गुप्त खटपटीच्या बातम्या लागणाऱ्या असल्याने आणि अधिकाऱ्यांची वाटेल ती अन्यायाची वा क्रूरपणाची कामे करण्यात ते निर्ढावलेले असल्याने या बलुची व पठाणी मुसलमानांस तिकडे अधिकारीही ढिलाअीने वागवून, त्यांचे अनियमितच नव्हे तर अनीतिमान वर्तनही क्षम्य मानून अितर सर्वांवर आणि विशेषतः हिंदूंवर त्यांचा दाब आणि धाक पडेल असे धोरण ठेवीत. आम्ही राजकीय बंदी सर्व हिंदूच असल्याने, त्या बंदीगृहात आम्ही गेल्यापासून वरील कारणांकरिता हिंदू लोकांवर संक्रांत आल्यासारखी झाली. आम्ही हिंदू. हिंदू बंदीवानांवर हिंदू जमादार ठेवला तर आम्हांशी सहानुभूती ठेवण्याचा अधिक संभव. त्यांतही आम्ही राजकीय बंदीवान म्हणून आमच्या हालचालींच्या खऱ्या बातम्या फुगवून, आणि नसलेल्या बनवून अधिकाऱ्यास पोचविण्याचे आणि शक्य तितक्या क्रूरपणे आम्हांस वागविण्याचे अुलट्या काळजाचे कसब हिंदूंना स्वभावतः मुसलमानांअितके साधणे अशक्य, म्हणून हिंदूंना बढती मिळणे कठिण होअू लागले.

दुसरे असे की, पठाणांस या दुष्ट कार्यासाठी डोक्यावर चढवून घेणे अधिकाऱ्यास प्राप्त झाल्याने हिंदूंचा छळ केला असता 'सर्वपापं विनश्यति' म्हणून लहानपणापासून ज्यांना धर्मवेडाने पढविलेले असते असे ते कुकर्मी मुसलमान पठाण हिंदूंविरुद्ध खोट्या कागाळ्या अुठवून आणि त्यांचा छळ करून त्यांस अधिकच पीडा निर्धास्तपणे देअू शकले! कारण त्या मुसलमानांविरूद्ध 'बारीबाबा' कोणाचेही अैकणार नाही ही सर्वांची अनुभवाने निश्चिती पटलेली होती. अशा

रीतीने हिंदू बंद्यांतील अधिकाऱ्यांस जागा मिळेनाशा झाल्या. जे हिंदू बंदीवान अधिकारी होते त्यांच्यावर किटाळे रचून पठाण बंद्यांनी त्यांस काढून टाकविले आणि नवीन भरती पठाणी बंद्यांची अधिकाराचे जागेवर होत चालली. पठाण अधिकारी नेहमी पठाणांची बाजू घेत. ही त्यांची जूट सत्कृत्यात वर्णनीयच ठरली असती. पण त्या ह्या पापी अेकोप्यामुळे पठाणी मुसलमान, सिंधी मुसलमान, बलुची मुसलमान ह्यांच्या गटांचे बंदीवान अधिकारी आपल्या जातीच्या बंद्यांसही शक्य तो हिंदूंचा छळ करण्यास उत्तेजन देऊ लागल्यामुळे आम्हा राजकीय हिंदू बंदीवानांचे त्या कारागारात पाय टाकल्यापासून तेथेच नव्हे तर अुभ्या अंदमानात हिंदू बंदीवानांचे आणि बंदी अधिकाऱ्यांचे फारच हाल होअू लागले! याचे परिणाम कसे दूरवर पोचत गेले हे वृत्त हलकेहलके पुढे येअीलच. ते वृत्त नीटपणे समजण्यात यावे म्हणून येथेच त्याचे हे मूळ कारण थोडेसे दिग्दर्शित करून ठेवले आहे. त्या मुसलमानांत पठाणी, सिंधी व बलुची हे वैयक्तिक अपवाद सोडून, बहुशः अत्यंत क्रूर आणि हिंदुद्वेषाने ओथंबलेले असत. त्यांच्या बरेच खाली पंजाबी मुसलामान. अितर बंगाली, मराठी, तामीळ अित्यादी मुसलमान बंदीवान वैयक्तिक अपवाद सोडून अेकंदरीत अितके दुष्टही नसत वा हिंदुद्वेष्टेही नसत. तथापि या त्यांच्या सौजन्यास दुर्गुण म्हणून वरील क्रूर मुसलमान नेहमी हसत राहिल्याने आणि त्यांस तो ''आधा काफरही है'' – 'हा तर अर्धा काफरच आहे' असे हिणवीत राहिल्याने हे पंजाबेतर मुसलमानही हळूहळू पठाणी अनुकरण करू लागत. तथापि ते तत्रस्थ सरकारचे विश्वासपात्र नव्हते. अधिकाऱ्यांचा ओढा अर्थातच व्युत्क्रमाने अधिक क्रूरांकडे अधिक ओढला जाई.

म्हणूनच मजवर तर मुसलमानांतच नव्हे तर पठाणांतही जो अगदी निर्ढावलेला वॉर्डर, जमादार वा 'पेटी ऑफिसर' म्हणजे बंद्यांतील बढती देअून केलेला बंदीवान अधिकारी असेल तोच नेमण्यात येअी. अशाच त्या तिघा वॉर्डरांचे हाती मला सोपवून, खोलीत बंद करून आणि कुलूप लावून तो जमादार निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आठ वाजण्याच्या सुमारास ते पठाणी वॉर्डर घाईघाईने माझ्या कोठडीसमोर येअून ''साहेब आता है, खडे रहो'' म्हणून म्हणाले. मी दाराशी आलो. दार म्हणजे कोठडीचे गजांचे नेहमी बंद ठेवलेले फाटक. बारीसाहेब आपल्याबरोबर आणखी काही गोऱ्या लोकांना घेअून आले. मी त्या कारागारात गेल्यापासून बारीसाहेबांना नवीन महत्त्व प्राप्त झाले होते. तेथील युरोपियन स्त्रीपुरुषांस मला पाहण्याची आणि शक्य तर काही संभाषण करण्याची अिच्छा असे; त्यामुळे त्यांस बारीसाहेबांपुढे अूद जाळण्याविना दुसरा मार्गच अुरत नसे. मोठ्या आर्जवानंतर अगदी गुपचूपपणे म्हणून बारीसाहेब त्यांस बंदीगृहात आणीत आणि मला भेटवून वा दुरूनच दाखवून आपण तुमच्यावर फारच मोठा अुपकार केला, पण आता यापुढे झाले हे पचेल कसे ह्या विवंचनेत आपण चूर झालो आहोत अशी गंभीर मुद्रा करून “That will do! That will do” असे म्हणत त्या पाहुण्यांस घाअीघाअीने परत घेअून जात. ही संधी साधावी म्हणून पंधरा पंधरा दिवस बारीसाहेबांच्या बंगल्यावर त्यांची मनधरणी करीत असलेल्या गोऱ्या सार्जंटाची आणि स्त्रियांची अुदाहरणे मला माहीत आहेत.

'सरकार' म्हणून वॉर्डर ओरडताच मी तेथील नियमाप्रमाणे सरळ अुभा राहिलो. बारीसाहेब कोठडीच्या गजाच्या लहानशा फाटकातून दिसू लागण्यापूर्वी त्यांचे पोट दिसू लागले. कारण त्यांच्या सर्व शरीरास मागे टाकीत आणि अुभ्या जगतास तुच्छपणे आव्हान करीत बारीसाहेबांचे, पृथ्वीचा आकार दाखविण्यासाठी शाळेत ठेवलेल्या फुग्यासारखे, ते पोट दोन पावले त्यांच्यापुढे धावत असे. आणि त्यांच्या त्या पोटावर मध्यापर्यंत चढलेल्या तुमानीचा तो कातडी पट्टा भूमध्यरेषेसारखा शोभत असे.

सत्तावन्न सालच्या बंडाची चर्चा

बारीसाहेबांनी सुरुवात केली – ''मी तुमचा बंदीपाल (Jailer) आहे म्हणून लोक तुम्हास सांगत असतील नाही?'' मी नुसते स्मित करीत पाहिले. ''पण मी तुम्हास सांगतो की मी तुमचा अेक मित्र आहे.'' बरोबरीचे पाहुणे अगदी गप्प होते; कारण बारीसाहेब प्रत्यक्ष बोलण्याचा अधिकार अगदी तशाच अेखाद्या त्यांच्या पित्त्यास देत, अितरांस नाही. ''मला तुमच्यासारख्या सुशिक्षित मनुष्याबरोबर संभाषण करण्याची फार हौस असते. म्हणून मी सहजीच केव्हा

केव्हा केवळ मोकळेपणी बोलण्याकरिता असा येतो. तुम्ही काय अठराशे सत्तावनच्या त्या दुष्ट बंडाचा अितिहास लिहिला आहात नाही?'' ते ही वाक्ये बोलत असता मी नुसते किंचित हसत बघत होतो. मी ओळखले की, ही स्वारी शीत चाचपून पाहण्यास आली आहे, आणि माझी अेकंदर प्रवृत्ती बघण्याचा यांचा हेतू दिसतो. मीही ते काय म्हणतात ते अैकून घेण्यात आपलाही अेकलकोंडीत जड झालेला वेळेचा भार थोडा हलका होईल तर पाहावे या बेतात होतो. मी म्हटले, ''त्या विषयावर मी बरीच पुस्तके वाचली आहेत हे खरे.'' ते म्हणाले, 'मग अशा दुष्ट लोकांविषयी तुम्हास किळस नाही आली? काय हो त्यांचे हे पैशाचिक क्रौर्य! माझे वडील स्वतः त्या बंडात सापडलेले होते. ते आम्हांस सांगत, त्या अधम नानासाहेबाने कानपुरास स्वतः अिंग्रजी सभ्य स्त्रियांचे हाल हाल करून त्यांचे तोंडात X X X ! असे ते नरराक्षस!'' मी विचारले, ''तुमच्या वडिलांनी हे कृत्य स्वतः पाहिले?'' ते चटकन म्हणाले, ''लखनौला हे कृत्य प्रत्यक्ष पाहिलेल्या अेका कर्नलने ते त्यांस सांगितले.'' मी म्हटले, ''तर मग ते खोटे असलेच पाहिजे; कारण नाना लखनौला नसून अिंग्रजी स्त्रियांना आणि पुरुषांना बंदीत टाकले त्या वेळेस कानपुरास होते.'' ते न अैकलेसे करून बारीसाहेब म्हणाले, ''अशी शेकडो अुदाहरणे घडली असतील! कारण जशी ही सांगोवांगी दंतकथा ठरली तशीच तीही असणार.''

आता त्या पाहुण्यांतील अगदी सभ्य दिसणारा अेक गृहस्थ म्हणाला, ''परंतु अेकंदरीत नानासाहेब, तात्या टोपी अित्यादी बंडखोरांसारख्या स्वार्थी लोकांचा तुम्हास तिटकारा नाही वाटत काय?'' मी त्यास म्हटले, ''या विषयावर बंदीगृहात चर्चा करणे तुम्हांस योग्य वाटत असेल तर मी करतो; परंतु येथे मी अेक बंदीवान असून हे बंदीपाल आहेत. चर्चा करावयाची तर तेवढ्यापुरते बरोबरीचे संबंध तुम्हांस गृहीत धरले पाहिजेत. नाही तर माझ्या तोंडास बंदीवान म्हणून कुलूप ठोकून माझ्या राष्ट्राच्या अितिहाससंबंधी अेकपक्षीय आणि अपमानकारक अुल्लेख करणे हे निंद्य आणि भ्याडपणाचे वर्तन होय हे तुम्हांस मान्य केले पाहिजे.'' बारीसाहेब म्हणाले, ''छे हो, मी तुम्हास मघाच सांगितले की, मी येथे मित्र म्हणून सध्या अुभा आहे. काय पाहिजे ती चर्चा करा.'' ''तर मग'' – मी अुत्तरलो, ''मी मोकळेपणे माझे मत सांगतो. मी हे जाणून आहे की, माझी मते तुम्हास जहाल वाटतील आणि तशी ती आहेत की नाहीत हे पाहण्यासाठीच ही चर्चा असेल. परंतु मला ती लपवून ठेवण्याची कधीच आवश्यकता भासली नाही. हा अैतिहासिक प्रश्न आहे; आणि जरी त्याविषयी मला काही जाचही होणार असला तथापि त्या जाचाचे भयाने मी माझ्या राष्ट्राच्या अितिहासाचा आणि प्रमुख भूमिकांचा अुपमर्द गुपचूप अैकून घेणे हे भ्याडपणाचे समजतो. आपण नानासाहेबांसंबंधी आता ज्या दंतकथा सांगितल्यात त्यांच्या खरेखोटेपणाविषयी निर्णय करण्यासाठी अिंग्रजांनीच अेक सरकारी कमिशन नेमले होते. आणि त्याचा निर्णय असा ठरला की, ह्या अिंग्रजी स्त्रियांवर केलेल्या नैतिक अत्याचारांची वर्णने खोटी आणि अतिरंजित असून त्यांचा अुगम अिंग्रजी छावणीतील गोऱ्या सोजिरांच्या कुत्सित मेंदूत आहे.''

स्वार्थी नाही कोण?

''तुम्ही नानासाहेबांस आणि तात्या टोपीस स्वार्थी म्हटलेत–'' ''होय,'' तो पाहुणा म्हणाला, ''कारण नानास राजा व्हावयास पाहिजे होते, आणि तात्यास मोठेपणा पाहिजे होता.'' मी म्हटले, ''ते अगदी खरे, आणि हेही खरेच आहे की, व्हिक्टर अिम्यान्युअेलला अिटालीचा राजा व्हावयास पाहिजे होते, वॉशिंग्टनला प्रेसिडेंट व्हावयास पाहिजे होते आणि गॅरिबाल्डीलाही मोठेपणा पाहिजे होता!! वास्तविक ते त्यांच्या जातीय स्वातंत्र्यासाठी लढले – हे ह्यांच्या.'' ''तर मग म्हणूनच तुम्हीही बंड अुभारलेत की काय?'' बारीने विचारले. मी अुत्तरलो, ''तो प्रश्न अगदी स्वतंत्र आहे. सत्तावन्नचे स्वातंत्र्ययुद्ध झाले म्हणूनच केवळ आजही ते करणे किंवा सत्तावन्नमध्ये जे झाले नसते ते आजही करू नये असे म्हणणे ही दोनही मूर्खपणाची लक्षणेच मी समजतो.'' ते पाहुणे सत्तावनच्या राष्ट्रीय बंडाच्या अितिहासावरील अेकदोन पुस्तके वाचलेले असावेत असे दिसले. ते मध्येच म्हणाले, ''तर मग तुमचे म्हणणे असे आहे काय की, अिंग्रजी स्त्रियांची कत्तल बंडखोरांनी केली ही गोष्टच मुळी खोटी आहे.'' मी म्हणालो, ''तसे कोण म्हणतो? ती गोष्ट अगदी खरी आहे; आणि ती करुणास्पदही आहे. परंतु त्याचे कारण काय हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्या स्त्रियांस प्रथम युद्धाचे

बंदीवानांना वागवितात तसेच वागविण्यात येअी; हे त्यांच्यातील अुरलेल्या स्त्रियांच्या आणि अितरांच्या साक्षीवरून अुघड होत आहे. त्या कमिशनच्यापुढील साक्षी मी प्रसिद्ध केल्या आहेत. परंतु जेव्हा अिंग्रजी सेना कानपूर घ्यावयास वर येअू लागली तेव्हा अलाहाबादच्या आजूबाजूस असलेली खेडीच्या खेडी आग लावून देअून जिवंत जाळण्यात येअू लागली आणि त्यांतल्या राष्ट्रीय बंडात लढत असणाऱ्यांच्या शेकडो बायकामुलांची सरसहा होळी करण्यात आली! तेव्हा त्या बातम्यांनी कानपूरच्या क्रांतिकारकांच्या सैन्यात भयंकर क्षोभ अुत्पन्न झाला. अितक्यात ज्या अिंग्रजी स्त्रिया युद्धबंदीवान म्हणून कारागारात होत्या त्यांची त्या चालून येणाऱ्या अिंग्रजी सेनेस गेलेली गुप्त पत्रे आणि त्यांनी क्रांतिकारकांच्या सैन्याच्या धाडलेल्या बातम्या नेणारी माणसे पकडण्यात आल्यामुळे चिडून जाअून त्या स्त्रियांचा वध करण्यात आला.

दोघेही सारखेच दोषी किंवा निर्दोषी

''या क्रूर कृत्यास जितका दोष द्यावयाचा तितकाच अिंग्रजी सेनेने केलेल्या अत्याचारास, ज्यांची ती आंशिक आणि अल्पप्रमाणाची प्रतिक्रिया होती, त्यांसही दिला पाहिजे नव्हे काय? आयर्लंडातील ड्रॉचेडाच्या कत्तलीने क्रॉमवेल नरपशू ठरून त्याची अिंग्लंडास लाज वाटली पाहिजे असे तुम्ही समजता का? असल्या भयंकर आणि राष्ट्रीय क्रांतीचे प्रसंगी असली कृत्ये घडतात, ही कितीही अुद्वेगजनक गोष्ट असली तरी त्यामुळे त्या त्या क्रांतीच्या मूळ अुद्देशाचाच विपर्यास करण्याचे काही कारण नाही. नानांच्या आज्ञेविना त्यांच्या सैन्यातील क्रांतिकारक सैनिकांच्या त्वेषास बळी पडलेल्या प्रत्येक अिंग्रजी स्त्रीवधाचे आधीच केवळ बंडवाल्यास सळो की पळो करण्यासाठी हिंदी लोकांच्या दहा दहा स्त्रिया ज्या अिंग्रजी सेनानीचे जाळपोळीस बळी पडल्या त्या अिंग्रजी सेनानीचे पुतळे अिंग्लंडामध्ये अुभारलेले आहेत. नील आपल्या आन्हिकात (डायरीत) म्हणतो, ''अिंग्रज राष्ट्राच्या कल्याणार्थ ही निर्दयता अवलंबिणे माझे कर्तव्य होते.'' सत्तावन्नचे क्रांतिकारकासही तेच समर्थन अुपयोगी पडणार नाही काय? दोषी असू तर आपण दोघेही कमीजास्ती प्रमाणात दोषीच आहोत. नाही तर कोणीच नाही.''

ते पाहुणे म्हणाले, ''मी असे मानतो की, ते बंड राजकीय स्वातंत्र्यासाठीच होते; आणि ज्या अनेक अश्लील गप्पा त्या शिपायांविषयी पसरलेल्या आहेत त्याही पुष्कळशा निराधार आहेत. परंतु आज त्यापासून काय धडा घ्यावयाचा?''

''तो माझा प्रश्न नाही. केवळ अैतिहासिक म्हणून मी अितकी चर्चा केली. प्रस्तुतच्या संबंधाविषयी मी मघा जे म्हणालो त्यापलीकडे या स्थली मला काहीअेक सांगणे शक्य नाही.''

''बरे, आज नाही तर नाही. पुढे आपण केव्हा तरी ते बोलू,'' असे अगदी सहजपणे बोललेसे बोलून आणि माझ्या प्रकृतीविषयी सहानुभूतीपर विचारपूस करून बारीसाहेब निघून गेले.

अनुष्टुप् छंद

पुढे दोन दिवस मला काहीच देण्यात आले नव्हते. पुस्तक महिना दो महिना वर्तणूक पाहून मग देण्यात येअील असे सांगण्यात आले. कागद तुकडा मिळणे तर शक्यच नव्हते. बोलावयास चिटपाखरू देखील नाही. तेव्हा या अेकलकोंडीत दिवस घालविण्याचे अुत्तम साधन म्हणून मी मागे करीत असलेल्या कविता पुढे रचावयास आरंभ करण्याचे ठरविले. मध्यंतरी समुद्रप्रवासादी गडबडीत हे काम अर्थातच बंद पडले होते; कारण तेथे बोलावयास आणि वाचावयास मिळाल्याने विचारांचा लोकांत फैलाव करण्याचे दुसरे काम करणे शक्य झाले होते. कविता रचावयास बसताच मनात आले की, मराठीत अनुष्टुप् छंदाचा प्रचार जवळ जवळ नाहीसाच झालेला आहे, हे काही ठीक नव्हे. रामायण-महाभारतासारखी महाकाव्ये ज्यात गाअिली जाअू शकतात आणि गीतेसारखे तत्त्वज्ञानही सुव्यक्त होअू शकते अशा त्या गोड परिचित आणि काही काव्यप्रकारांस अत्यंत अनुकूल अशा अनुष्टुपाची अगदी विचारपूस करणे सुद्धा सोडून देणे ही हानिकारक निर्दयता मराठीस लांछनास्पद आहे. मोरोपंतांची अनुष्टुपे आणि काही रामदासांची; बाकी

कोणी त्यास पुसेनासे झाले आहे. तेव्हा त्यातच अेक मंजुल, ललित, लहानसे काव्य रचावे असे वाटले. परंतु अनुष्टुपाकडे अितक्या स्नेहयुक्त सलगीने पाहण्याचा मलाही तो नवीनच प्रसंग. तेव्हा त्या वृत्ताचा नियम काय तो आठवू लागलो. तो आठवेना. जवळ वृत्तदर्पण देखील नाही. अितर अनुष्टुपे शक्य तितकी आठवून व म्हणून, आणि त्यातून काय तो नियम मंथन करून काढीत बसलो. सगळा दिवस त्यात गेला. मात्रा मोजाव्यात तो त्या कशात अठरा तर कशात वीस तर कशात पंचवीस. कशास काही मेळ बसेना. गणवृत्त म्हणावे तर गणही बसेनात. यगण पाहिला, भगण पाहिला, गणांत त्याची गणतीच नाही. अितक्यात पटकन लहानपणी पाठ केलेला अेक चरण आठवला. 'अनुष्टुप्छंद ते ज्याला अेक नेम नसे गणी!' अेकच चरण आठवला पण त्याने हाहाःकारच करून दिला. कारण त्या वृत्ताचा नियम काय ही जिज्ञासाच त्या वृत्ताला 'नेमच ना' अशा शास्त्रवचनाने भारून टाकल्याने केवळ श्रुतिसौख्यावर अवलंबून अनुष्टुपे रचावयाचा आम्ही सपाटा चालविला.

तीनचार दिवसांनी त्या आमच्या बलात्काराने क्षुब्ध होअूनच की काय, पूर्वी निषाधविद्धाण्डजदर्शनाने क्षुब्ध होअून जसा आदिकवींचा शोक श्लोकत्वरूप धरून त्या प्रथम अनुष्टुपाचा अुच्चार करता झाला तसा वृत्तदर्पणातला हा तिसरा चरण रागावून अुठून आमच्या स्मृत्यंगणात अुच्चारता झाला. 'अक्षरें चरणीं आठ' तर मग अनुष्टुपाला 'अेक नेम नसे गणीं' हे पद प्रथम देअून मग नियमाचे पद घेतल्याने वृत्तदर्पणकारांनी केवढी फसगत केली! आठ अक्षरे हा नियम आठवताच सर्व ठीक जुळले. पण आम्ही रचून टाकलेल्या अनुष्टुपाकडे जो बघावयास गेलो तो गंमतच गंमत. कोणाच्या चरणात आठ अक्षरे तर कोणाच्या दहा, तर कोणाच्या वीस! कशास काही मेळ नाही.

अर्थात त्या सर्व अनुष्टुपांची दुसरी आवृत्ती काढावी लागली तरी संपले नाही. कारण नुसती आठ अक्षरे मोजून घातली तर ते केव्हा केव्हा अनुष्टुपांच्या चालीने काही केल्या चालेनासे झाले; अगदी मटकन बसून घेअी. प्रथम श्रुतिसौख्याने फसविले तर आता शास्त्रनियमाने! अुदाहरणार्थ, 'सलिलांत नदीच्या त्या प्रतिबिंबित जीं पद्मे' या चरणात आठ आठ अक्षरे असूनही शेवटी अनुष्टुपाच्या चालीने चालावयाचे ती साफ अिन्कार करतात. तेव्हा आणखी काही दिवसांनी अुपान्त्य ऱ्हस्व पाहिजे असे अेकदोन वृत्तदर्पणातून न दिलेले सूक्ष्म नियम स्वतः शोधून काढावे लागले. तेव्हा मग केलेल्या अनुष्टुपांस पुनः घासूनपुसून तिसरी आवृत्ती काढावी लागली! ही सर्व मेहनत साधनाभावी. अेक वृत्तशास्त्राचे पुस्तक असते तर अेका तासात निर्णय लागता. कारागारात मला जे वाङ्मय निर्माण करता आले त्यासाठी साधने नसल्याने कसा विलक्षण त्रास पडे – अेका तारखेकरिता, अेका शब्दाकरिता आठ आठ दिवस खोळंबून राहावे लागे. कल्पना कितीही बरी असली तरी सोडून द्यावी लागे. केवळ स्मृतीत जे होते त्यावर सर्व अुदरनिर्वाह कितीतरी वर्षे करावा लागला.

पण अेकदाचे अनुष्टुप जमले आणि त्या वृत्तातच त्या कारागारातील सात क्रमांकाच्या त्या अेकान्त कोठडीत 'कमले'चे 'रानकमल' फुलू लागले.

कारागारातील पहिली गुप्त चिठी

आज मला त्या खोलीत बंद होअून चार-पाच दिवस झाले असतील. अजून त्या अुभ्या भागात मजविना कोणीही बंदीवान सोडलेला नव्हता की मला काही अेक बातमी मिळू नये. स्नानासही खोली समोरची. जी चाळीची जाण्यायेण्याची वाट होती तेथेच पाणी मिळे. मी तिसऱ्या मजल्यावरच्या चाळीत होतो. भिंतीस अेकसारखे गज मारलेले व त्यामागे ती वाट आणि त्यामागे त्या खोल्यांची रांग अशा त्या चाळी असत. जेवून थोडा वेळ झाला. दुपारच्या वेळी मी खोलीत बसलो असता खालून अेक लहानसा दगड गजावर येअून आपटला. तो खाली पडला. पुनः कोणी तो खालून नीट फेकला. तो गजांमधून निघून माझ्या कोठडीच्या दाराशी येअून पडला. मी अुभाच होतो. समोर खाली पाहिले तो अेक वॉर्डर तो दगड अुचला असे हाताने खुणावून निघून गेला. मी तो दगड अुचलला तो त्याला बांधिलेली अेक कागदाची चिठी सापडली. मी ती अुघडून वाचतो तो खाली आरडाओरड झालेली अैकली. दचकलो व दाराशी येअून पाहिले तो खाली अंगणात पेटी ऑफिसरला माझ्या पहाऱ्यावर असलेला वॉर्डर मोठ्याने हाका मारून बोलावीत आहेसे

दिसले. मी तेव्हाच ताडले की, चिठी फेकताना त्या वार्डरला ह्या पहाऱ्यावरच्या पठाण वार्डराने पाहिले असावे आणि त्याला धरण्यास वा माझी कोठडी अुघडून झडती घेण्यास हा पेटी ऑफिसरला बोलावीत आहे. अितक्यात तो खोलीपुढे येअून अुभाच राहिला. मला ती चिठी फाडून टाकाविशी वाटेना. कारण अेवढ्या धाडसाने ज्याने ती मला पोचविली त्याने तीत काही महत्त्वाचे असेल म्हणूनच पोचवली असावी. पण ती लपविणे कुठेही शक्य दिसेना. मिनिटामिनिटांनी कुलूप अुघडतील, चिठी सापडली तर आणणारा वॉर्डर, धाडणारे लोक आणि चिठीत कोणाची नावे असतील तर ते या सर्वांनाच संकटात पडावे लागेल. तेव्हा खोलीचे कोपऱ्यात त्या वॉर्डरचे दृष्टीआड अुभे राहून झटकन शरीरावरच ठेवू नये तशाही ठिकाणी ती चिठी लपवून ठेवल्याविना गत्यंतर अुरले नाही. ती मी तशी लपविली की तीत जे काय गौप्य असेल त्याचा घात होअू नये. तोच पेटी ऑफिसर आला. अुद्धटपणाने विचारू लागला, चिठी कोठे आहे? खडा कोणी अुचलला? मी सांगितले, मला काही माहीत नाही. माझ्या पहाऱ्यावरच तो पठाणी वॉर्डर, अशा कडेकोट बंदोबस्तात येतो कोण अशा निर्धास्त विचाराने गुंगून बसला होता. तेवढ्यात त्या दगडाचा आवाज झाल्याने अुठून पाहू लागलो तो काही तरी खुणा त्या खालच्या वॉर्डराने मला केल्याचे त्याने पाहिले. त्या संशयावरून त्याने हाकाहाक केली. त्यातही तो वॉर्डर हिंदू होता. तेव्हा त्याला धरून कमी करविला असता आपल्या आणखी अेका पठाणास वॉर्डरकीच्या जागी घेण्यास संधी मिळाली असती. म्हणून त्याने हाकाहाक केली. माझ्या चाळीवरील तो पेटी ऑफिसरही मुसलमानच. कारण मजजवळ हिंदू फिरकू द्यावयाचा नाही ही सरकारी प्रतिज्ञा. अखेर माझे कोठडीचे दार अुघडून त्या पेटी ऑफिसराने माझ्या अंगाची झडती घेतली. चड्डी, बंडीची शिवण देखील चाचपून पाहिली, पण चिठी सापडली नाही. अर्थातच हिंदू वॉर्डराची झडती झाली. त्याजपाशीही काही सापडले नाही. अर्थातच ते प्रकरण तितक्यावरच मिटले.

सावधगिरीची सूचना

अिकडे मी ते सर्व गेल्यावर शरीरातून चिठी काढून वाचली. तुरुंगातील स्थितीचे वर्णन दिलेले होते की त्यायोगे मला तेथे कोणाशी कसे वागावे ते कळावे. तुरुंगात त्या वेळेस राजकीय बंदी, बंगालची माणिकतोळ्यातील मंडळी आणि अलाहाबादच्या स्वराज्य पत्राचे तीन-चार संपादक, अितकेच होते. मला ज्यांनी चिठी धाडविली ते माझ्या पूर्वपरिचित बंगाली मित्रांपैकी अेक होते. त्यांनी असा निरोप धाडला होता की, राजकीय बंदीवान म्हणून सर्वांवर सरसहा विश्वास टाकू नये. बंगाली मंडळींत धरपकड झाल्यानंतर काहीजण गुप्त बातम्या सरकारात देअू लागले आहेत; त्यामुळे तेथे आमच्यात दोन पक्ष झाले असून अमक्या अमक्या मनुष्याचे सध्या अितकेच काम ठरलेले दिसते की अधिकाऱ्यांस प्रसन्न करून तेलाच्या घाण्यासारख्या भयंकर जाचाच्या कामातून आपला जीव वाचवावा. त्यासाठी मागील चळवळीतील न धरलेल्यांची नावे तर त्यांनी दिलीच. पण येथेही आम्ही काय बोलतो, करतो ते तो अधिकाऱ्यांस कळवितो. तेव्हा अमक्या अमक्यावर विश्वास ठेवू नका.

बंगालच्या गुप्त कटातील मंडळींतील ही फाटाफूट वाचून मला काही विशेष धक्का बसला नाही; कारण त्यांच्यातील प्रमुखांना धरले जाताच काहींचे धैर्य सुटले होते; आणि कलकत्त्याच्या कारागारातच परस्परांचा विश्वासघात करण्याची अहमहमिका चाललेली होती हे मला बाहेर असतानाच कळलेले होते. काहींचे जरी असे अध:पतन झाले होते तरी म्हणून सर्वच विश्वासघातकी झालेले किंवा धैर्यभंग झालेले होते असे मुळीच नाही. अितकेच नव्हे तर त्यांच्यात ज्यांचे असे कष्ट सहन न झाल्याने अध:पतन झाले त्यांचीही मागची सेवा, देशभक्ती आणि स्वार्थत्याग या सद्गुणांचा विसर पडू देणे हे मला अन्याय्य वाटे.

येथे पुन: अेकदा स्पष्टपणे सांगून ठेवणे प्राप्त आहे की, ह्या वृत्तान्तातील हे किंवा अितर विचार किंवा भावना म्हणून मी सांगत नसून त्या त्या वेळेस मला त्या त्या प्रसंगानुरूप काय वाटले आणि काय करावे लागले ते झालेले वृत्त सांगत आहे. केवळ अितिहास सांगत आहे. त्याविषयी मला आज काय वाटते किंवा ते जे झाले ते बरे की वाअीट ही चर्चा मी मुळीच केलेली नाही. चर्चा करण्याचा प्रस्तुत स्थली हेतूही नाही. तो प्रश्न अगदी स्वतंत्र ठेवून ह्या आठवणी वाचकांनी वाचाव्यात अशी सावधानतेची सूचना पुन: अेकदा देणे मी माझे कर्तव्य समजतो.

हेरांचे काम

बंगाली राज्यक्रांतिकारकांतील काही प्रमुख व्यक्तींस कष्ट सहन न होअून कसे तरी करून आलेल्या संकटातून निभावून जावे ही बुद्धी अुत्पन्न झाली आणि त्यापायी त्यांच्या साथीदारांच्या, अनुयायांच्या, अितकेच नव्हे तर माझ्यासारख्या त्यांच्यात मागाहून केवळ कारावासातच प्रत्यक्ष परिचित झालेल्या व्यक्तींच्याही हालचाली व बोलणीचालणी काय काय होतात ते गुप्तपणे अिंग्रजी अधिकाऱ्यांस कळविण्याचे काम करण्यासही त्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही. ही गोष्ट जरी खरी असली तरी तिचा विचार करताना हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की, त्या मन:स्थितीप्रत त्यांस पोचविण्यास तसेच भयंकर हाल, अवहेलना आणि शारीरिक कष्ट कारण झाले होते. तसले तसले शारीरिक कष्ट आणि अवहेलना सोसूनही ज्यांचे मनोधैर्य ढळले नाही त्यांनाच काय तो त्यांस दोष देण्याचा अधिकार पोचतो. अुगीच जन्मभर आराम-खुर्चीवर लोळत पडलेल्या वाटेल त्या गोमागणेशास तो अधिकार पोचत नाही.

हेही माझ्या ध्यानात असे की, क्रांतिकारकांतील प्रमुखांच्या हातून विश्वासघाताची कृत्ये काही बंगाल्यांतच किंवा हिंदुस्थानातच झालेली नसून शारीरिक हालअपेष्टांनी मनोधैर्य खचलेल्या या हिंदी अुदाहरणांहूनही अधिक किळसवाण्या विश्वासघाताची अुदाहरणे आयर्लंड, रशिया, अिटाली अित्यादिक प्रदेशातील राज्यक्रांतीच्या वा धर्मक्रांतीच्या कोणत्याही भयंकर संग्रामात आढळून येतात. त्यामुळे विशेष डगमगून जाणे वा अेखाद्या प्रांतास वा जातीस दोष देत सुटणे मूर्खपणाचे होअील.

काय ते सांगून टाक

गुप्त चिठीतील लिखाण वाचून मला काही विशेष धक्का बसला नाही. अुलट मला त्या धैर्यच्युत झालेल्या व्यक्तींची कीवच आली. त्यांतील अेक विशिष्ट अुदाहरण येथे दिग्दर्शनासाठी सांगणे युक्त आहे. तेथील क्रांतिकारकांतील अेक प्रमुख बंगाली गृहस्थ – कारण ते त्या वेळेसही तिशीच्यावर होते – सुशिक्षित असून ग्रंथकार आणि उत्कृष्ट अुत्क्षोभक लेखक म्हणून प्रसिद्ध होते. क्रांतिकारकांस ते गीता शिकवीत तेव्हा देह हा काहीच नसून आत्मा हा अमर आहे. ‘नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि,’ असा अुपदेश देत आणि त्यामुळे तरुणांस मरणमारणाची तमा अुरत नसे. पण जेव्हा कारागाराच्या दगडी तटांचे प्रत्यक्ष दर्शन झाले आणि बैलांनाही रडकुंडीस आणणारी तेलाच्या घाण्यासारखी कठोर कामे करता करता अेक दिवस घेरी येअून पडावे लागले तेव्हा सूड घेण्यासाठीच की काय, देहाने आत्म्यास पायाखाली तुडवून त्यांचे मनोधैर्याचा चक्काचूर करून टाकला. काही केल्याने ते कष्ट सोसले जाअीनात. बरे, अेक-दोन दिवसांचाही प्रश्न नाही. अुभ्या जन्माचा प्रश्न. ते कष्ट कधीच सुटणारे नव्हते. अुलट हट्ट धरला तर अधिक भयंकर कष्ट मात्र भोगावे लागणार. अशा निराशेच्या अंधकारात जीव गुदमरून जावा तसे गुदमरून जाअून आता काय वाटेल ते कर, पण माझे अैक म्हणून देह प्राणाशी गाठ घालून ओरडू लागला. पण मार्ग काय? विपत्तींच्या कुंद भिंतींना बाहेर जाण्यास वाट कुठून?

अेकच अरुंद, घाणीची कोंदट वाट. ती म्हणजे तुझे साथीदार कोण ते सांगणे. ‘काय ते सांगून टाक’ ही अक्षरे छापलेली पाटी त्या वाटेवर नित्याची लावलेली. त्याच्या या भंगलेल्या मनोधैर्याची बातमीही त्यांच्याच तशाच स्थितीतून सुटण्यासाठी त्याच वाटेने जाअू-येअू लागलेल्या त्यांच्या अेका मित्राने अधिकाऱ्यांस दिली. तेव्हा ती बातमी वर, कोणी म्हणतात, कलकत्त्यापर्यंत धडण्यात आली. मग त्यांस गोड गोड थापा देण्यात आल्या. बुडत्याला भुसाचा देखील आधार घेअून पाहावासा वाटतो. त्यांनी तसा विश्वास न वाटताही त्या थापांवर विश्वास ठेवला. अेक दिवस अधिकाऱ्यांनी ते नाटक अभिनीत करण्याचे ठरवून त्या बेटाचा अेक मुख्याधिकारी तुरुंगात आला. तेलाचा घाणा राजकीय बंदी फिरवीतच होते. तो अधिकारी या गृहस्थांच्या खोलीसमोर येताच बंद कोठडीच्या लहान फाटकाशी येअून ते अर्ज म्हणून ओरडले. तो अधिकारी मोठ्या प्रौढीने What do you want? म्हणून म्हणत थोडा परत फिरून फाटकापुढे

अुभा राहिला. तो ते गृहस्थ गुडघे टेकून, हात जोडून कसेही करा पण या यातनांतून मला सोडवा म्हणून करुणपणाने विनवीत असलेले दिसले. अधिकाऱ्यांनी अुत्तर केले. ''बंदीपालास (Jailor यास) काय ते कळवा.''

विश्वासघात

अधिकारी गेले. बंदीपालाने पूर्वीच ठरविल्याप्रमाणे कागद-शाअी धाडून दिली. ते गृहस्थ कलकत्त्याच्या कटातील असती-नसती माहिती लिहून देअू लागले. अर्थातच अितर सर्व क्रांतिकारकांना ते कर्म विश्वासघात वाटू लागले. आश्चर्याची गोष्ट ही की, ते कर्म करण्यास प्रवृत्त झालेल्या त्या गृहस्थासही ते कार्य वाअीट आहे हे मान्य करण्याअितका प्रामाणिकपणा त्या दुर्बल मन:स्थितीतही अुरलेला होता. त्यांनी अेक पत्र आपल्या मित्रास धाडले. ''मला कष्ट सहन होत नाहीत. तो टाळण्याचा मार्ग म्हणजे आत्महत्या. मी ती करण्याचा प्रयत्न केला; पण तो धीरही मला करवत नाही. तेव्हा अेक तर तुम्ही मागे दुसरे विश्वासघातकी मारले तसे मला येअून मारा. मी तुम्हांस दोष देणार नाही. तर मला विश्वासघात करून शक्य ती माहिती अधिकाऱ्यांस देअून त्यांची मनधरणी करून या असह्य शरीरयंत्रणातून सुटका करून घेणे भाग आहे. माझे मनावर माझा अधिकार नाही!'' ही विलक्षण गुप्त चिठी त्यांनी आपल्या अनुयायांस धाडली आणि अधिकाऱ्यांस असल्या-नसल्या माहितीचा कागद भरून बरीच नावे गोवून लिहून दिली.

तिसऱ्या दिवशी त्यांस घाण्याच्या कामावरून काढण्यात आले आणि दोर वळण्याचे त्यातले त्यात सोपे काम देण्यात आले. पण कोठडीबंदी सुटली नाही, कारागाराबाहेरही सोडले नाही.

या गृहस्थास आपण करतो ते निंद्य आहे अितके कळण्याचा आणि मानण्याचा प्रामाणिकपणा अुरला होता. त्याचे अेकदोन जोडीदार तर या प्रामाणिकपणासही पुरते अंतरले होते. या निर्ढावलेल्या व्यक्तींना माझे येणे म्हणजे अेक पर्वणीच सापडली. अधिकाऱ्यांना माझ्या अेकूण अेक हालचाली कळण्याची अुत्कट भीतीजन्य अिच्छा आणि खऱ्याच नव्हे तर खोट्याही बातम्या मजविरुद्ध सांगून ती अिच्छा पुरवून कसाबसा आपल्या मागच्या अपराधांचा अधिकाऱ्यांस विसर पाडून आपली सुटका करून घेण्याअितकी या राजकीय बंदीवानांतील दोघा-तिघा बंगाली बंदीवानांचे हे सौजन्य! या दोन पेचांच्या कचाट्यात मला शेवटपर्यंत राहावे लागले. मजविरुद्ध जो जो कोणी चुगली करी तो तो अधिकाऱ्यांस प्रिय होअी – प्रिय आहे असे ते दाखवीत – आणि त्यास काहीना काही बंदीगृहातील सवलती मिळत. त्यायोगे मजविरुद्ध चुगली करणे हा अेक प्रतिष्ठितपणाचा लाभकारक धंदाच होअून बसला. अितर गर्ह्य, पापी, अपराधी तो धंदा करीत होते यात आश्चर्य नाही. पण त्याच वाहत्या गंगेत ह्या दोघा-तिघा राजकीय बंदीवानांनी पण हात धुअून आपल्या पोळीवर तूप ओढण्यास कमी केले नाही. त्यांना मिळालेल्या प्रत्येक सवलतीमागे बहुधा माझी अेक अेक यातना वाढत जात असे. पण ते सर्व पुढे सांगावयाचेच आहे.

प्रस्तुत त्या चिठीत वरील आणि अितर लहानसहान अुदाहरणे देअून बंगाली राजकीय बंदीवानांतील अेका पक्षाने दुसऱ्या पक्षाविरुद्ध मला जी कळकळीची सूचना दिली होती ती वाचून मी मनाशी अितकेच ठरविले की, तरीही ज्यांच्या हातून मागे अितकी, करारी, साहसी आणि नि:स्वार्थ देशसेवा घडली आहे त्यांच्याविषयी आपण प्रत्यक्ष चौकशी करून परिचयोत्पन्न निश्चिती करून घेअीतो काहीही विरुद्ध मत करून घेअू नये; किंवा जरी त्यांचे हे नैतिक अध:पतन खरे आहे असे आपल्या प्रत्ययास आले तरीही त्यावरून त्यांच्या मागच्या देशसेवेवर शिंतोडे अुडवू नयेत. केवळ सावधानतेची सूचना डोळ्यापुढे ठेवून जपून पावले टाकावी अितकेच.

अब बस हुआ! माफ करो !

त्या चिठीचे दुसरे किंवा तिसरे दिवशी माझ्या क्रमांकातील अंगणात म्हणजे सातव्या क्रमांकाचे भागात राजकीय बंदीवान वगळून अितर बंदीवान कामासाठी सोडण्यात आले. त्या क्रमाकांच्या भागात जवळजवळ दोनशे बंदीवान

नारळांचे सोडणे, फोडणे, तुकडे करणे अित्यादी कामावर असत. तेव्हा मजकरिता तो भाग नित्याचा रिकामा ठेवणे शक्यच नव्हते. म्हणून केवळ ती तिसऱ्या तळाची चाळ, जीत मी होतो, तेवढी रिकामी सोडून आता रात्री निजावयास दुसऱ्या खालच्या दोन तळांच्या मजल्याच्या चाळी बंदीवानास मोकळ्या करून दिल्या होत्या. त्या दिवशी दुपारी खाली अंगणात अगदी बाजार भरल्यासारखा झाला. शेकडो - हजारो नारळ गाड्यांत भरून आणून त्यांचा ढीग घातला जाअी. त्यात बंद्यांची अेक तुकडी ते सोलून त्या पत्र्यांच्या पडवीतून नारळामागून नारळ फेकीत राही. पत्र्यांस लागून धाड धाड आवाज सारखा चालत राही. तिकडे नारळ फोडणारी तुकडी खटाखट घाव घालून घावागणिक नारळ तोडून फेकून देअी; ते पाणी पिपांनी भरून भरून वाहून नेण्यात आणखी अेक तुकडी गुंग होअी. बाकी तीस-चाळीस बंदीवान त्या कापलेल्या वाट्यांस खुरपणीने भोकसून खोबरे तुकड्या-तुकड्यांनी कापून भिरभिर नरोट्या भिरकावीत. नारळाचा तुकडा खाणे तर काय पण अगदी वाहून व्यर्थ जाणाऱ्या नारळाच्या पाण्याच्या पाटातील अेक थेंब पाणी पिणे हाही नियमाचे भाषेत अपराध होता आणि प्रत्यही दोन-तीन बंदीवानांस त्यासाठी शिक्षा मिळे. तरीही अेकदा कामास आरंभ झाला की, ज्याचे त्याचे तोंड नारळाने भरलेले, मान खाली घातलेली आणि डोळे कोपऱ्यातून कोणी आपल्या भरलेल्या तोंडाकडे पाहत तर नाही म्हणून कावरेबावरे होअून गरगर फिरत असलेले! त्या बाजारची ती गम्मत, ती दाटी, तो गलका, त्या ऑफिसर (बंद्यांतील ज्या लोकांस अधिकारी करण्यात येअी) लोकांचा चलो भाअी काम करो! अे साला क्या खाता ! ह्या आरोळ्या. या सगळ्या धांदलीत क्षणभर आपण बंदीवान आहोत याची विस्मृतीच पडे. पण ती कोठपर्यंत तर तोंडातल्या तुकड्यास पेटी ऑफीसरने पाहिल्यामुळे कंबरेवर दाणकन येअून त्याचा सोटा बसला नाही, किंवा त्या ओझ्याखाली दुपारच्या वेळेस अंग कसकसू लागून 'पुरे आता हा जीव' असे झाले नाही तोपर्यंत !

दहीनारळ

माझ्याबरोबरच कुठेही न जाता माझ्या त्या सातव्या क्रमांकाच्या चाळीच्या तिसऱ्या तळावर बंद झालेल्या आणि त्या अेकान्तवासास कंटाळलेल्या आमच्या पठाण वॉर्डरास त्या दिवशी तो बाजार पाहताच खाली जाअून थोडे नारळाचे पाणी पिअून काही दोन-तीन नारळ मुखशुद्धी म्हणून तोंडात टाकावेत असे न वाटणे अगदी अस्वाभाविक होते. बरे, मजवर नेमलेला तो वॉर्डर म्हणजेच अधिकाऱ्याच्या पुढ्ठ्यातला. त्यास कोण भिणार नाही? दे नारळ म्हणताच त्यास कोण गुपचूप खोबरे काढून देणार नाही? दुपारी ते राजश्री पेटी ऑफिसरास, तोही पठाणच असल्याने, खुणवून, चाळीचे फाटक अुघडून खाली अंगणात गेले. पाण्याची– नारळाच्या पाण्याची - दोन-तीन शहाळी कोवळी कोवळी तोडवून घेअून गटागट पोटात ओतून दिली. आता मुखशुद्धी तेवढी अुरली. नेहमीप्रमाणे नरोट्यातून नारळ 'खुरपून' काढणाऱ्या बंदीवानांची जी लांब ओळ बसली होती तेथे जाऊन अेकास ''हात चलाव'' म्हणून धमकी दिली. वॉर्डरला पाहून घाबरून तो बंदी हात चालवितो, म्हणजे काम लवकर करू लागतो न लागतो तोच वॉर्डर महाराजांनी स्वत:च हात चालविण्यास आरंभ केला; आणि शेजारच्या अेका बंदीच्या अुगीच तोंडात अेक चपराक ठेवून दिली की, ''नारळ खाता है नहीं ? देखो मुँह देखो!'' नारळ खाण्याकरिता त्या बंदीवानाचे तोंडात देण्याचे संपताच सर्वत्र अनुकूल वातावरण अुत्पन्न झालेसे त्यास वाटले; कारण आता आपण कोणासही नारळात अुत्तम म्हणून जो दहीनारळ म्हणून तिकडे प्रख्यात आहे तो देण्याविषयी सांगितल्यास भीतीने ना म्हणण्याची त्याची प्राज्ञा होणार नाही. असे नेहमीच्या अनुभवाने त्यास पक्के कळून चुकले. तोच अेका मद्राश्याच्या आणि त्यातही नवख्या आलेल्या बंद्याच्या हाताशी लपवून ठेवलेला दहीनारळ अुल्लेखित वार्डरसाहेबांच्या दृष्टीस पडला. त्वरित स्वारी तेथे पोचली. ''लाव साला नारळ अिधर'' म्हणून आज्ञा झाली. पण तो मद्रासी जरा अैटीतच दिसू लागला. तो मद्रास अिलाख्यातील अेक नावाजलेला दरोडेखोर होता. तामील तुरुंग अनेकवार पाहून निर्ढावून आता प्रथमच काळ्यापाण्यावर आलेला. तोही दहाच वर्षे शिक्षेसाठी; म्हणून फारसा भ्यालेलाही नव्हता. त्यातही त्यास हिंदुस्थानी खरोखरच फार थोडे येत असल्याने ''अिल्ले अिल्ले'' म्हणजे ''नाही, नाही'' म्हणून वेळ मारून नेण्याचा मद्रासी बंदीवानांचा जन्मसिद्ध अधिकार त्यास प्राप्त झालेला. तेव्हा वॉर्डराच्या अुर्मट आज्ञेस त्याने जरा अैटीनेच ''अिल्ले'' म्हणून ठराविक अुत्तर दिले. तो दहीनारळ त्याने चांगली अेक

आण्याची तंबाखू देऊन गुप्तपणे नारळ फोडणाऱ्यांपासून विकत घेतलेला. तो त्याच्यासारखा निर्ढावलेला बंदीवान त्या वॉर्डरास सहज कुठला देणार? पण त्या पठाणी वॉर्डरास असा नाही म्हणणारा हिंदू बंदी सहसा भेटत नसल्याने ते अगदी चढेल झालेले असत. त्या मद्राश्यास त्या वॉर्डराने शिवी देऊन पुनः तो नारळ मागितला. मद्रासी सामोपचारच बरा असे समजून कळवळून ''अिल्ले स्वामी अिल्ले'' म्हणून वेड पांघरू लागला. पठाण रागावला. पठाणांच्या आणि मुसलमानांच्या नेहमीच्या प्रवृत्तीप्रमाणे स्वार्थी भांडणही हिंदूंशी होताच ते धार्मिक युद्धातील अेक पवित्र कर्तव्य भासू लागले. पठाणाने आणखी शिव्या हासडून ''अे काफर है साला अिसकी चोटी अुखाडना चाहीये'' – हा हिंदू आहे साला, याची शेंडीच अुपटली पाहिजे– असे गर्जून त्या मद्राश्याच्या शेंडीस हात घातला. त्या मद्राश्याला हिंदुस्थानी खरोखरच समजत नव्हते, त्यामुळे तो क्षणभर गोंधळला. त्यास वाटले, हा मला काही ठीक गोष्ट सांगत असूनही मी मानली नाही काय? पण वॉर्डरने त्यास शेंडीने हिसडून त्या दहीनारळास हात घालताच मद्राश्याने त्याची दाढी धरून ओढाताण चालविली. ओरडले असे कोणीच नाही; कारण दहीनारळाची गुपचूप चोरी करण्याचा डाव दोघांचाही होता.

बस हुवा, माफ करो !

शेवटी पठाण वॉर्डराने अितर बंदीवान आपणास हसतात असे पाहताच नेहमीच्या सवयीप्रमाणे सोटा काढून त्या मद्राश्यास जोराचा दणका मारला आणि त्याची शेंडी असी हिसकली की ती अर्धी अुखडून निघाली. 'काफर' साला काफर म्हणून रागाने जळफळत पठाण त्यास मारीतच होता. शेवटी अेकदम काय झाले की, तो मद्रासी जो अुसळला तो अेक ना दोन शब्दही न बोलता त्या वॉर्डर-महाशयाच्या दाढीचा हातास पीळ मारून आणि त्यास अुचलून धाडकन भूमीवर पाडता झाला; आणि त्याच्या छातीवर गुडघा रोवून ताड ताड तोंडात भडकावीत चालला. पेटी ऑफिसर हा त्याचा मित्र पठाण वॉर्डर तिकडे आला म्हणून लांब आडोशास जाअून नमाज पढत होता. त्या वॉर्डराच्या पीडेस कंटाळलेले बंदी कुणी आरडाओरड फारशी न करता जागा धरून गंमत पाहत राहिले. मला वरतून गजाशी अुभे राहून हे पाहताच हसू कोसळले. वॉर्डर महाशयाची जी अुभ्या तुरुंगास भिवविणारी पठाणी टोपी, तो फेटा कुणीकडच्या कोणीकडे गेलेला, आणि ओठातल्या ओठात काही तामील शब्द पुटपुटत तो मद्रासी त्याच्या दाढीस पिळून धरून ठोशामागे ठोसा चढवीत अुरावर बसलेला! वॉर्डर महाशय 'काफर' म्हणून म्हणतील तर शपथ ! गुपचूप दहीनारळाचे ठिकाणी मार खात स्वारी पडलेली आणि त्या स्वारीवर मद्रासी स्वार झालेला! अखेर अेकदोन मिनिटांनी पठाण वॉर्डराने तोंडात खाताखाताच म्हटले ''अब बस हुआ ! माफ करो!'' ठेचाळून कासावीस झालेल्या ध्वनीने म्हटलेले ते वाक्य अैकून मला वाटले आता त्या मद्राश्याने त्यास सोडून देणेच योग्य होय. पण पाहतो तो मद्रासी भयंकरच चवताळून मोठ्याने तामील भाषेत शिव्या हासडीत त्या पठाणाचे डोक्यावर वेगाने बुक्के मारू लागला.

माफ करोतील 'मा'

कारण हिंदूस्थानी जवळजवळ येतच नसल्याने त्या मद्राश्यास माफ करो ह्यातील 'मा' तेवढी कळली, आणि त्याला वाटले की वॉर्डर मला अजूनही मायबहीणी वरून शिव्या हासडतो आहे. जो जो पठाण म्हणे अब बस ! माफ करो ! माफ करो ! तो 'मा' 'मा' म्हणून दरडावीत तामील भाषेत शिव्या हासडीत तो मद्रासी डोक्यावर ठोसा चढवीत राहिला.

शेवटी जो गोंधळ व्हावयाचा तो होअून पेटी ऑफिसर व बंदीवान सर्व धावत आले. ती झुंज सुटली. तो संतप्त मद्रासी हाताने आणि तोंडाने मिळून बडबडू लागला की, ''साहेब - हम - तुम - मार!'' ह्या हिंदुस्थानी शब्दांत हावभाव करीत आणि गळयावर बोट लावून दाखवीत त्याने स्पष्टपणे असे बजावले की, जर ही गोष्ट साहेबाचे कानावर घालून मजवर खटला भरशील तर मी तुला गळा दाबून ठार मारावयास सोडणार नाही.

तसल्या मद्राश्याची ती धमकी, सवाशेर पाहताच पावशेर होऊन जाण्याचा पठाणी शेरांचा अुपजत स्वभाव, आणि वरच्या चाळीत बंद असलेला हा वॉर्डर नियमाविरुद्ध खाली अंगणात येअू दिला का म्हणून भावी खटल्यात पेटी ऑफिसरविरुद्ध अुठणारा पहिलाच नैयमिक कायदेशीर प्रश्न या सर्व गुंतागुंतीस भिअून पेटी ऑफिसर व ते वॉर्डरमहाशय कोणीच साहेबांस ती गोष्ट सांगणे योग्य समजले नाहीत. आणि तीन-चार दहीनारळ खाअून जी मुखशुद्धी करावी म्हणून वॉर्डरमहाशयास अिच्छा अुत्पन्न झाली होती ती मुखावर खाल्लेल्या मद्रासी ठोशांच्या मुखशुद्धीवरच तृप्त करून आपले विखुरलेले कपडे सावरीत सावरीत आणि साफा बांधीत बांधीत स्वारी पुन: त्या चाळीच्या तिसऱ्या तळावर येअून आमच्या पहाऱ्यावर अुभी राहिली!

जणू सहजगत्या मी त्यास विचारले की, काय झाले? पठाण वॉर्डर, मी पाहिले नसावे असे समजून अैटीने म्हणाला, ''वो अेक चोर साला, दहीनारळ चोरी करना मंगता था ! वो खूप पीटा गया! '' मी सस्मित अुत्तर केले, ''ठीक ! अेक चोर साला दहीनारळ चोरी करना मंगता था वो साला खूप पीटा गया नही !''

तो साला चोर जो पीटा गया तो कोण हे त्या पठाणाचे पठाणास माहीत की माझे मला!!

प्रकरण नववे

तत्रस्थ राजबंदीवानांची पूर्वस्थिती

आता ज्या त्रितल चाळीत मला बंद केलेले होते तिच्यात राजकीय बंदीवानांवाचनू अितर बंद्यांस कामासाठी आणि राहण्यासाठी सोडविण्यात आल्याने मला तुरुंगातील बऱ्याच अुलाढाली कळू लागल्या. ज्या विषयासंबंधी मला अुत्सुकता होती तो विषय म्हणजे अर्थातच राजकीय बंदीवानांची तेथील स्थिती आणि माझे ज्येष्ठ बंधूंची खुशाली हा होता. त्याविषयी गुप्तपणे या ना त्या रीतीने मला बरीच माहिती कळली. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी भयंकर कृत्ये करून जे लोक तसल्याच भयंकर शिक्षा पावले त्यांची काय गत झाली, हे जाणण्याची वाचकांस अुत्कंठा असेल म्हणून ते वृत्त सविस्तर तर नव्हेच पण संक्षिप्तपणेही जरी येथे देता येत नाही तरी जितके देता येअील तितके देअून आणि सूचित करून ठेवण्यास हा प्रसंग योग्य आहे. अेतदर्थ त्यांची प्रारंभिक काही माहिती देतो.

बॉंबगोळेवाले

अंदमानामध्ये प्रथमतः जे आधुनिक राज्यक्रांतिकारक गेले त्यांत माणिकतोळा बागेच्या कटातील बंगाली गृहस्थ आणि त्याचे अगदी मागोमाग महाराष्ट्रातील श्री. गणेशपंत सावरकर आणि श्री. वामनराव जोशी हे गृहस्थ होते. त्यांच्या मागेपुढेच बंगाल्यातील अेका राजकीय दरोड्याच्या संबंधात पाच-सहा लोक आले होते. या सर्व राजबंदींत यावज्जीवन काळेपाणी झालेले म्हणजे बंगाल्यातील तिघे आणि महाराष्ट्रीय दोघे होते. बाकी बंगाली मंडळी दहा वर्षांपासून तीस वर्षांपर्यंत शिक्षा झालेली होती. मी तेथे गेलो तेव्हा या मंडळींव्यतिरिक्त अलाहाबादेच्या स्वराज्य पत्राचे चार संपादकही सात ते दहा वर्षे शिक्षा लागून आलेले होते; परंतु त्यांच्यावर राज्यक्रांती करण्याचा आरोप नसून राजद्रोहाचा ठेवलेला होता. अितकेच नव्हे तर ते खरोखरच राज्यक्रांतीच्या तत्त्वाशी अगदी अपरिचित आणि व्यवहाराशी विरुद्धही होते. परंतु केवळ राजद्रोहाच्या अपराधासाठी शिक्षा देअून त्यांस क्रांतिकारकांत नेअून ठेवल्याने त्यातील काहीजणांस राज्यक्रांतीची तत्त्वे देखील परिचित आणि व्यवहारसंमत होअू लागली अितकाच काय तो त्या शिक्षेचा परिणाम झाला. मला आता कोणत्या खटल्यात कोण कोण होते आणि कोणा व्यक्तीची काय मते होती ते निश्चितपणे आठवत नाही म्हणून सर्वसाधारण निर्देश करूनच समाधान करून घेणे प्राप्त आहे. वर अुल्लेख केलेल्या मंडळींव्यतिरिक्त आणखी अेक राजबंदी तेथे असावेत असे वाटते. प्रथमतः गेलेल्या लोकांत बंगाली मंडळीच अधिक असल्याने आम्हां सर्वांनाच लोक बंगाली म्हणत. पण पुढे पुढे जेव्हा पंजाबादिक प्रांतातून शेकडो लोक येअून थडकले तेव्हा आम्हांस असेच दुसरे अेक अडाणी नामाभिमान झाले. ते म्हणजे 'बॉंबगोळेवाले.'

जीभवाले अथवा राजकैदी

राजकीय बंदीवान याचा अर्थ तर काय पण तो शब्दच ज्यांनी जन्मात अैकला नाही त्या हजारो बंदीवानांस ती कल्पना सुचणार वा समजणार तरी कशी? त्यांत बहुतेकांना बॉंब फेकण्याचा अभ्यास केल्याची कल्पना धारण करता आली आणि त्याच सामान्य लक्षणाने आमच्या वर्गाच्या सामान्य निर्देशाचे काम चालवून घेण्यात आले. बारीसाहेबांना जेव्हा राजकीय बंदीवानांची आवश्यकता पडे तेव्हा तेव्हा ''जाव, वो सात नंबरका बॉंबगोलेवाला लाव'' किंवा ''सब बॉंबगोलेवालेको अभीके अभी बंद करो'' म्हणून गर्जना होअी आणि सर्वांस ते समजे. मी गेल्यानंतर मी वेळी अवेळी बंदीवानांस समजावी की, अरे, बॉंबगोळ्यांनीच लढावे असे सांगण्याचा आमच्यावर आरोप नव्हता. सरकारशी लढावे हे सांगण्याच – स्वराज्य स्थापावे – हे सांगण्याचा आरोप होता. आमच्यात काही पिस्तुलांनी, काही बंदुकांनी आणि काही तर केवळ लेखणींनीच लढत होते. काहींनी तर बॉंब पाहिला देखील नव्हता तर मग बॉंब चालविण्याची गोष्टच नको. जी काय आम्ही सर्वांनी चालविली ती जीभ होय. मग आम्हास तुम्ही 'जीभवाले' म्हणत जा. 'बॉंबवाले' का म्हणता?

'म्हणजे' ते हसून म्हणत, ''मग तुम्ही खरे काय नाव ते सांगा. आम्ही ते म्हणू.'' मी म्हणावे, ''आमच्या वर्गाचे खरे नाव 'राजकीय बंदी' बरे, ते नाही सहज अुच्चारता येत तुला? तर 'राजकैदी' अितकेच म्हणत जा.'' हा शब्द मात्र त्यांना झटकन अुच्चारता येअी. पुढे तो रूढ झाला. तथापि बारीसाहेबांना मात्र तो मुळीच खपत नसे. आम्हांस कोणी 'बाबू' (हा शब्द अंदमानात सन्मानदर्शक म्हणून लावतात.) म्हटले तरी बारीसाहेब ओरडावयाचा ''कौन बाबू है? साला! वे भी सब कैदी हैं!'' मग ज्या बारीसाहेबास अितर बंदीवानांत ज्यांस लिहिणे येअी त्यांस बाबू म्हटल्याचा राग येत नसून केवळ आम्हांस मात्र बाबू म्हणून बंदीवानांनी म्हणावे हे मुळीच खपत नसे, ते बारीसाहेब आम्हांस राजबंदी अथवा राजकैदी म्हणून लोकांस थोडेच म्हणू देणार?

'डी' तिकीट

आम्ही 'पोलिटिकल प्रिझनर्स' नाही हे मरेतोपर्यंत बारीसाहेब घोकीत होते. कोणी बंदीवानाने त्यांच्या समक्ष राजकैदी म्हटले की साहेब गरजलेच ''ह: यो? कौन राजकैदी? वो तुम्हारे माफक ही अेक मामुली कैदी है। बदमाष कैदीओंका 'डी' तिकिट देखता नहीं तुम अुसके छातीपर?'' बदमाषांतील अट्टल बदमाषास खूण म्हणून अेक 'डी' म्हणजे 'डेंजरस' (भयंकर) या अर्थाचे अक्षर खोदून आम्हां सर्वांस कपड्यावर लावावयास बिल्ला दिलेला असे. तरी देखील अक्षर खोदून आम्हा सर्वांस कपड्यावर लावावयास बिल्ला दिलेला असे. तरी देखील मला पहिल्या दिवसापासून शेवटच्या दिवसापर्यंत बंदीगृहात 'बडा बाबू' म्हणूनच सर्व संबोधीत असत. फार काय स्वत: बारीदेखील चुकून अनेक वेळेला बोलून जाअी ''अे हवालदार, जाव, वो सात नंबरके बडा बाबूको बुलाव!'' त्याचप्रमाणे आमच्या अुपदेशाने राजकीय चळवळीचे मर्म जसे जसे बंदीवानांस कळू लागले तसे तसे ते आपण होअूनच आम्हास 'राजकैदी' म्हणून संबोधू लागले. त्या शब्दात अंतर्भूत असलेल्या स्वराज्यार्थ झटण्याच्या ज्या विचारासाठी बारीसाहेब त्या नावाचे नाव देखील काढू देत नसत त्याच विचाराचा प्रामुख्याने अुल्लेख बंदीवानांच्या चित्तावर ठसावा म्हणून मी त्याच नावाने आम्हांस अुल्लेखावे म्हणून सर्वांस शक्य तो शिकवी आणि अखेर तोच शब्द प्रचलित झाला. बारीसाहेबापासून तो अगदी वरच्या अधिकाऱ्यांपर्यंत तुम्ही 'पोलिटिकल प्रिझनर्स' नाही, साधारण पापी बंदीवान आहा हे जसे शपथेवर शंभर वेळा निक्षून सांगितले असताही आम्ही सर्व अखेर 'पोलिटिकल प्रिझनर्स'च ठरलो; त्याचप्रमाणे त्यांनी कितीही धाकदपट केली तर बंदीगृहापासून तो अंदमानातील स्वतंत्र वसतीपर्यंत आम्ही 'राजकैदी' म्हणूनच संबोधिले जाअू लागलो.

क्रूर देवतेला नैवेद्य

मी अंदमानास जाण्याच्या पूर्वी जे राजबंदी तेथे गेले म्हणून वर लिहिले त्यांस प्रथम अेकाच चाळीत एकत्र ठेवण्यात आले होते. त्यांच्यावर अेक पठाण बंदीवान अधिकारी होता. नारळाची सोलून काढलेली जाड साले - ज्यात नारळाचे फळ सापडते ती, ज्यांस तिकडे 'छिलका' म्हणतात आणि कोकणात 'सोडणे' म्हणतात ती –वाळवून कुटावयाची आणि त्यांच्यातील काथ्या नीट काढून साफ करून द्यावयाचा हे काम त्यांस दिलेले होते. ते कामही कठीणातलेच होते तरी तेलाच्या घाण्याअितके कठीण नव्हते. वास्तविक पाहता ज्या बंदीवानांना पुरती अिंग्रजीची स्पेलिंगेही येत नाहीत त्यांना देखील आल्याबरोबर किंवा थोडे आगेमागे लिहावयाचे काम देण्यात येअून 'बाबू' म्हणून बंदीवानांवर अधिकार देण्यात येतो. पण राजकीय बंदीवानांत मात्र कोणालाही लिहिण्याचे काम न देण्यात येता त्यांच्या जन्मातही जी त्यांनी केली नव्हती ती काबाडकष्टी कामे देण्यात आली. क्वचित त्यांस नुसती स्पेलिंगे येण्याहून किती तरी अधिक अिंग्रजी येत होते. या त्यांच्या शिक्षणातील न्यूनतेसाठी ते लिहिण्याचे काम करण्यास अपात्र समजले गेले असतील !

तथापि काम जरी काबाडकष्टाचेच होते तरी सर्वांना अेकत्र राहता येअी हाच लाभ त्या समाजप्रिय सुशिक्षित मनुष्यांस सुखद होअी. त्यांतील अेक–दोघांस काही रोग असल्याने दूध मिळे. ते दूध त्यांच्यावरील पठाण अधिकाऱ्यास

नैवेद्यार्थ गुप्तपणे समर्पित केले जात असल्याने ती क्रूर देवताही थोडीबहुत कमी अुग्र झालेली असे. या दोन गोष्टींमुळे अेकंदरीत त्या वेळेस राजकीय बंद्यांची अवस्था तुरुंगातल्या मानाने अगदीच दु:सह नव्हती. माझे ज्येष्ठ बंधूही त्याच चाळीत असत.

परंतु काही महिने असे जाताच कलकत्त्याहून पाहणीसाठी XXX नावाचे अेक पोलीस अधिकारी अंदमानास आले. त्यांनी येअून जेव्हा राजकीय बंदी 'छिलका' कुटीत आहेत आणि अेकत्रच - जरा अंतराअंतरावरच - ठेवलेले आहेत हे पाहिले तेव्हा बंदीगृहातील माणसांस अितक्या तरी माणुसकीने वागविण्यात यावे याचा त्यांना साहजिकच विषाद वाटला. त्यांनी अंदमानाच्या अधिकाऱ्यांची कानअुघाडणी केली; आणि हे बंदीवान काही खुनी, चोर, दरोडेखोरांसारखी सच्छील आणि दयार्द्र माणसे नसून अट्टल बदमाश राजकीय बंदीवान आहेत आणि त्यांची खोड मोडेल असेच त्यांस अित:पर वागविले जावे असे अुच्च राजकीय तत्त्वाचे मर्म ह्या स्थानिक आडदांड अधिकाऱ्यांच्या चित्तावर ठसवून दिले.

तेलाचा घाणा

तेव्हापासून मनू बदलला. त्या राजबंदीवानांस निरनिराळ्या चाळींत अेकअेकटे कोंडण्यात आले. त्यांनी आपसात अवाक्षर बोलताच बेड्या, हातकड्या अित्यादी शिक्षा देण्याचा सपाटा चालला. स्नानाचे हौदावर किंवा जेवावयास दूरच्या टोकास बसले असता नुसते 'बरे आहे ना?' म्हणून खुणा करण्यासाठी शिक्षा सात दिवस हातकडी ठोकून अुभे राहणे अशा होअू लागल्या आणि अंती ते छिलका कुटण्याचे काबाडकष्टाचे कामही स्पेलिंगपेक्षा अधिक अिंग्रजी येणाऱ्या माणसांस देणे अन्याय्य वाटून बैलाकडून करवून घेण्याच्या योग्यतेचे तेलाचा घाणा ओढण्याचे तुरुंगातील कठीणतम काम त्यांस देण्यात आले. खोड मोडली पाहिजेना ! दोन दोन महिने हे काम केल्यानंतर अेक महिना पुन: छिलका देण्यात येअी की पुन: तेलाच्या घाण्यास त्यांना जुंपून देण्यात येअी. सकाळी अुठताच लंगोटी नेसून खोलीत बंद व्हावयाचे. आत घाण्याची दांडी हातांनी चाक फिरवतात तशी फिरवावयाची. खोबरे त्या अुखळीत पडले की ती अितकी जड जाअी की कसलेले हमाल देखील तिच्या वीस फेऱ्या फिरविताच रडकुंडीला येत. विशीच्या आत ते काम चोर दरोडेखोरांसही सहसा देत नसत; पण राजकीय बंदीवानांनी मात्र ती दांडी वाटेल त्या वयात फिरविण्यास हरकत नाही असे अंदमानी वैद्यकशास्त्राचे मत असे. त्यामुळे त्या दांडीस हातांनी अुचलून अर्धा गरका देऊन वर केल्यास बाकीचा अर्धा गरका देण्यास लागणारा जोर हातांत नसल्याने तिला लोंबकळून तो पुरा करावा लागे. अितका त्या घाण्यातील खोबरे पिसण्यास जोर लागे. अितक्या काबाडकष्टास अगदी अनोळखी आणि कोमल वयाचे ते विशीच्या आतबाहेरील सुशिक्षित राजबंदी असत. सरासरी सकाळी दहा वाजेपर्यंत अेकसारखे असे गरके फिरविता फिरविता श्वास जड होअी. कोणा कोणास– नव्हे बहुतेकांस – खरोखरच चक्कर येअून वारंवार खाली बसावे लागे. दहा वाजता नियमाप्रमाणे दोन तास कामे बंद असावयाची. पण 'कोलूचे' म्हणजे या घाण्याचे काम बंद ठेवले जाणारे नसे. जेवण येताच खोली अुघडण्यात येअी. बंदीवान बाहेर येअून थाळीत भातवरण पोळी घेअून आत फिरला की दार पुन: बंद. जरी कोणी हात धुऊन घामाने भरलेले अंग साफ करू लागला तरी देखील तितका अुशीर सहन न होअून जमादार– म्हणजे बंदीवानातील बदमाष जो कोणी अधिकारी केलेला असे तो आअीमाअीवरून शिव्या हासडू लागलाच म्हणून समजावे. हात धुण्यास पाणीच मुळी कोठून मिळणार? पिण्यास पाणी मिळण्यासाठी जमादाराचे आर्जव करावे लागे. कारण कोलूत काम करताना तहान मनस्वी लागे. पाणीवाला पाणी देत नसे. चोरून कोणास तंबाखूची चिमटी दिली तरच देअी. जमादारास सांगावे तर तो ओरडे ''कैदीको दो कटोरा पाणी देनेका हुकूम है, तुम तो तीन पी गया; और पानी तुमारे बापके घरसे लाव!'' जमादाराच्या वास्तविक भाषेचे हे अगदी सभ्य शब्दांत आम्ही भाषांतर केले आहे. हात धुण्याच्या आणि पिण्याच्या पाण्याची येथे ही स्थिती तेथे स्नानाचे नाव कशास?

'तेल पूरा करना पडेगा!'

स्नानाचेच कशाला जेवणाचीही तीच स्थिती. जेवण वाढून दार बंद करताच जमादाराला ही चिंता नसे की बंदीवान ते जेवतात की नाहीत. त्यास ही चिंता असे की, ते पुनः तो कोलू फिरवू लागले की नाही. तो सारखा त्या चाळीतील कोठड्यांपुढून ओरडत चाले, ''बैठो मत, शाममें तेल पूरा करना पडेगा! नहीं, तो पीटे जाओगे और सजा भी होगी वो बात अलग ही!'' हे त्यांचे ओरडणे अैकताच कित्येकांस पुढे घास गिळणेही अशक्य होअी. कारण संध्याकाळी तेल कमी भरताच प्रत्यही लाथाबुक्यांखाली आणि सोट्याखाली बंदीवान तुडविले आणि पिटले जाताना प्रत्येकजण पाहत असे. या धाकाने पोटात त्या कष्टांनी भयंकर भूक लागली असातानाही कोलू फिरविताच अुभ्या अुभ्या घामाच्या धारा ज्यात पडतातच आहेत त्या थाळीतील घास तोंडात भरीत आणि गिळीत आणि कोलू फिरवीत. असेच जेवण आटोपीत असताना कित्येक बंदीवानांस मी अनेक समयी प्रत्यक्ष पाहिले आहे.

असे ते जेवण जेवून पुनः पाच वाजेपर्यंत कोलू फिरवीत राहावा लागे. सवयीनंतर कोणाचा चार वाजता होअी. अगदी निर्ढावलेला शंभरात अेखाददुसराच मनुष्य सदोदित पुरे काम म्हणजे ३० पौंड तेल काढू शके. बाकीचे आज ना अुद्या अितके काबाडकष्ट करूनही काम पुरे करण्यास असमर्थ होत. त्यांच्यात जे नवशिके, साधे, आणि सापेक्षतः प्रामाणिक असत, हाय हाय ! त्यांच्यावरच जमादार-वॉर्डरांचा मार पडे. पुरे न जेवताही काम केले तरी तेल पुरे न होअून थपडा, लाथा, काठ्या खात थकलेले ते बंदीवान तेल ओतून रडत परत चाललेले मला अजून दिसत आहेत ! नरम स्वभावी बंदीवानांची ही दशा ! जरा निर्ढावलेला असेल अगर तापट असेल त्यास हातकडी, दंडाबेडी अित्यादी या मारपिटीपेक्षाही सुसह्य अशा शिक्षा. या व्यवस्थेने बंदीगृहात पाय टाकल्यावर असलेला सच्छीलपणा, अुरलेला प्रामाणिकपणा आणि अवशिष्ट असलेली लज्जा देखील माणसातून निघून जाते. ज्याची लज्जा निघून जाते तीच माणसे शेवटपर्यंत बंदीगृहात जगतात, निदान जे काही जगतात ते बहुधा त्यांच्यातीलच असतात.

रात्रीचे कोलूवरील काम

कारण निर्ढावलेल्या, तापट आणि अट्टल बदमाषांसही बारीसाहेब अगदीच ढिले सोडीत असे नाही. सरळ साध्यांना मारपीट प्रथम आणि येता जाता होअी; कारण गोगलगायींना तुडविण्याचा पराक्रम करणे वीर पुरुषांस केव्हाही सोपेच जाते. त्यातही त्या साध्या दुबळ्या कोडग्यांस मारपीट चाललेली पाहून ज्या बदमाषांचे तेल पुरे झाले नसे त्यांसही अधिक त्रास दिला तर आपणासही असेच प्रायश्चित्त मिळेल ही भीती साहजिकच पडे आणि त्यांतील काही काम पुरे करण्यास धडपडत. अितक्यावर अेखादे दिवशी खोबरे ओले असले आणि कोणाचेच तेल पुरे संध्याकाळपर्यंत झाले नाही तर बारीसाहेबापाशी दुसरी अेक तोड होती तिचा अुपयोग होअी. हे बंदीवान लोक कट करून काम कोणीच पुरे करीत नाहीत असे मोठमोठ्याने गर्जत सुमारे पाच वाजता संध्याकाळी जेव्हा सायंकाळचे भोजन वाढण्यात येअी तेव्हा ज्यांचे तेल पुरे ३० पौंड होणार नाही त्यांस ते पुरे होअीतो जेवण मिळणार नाही म्हणून आज्ञा सुटे. सकाळी ६ पासून अविश्रांत अुभ्या अुभ्या जेवत दुपारचे ११ वाजता जेवून संध्याकाळपर्यंत सारखा कोलू फिरवीत जे श्रांत झालेले, त्यांत तेल पुरे केलेले दहापाच बंदीवान जरी असत तरी, बाकी चाळीस-पन्नास कोलूवरील लोक खरोखरच अशक्य म्हणूनच तेल पुरे करू शकलेले नसत. पण बारीसाहेब खुर्ची मागवून घेअून, त्या चाळीस कुलूप ठोकून, सर्व बंदीगृहातील कामे बरोबर पाचसहा वाजता आटोपून, नियमाप्रमाणे सर्व तुरुंग बंद झाल्याचे प्रतिवृत्त (रिपोर्ट) कळवून, केवळ तेवढ्या चाळीतील काम ठासून चालवीत बसे, त्या नियमास पायाखाली तुडवून चाललेल्या रात्रीतील कामाची बातमी बाहेर फोडण्याची कोणा शिपायाची वा नोकराची काय माय व्याली होती ? बारीसाहेब आठवड्याचे आत त्याच्यावर कोणते कुभांड वा खटला रचून त्यास खड्ड्यात पाडील याचा काही नियम थोडाच होता. तेव्हा सात-आठ-नअू, रात्री नअूवाजेतो कोलू फिरवीत असत! येता-जाता शिपाअी जमादार मारहाण करीतच आहेत, रात्री तासामागे तास वाजत

आहेत, सर्व बंदीगृह निजून आहे, तेवढी कोलूची चाळ तर्रर करीत काम करीत आहे, बारी चाळीच्यापुढे खुर्चीवर डुलक्या घेत आणि मधूनच आअी-माअीवरून शिव्या हासडीत, ''अबतक तेल नहीं हुआ तो मारो सालेको बेत, कल मारना तो आज मारो!'' असे ओरडत पडलेले असत.

रोगाचे ढोंग

ज्यांच्या हातास काबाडकष्ट शिवले नाहीत, ज्यांच्यात कॉलेजातील अध्ययन अध्यापन – केलेले लोक होते, अशा राजकीय बंदीवानांस – त्यांच्यातील सतरा वर्षांच्या मुलांसही– याच कोलूचे काम महिनोगणती देण्यात आले. त्यांच्या कष्टास पारावार अुरला नाही. त्यातही काही आजारी पडले तेव्हा तर मरण बरे असे त्यांस वाटू लागले. कारण आजार भयंकर स्वरूपाला पोचेतो ढोंग या कोष्टकात मोडे. त्यातही ताप असला –१०१ चे वर तो ताप समजला जाअी– तर राजबंदी रुग्णालयात नव्हे तर कोठडीत कामाविना बंद केला जाअी. साधारण चोरी, आगलावी, दरोडे, गळेकापी अित्यादी पोर्ट ब्लेअरच्या नीतिशास्त्रातील क्षमार्ह अपराध करणाऱ्यास मात्र रुग्णालयात आजारी म्हणून अेक बाजू निजावयास देअून ठेवण्यात येअी. पण ताप किंवा रेच किंवा अुलट्या असे प्रत्यक्ष रोग नसून डोके दुखणे, हृदयविकृती, जीव घाबरणे अित्यादी अप्रत्यक्ष रोगांनी ज्यांस जर्जर केले त्यांची दशा पुसावयास नको. त्यांच्या रोगांचे निदान ढोंग वा कामचुकारीपणा या दोन दुखण्यांनी पछाडलेल्यांतच करण्यात येअी. वेळी शिक्षाही देण्यात येअी. ही गोष्ट काही खोटी नाही की बंदीवानांतील अट्टल सोद्यांपाशी वाटेल तेव्हा भयंकर ताप वा रेच वा रक्ताच्या अुलट्या व्हाव्या अशी औषधे आणि युक्त्या असत. पण हीही गोष्ट खोटी नाही की, असल्या औषधांनी १०३-४ पर्यंत तापाने फणफणत पडलेले पुरवले वा तीव्र पोटदुखी होअून रक्ताचे दहा दहा रेच झाले तरी बरे, पण ही कोलूची यातना काही दिवस तरी चुको असे 'सळो की पळो' होण्याअितके ज्या कोलूचे कष्ट असह्य होत –बदमाषांसही असह्य होत– त्याच कोलूस बंदीगृहाचे तोंड प्रथमच पाहणाऱ्या राजबंदीसही जुंपण्यात येअी, आणि त्यांच्यातही कोणी असल्या अप्रत्यक्ष दुखण्याने आजारी झाला असता तो ढोंगी याच वर्गात मोडून त्या कष्टकर कामावर पुनः परत धाडण्यात येअी. अशा कष्टभोगी पुरुषांत माझ्या ज्येष्ठ बंधूंची गणना प्रामुख्याने झालेली असे.

माणसाळविण्याचा प्रयोग !

कारण त्यांस घरापासून अर्धशिशीची व्यथा असे. त्यात ते बंदीगृहातील कष्ट, मानसिक आणि शारीरिक. त्यात घाण्यास जुंपलेले; आणि सर्वांत मोठा अपराध म्हणजे अशा हालअपेष्टेतही मागे वर्णन केलेल्या काही राजबंदींप्रमाणे ते अजून 'माणसाळलेले' नव्हते. त्यांच्या तोंडातून अवास्तव माहितीचा वा तिरस्करणीय प्रार्थनेचा शब्दही निघाला नव्हता. म्हणून त्यांना 'माणसाळविण्या'चा प्रयोग, त्या राजबंदीवानांस अुघड अुघड हिंस्र श्वापदे आणि स्वतःस त्यांच्या सर्कशीचा चालक म्हणविणारा बारी, अजून करीतच होता. अशा स्थितीतच आणि तिचा परिणाम म्हणून भयंकर अर्धशिशीची व्यथा त्यांस पुनः जडली. सकाळी घाण्यास जुंपून तो सारखा फिरवीत असता जसजसा दिवस वाढे तसतसे डोके ठणकू लागे. तिडका अुठत. अून्ह सहन होअीना, तरी दिवस वाढे तशा वाढणाऱ्या डोक्याच्या त्या तीव्र ठणक्याबरोबरच ''कोलू पीसो, और कुछ जानता नहीं, कोलू पीसो!'' म्हणून जमादाराची अुर्मट गर्जना वाढत जाअी. गोरा अधिकारी फिरतीवर येताच अर्ज केला, ''माझे डोके अतिशय दुखत आहे.'' त्यांनी अुत्तर द्यावे, ''तो माझा प्रश्न नाही. डॉक्टरना दाखव.'' डॉक्टर कोणी तरी हिंदुस्थानचाच असणार. तो आला की त्याने ताप आहे की नाही पाहून सांगावे, यास काही होत नाही. साहेबाकडे न्या. कारण डोके दुखण्याने तापमापक थर्मामीटर मुळीच तप्त होत नसे. डोके दुखते हे सिद्ध करण्यास दुसरा पुरावा नाही. अर्थात लबाडी असलीच पाहिजे. बंदीवानांची, त्यातही राजबंद्यांची –त्यातही गणेशपंत सावरकरांची !

मी म्हणेन तो आजारी!

आपण करतो ते अन्याय्य आहे हे डॉक्टरला कळे पण बारीची भीती. तो येता जाता त्यास सांगत बसणार, ''हे पाहा डॉक्टर, तुम्ही हिंदू, हे राजबंदीवान हिंदू, हे केव्हा तुम्हाला गोड बोलून खड्ड्यात पाडतील नेम नाही. त्यांच्याशी माझ्या सांगण्याविना बोलताना जरी कोणी तुम्हास पाहिले तरी तुमच्याविरुद्ध प्रतिवृत्त अधिकाऱ्यांकडे होअील. तेव्हा सांभाळा. नोकरी पाहिजे तर तुम्ही म्हणून त्यांच्याविषयी काही अेक म्हणू नका. तुम्ही शिकलेले, पण मी अनुभवी. मला कळते, ह्या ढोंगी लोकांचे खरे आजार कोणते, खोटे कोणते! तेव्हा मी म्हणेन तेव्हा ते आजारी पडतात असे समजावयाचे बरं का?'' असे म्हणत स्वतःच स्वतःच्या विनोदाने हसत बारीसाहेब पुढे चालावयाचे. अेकदा डॉक्टराने (हॉस्पिटल असिस्टंट) माझ्या बंधूंची अत्यंत केविलवाणी स्थिती पाहिली. डोक्याला तिडका असह्य होअून ते केव्हा केव्हा भिंतीस डोके तडातड मारून घेत; तसेच अुठून कोलू फिरवावयाचा. साहस करून तो डॉक्टर म्हणाला, ''चला मी दोन दिवस माझ्या अधिकारात तुम्हास निरीक्षणाखाली (फॉर ऑब्झर्व्हेशन) म्हणून ठेवतो. घ्या अंथरूण आणि द्या ते काम सोडून.'' त्याच्या या बोलण्याप्रमाणे माझे बंधू अंथरूण घेऊन जातात न जातात तो बारी सोटा आपटीत आला. ''अे बॉंबगोलेवाला किदर जाता है?'' म्हणून वसकन त्याने गणेशपंतास घेअून जाणाऱ्या जमादारास विचारले. तो जमादार थरकापला व म्हणाला, ''डॉक्टरबाबूच्या आज्ञेने काम सोडून त्यास निरीक्षणासाठी संशयित आजारी म्हणून ठेवण्यास चालविले आहे.'' ''मला का विचारले नाही, कोण आहे तो डॉक्टरबाबू अे साला, वो साला!'' म्हणून ओरडत त्याने बंदीगृह दणाणून दिले. ''ले जाव अिसकू वापस, काममें लगा देव. मी डॉक्टरला पाहून घेतो आणि तुलाही –साला तुम– मला विचारल्याविना याला कोठहीबाहेर का काढले? डॉक्टराची आज्ञा की माझी ?'' असे अेकसारखे गर्जत त्याने त्या जमादाराकडून गणेशपंतास परत त्या कोलूच्या कोठडीत बंद करून कोलूस जुंपविले ! डॉक्टरचा अधिकार त्या बारीच्या म्हणजे बंदीपालाच्या अधिकाऱ्याच्या खालचा नसून केवळ सुपरिन्टेंडंटच्या हाताखालचा असे. पण राजकीय बंदीवानांचे संबंधी कोणचेही विरुद्ध गाऱ्हाणे सुपरिन्टेंडंटपर्यंत पोचू नये म्हणून सर्व हिंदू आणि हिंदी अधिकाऱ्यांची जिवापाड खटपट असे. अेतदर्थ बारीला भिअून त्या डॉक्टराने स्वतःचा अपमान तर गिळलाच, पण बारीची क्षमा मागून पुनः कधी कोणा राजकीय बंदीवानास सुपरिन्टेंडंटचे सांगण्याविना कोठडीतून रुग्णालयात अेक क्षणभरही नेले नाही. बाकी वाटेल तो बंदीवान –दहा दहा वेळ तुरुंग भोगूनच नव्हे तर तुरुंग फोडून पळालेले बंदीवानही– आजारी आहे अितके कळवून प्रत्यही रुग्णालयात जाअू शकत. पुढे ठेवणे न ठेवणे डॉक्टराकडे असे. त्याच्या कामात बंदीपाल सहसा बोलत नसे. राजबंद्यांना मात्र रुग्णालयात बहुधा मज्जाव !

त्या अर्धशिशीचे दुखणे आणि ठसके सोशीत दिवसभर कोलू फिरवीत माझे ज्येष्ठ बंधू संध्याकाळी तेल मोजून देअून हुश्श करून जो त्या निजावयाच्या कोठडीतल्या लाकडी ओंड्यावर –फळ्यावर– अंग टाकीत तो सारे अंग ठणकावयास आरंभ होअी. कोठे झोप लागली न लागली तो दुसरी सकाळ. की, पुनः अर्धशिशी, तो जमादार, तो जो काळ्या अधिकाऱ्यांचा अुपमर्द आणि जाच आणि तो कोलू दत्त म्हणून अुभा राही. असे आठवडे, महिने कष्टांच्या पराकाष्ठेत काढले, आणि असा जन्म काढावयाचा !

नको हे जीवन!

ते हाल किती सांगावेत ! पण केवळ शितावरून भाताची परीक्षा व्हावी म्हणून आणखी अेकच घटना सांगतो. अंदमानात बंदीवानांस कामाचे, अन्नाचे, वस्त्राचे, मारहाणीचे अित्यादी अनेक प्रकारांविषयी जे त्रास देण्यात येत असत यांत अेक दिसण्यात अगदी किरकोळ, सांगण्यास अगदी संकोचास्पद परंतु सहन करण्यास अगदी स्वतःचा स्वतःसच तिटकारा आणून 'नको हे जीवन' असे वाटविणारा त्रास म्हटला म्हणजे बंदीवानांस मलमूत्रांचा अवरोध करण्यास भाग पाडणे हा होय. सकाळी, दुपारी आणि संध्याकाळी या वेळांव्यतिरिक्त शौचास जाणे म्हणजे जवळ जवळ अपराध मानला जाअी. रात्री बंदीवानांस सहा-साताला जे कोंडून टाकण्यात येअी ते सकाळी सहाला अुघडण्यात येअी. त्या अवधीत लघ्वीला केवळ अेक मडके आत ठेवीत.

अंदमानाच्या बंदीगृहात सगळ्या खोल्या वेगवेगळ्या असून प्रत्येकीत अेकच बंदीवान बंद केलेला असे. म्हणूनच त्यास सेल्यूलर जेल म्हणजे कोठड्यांचे कारागृह म्हणत. अुभ्या रात्रीच्या या बारा तासांत बंदीवानांस शौचास न लागली पाहिजे असा बारीचा नीतिनियम असे. लघ्वीलाही पुरे न पडेल अितके ते मडके लहान; कोणास चुकून परसाकडे लागली तर त्याने वॉर्डरास कळवावे. वॉर्डराने ती विशिष्ट गोष्ट खोटी आहे असे जर स्वतःच्या आळसाने किंवा भीतीने ठरविले तर प्रश्न तेथेच मिटला. त्या बंदीवानाने सकाळपर्यंत तसेच मलावरोध करून थांबलेच पाहिजे. बरे, वॉर्डराने जमादारास सांगितले तर जमादार बंदीवानांस भलत्याच वेळी अशी परसाकडे जाण्याची पापी लहर आल्याविषयी दहा शिव्या आणि वॉर्डरास बंदीवानाचे गाऱ्हाणे अैकल्याविषयी पाच शिव्या हासडून, मनास वाटल्यास आणि झोपेच्या गुंगीत आठवण राहिल्यास ती गोष्ट डॉक्टराला कळवी. डॉक्टराचे परसाकडे लागली असल्याचे प्रमाणपत्र शंभर वेळांतून अेखादे वेळेस मिळणार; मग ते बारीकडे पोचवून त्याची लहर लागली तर बंदीवानास परसाकडेसाठी कुलूप अुघडून बाहेर काढण्यात येअी; आणि सकाळी पुनः बारीसाहेबापुढे चौकशीत ज्या प्रश्नाचे समाधानकारक अुत्तर कसे द्यावे ते कोणासच सुचत नसे असा प्रश्न विचारून शिव्या हासडल्या जात त्या निराळ्याच? ''तुम रातमें गिल्ला क्यौं किया–तू रात्री आरडाओरड का केलीस?'' ''काय करू साहेब, परसाकडे लागली! क्षमा करा!'' तेव्हा सोटा आपटून शिव्या देअून साहेब विचारीत, ''पण परसाकडे का लागली! रात्री तुला परसाकडे का लागली?'' गोंधळलेला बंदीवान फार तर अुत्तरे ''लागली म्हणून लागली!'' त्या बरोबर जमादार मध्ये येअून अेक थोबाडात देअून म्हणे, ''अे साला, साहेबाची चेष्टा करतोस?''

दयाळू बारीसाहेब अितक्यावर त्या बंदीवानास बहुधा सोडून देत. अेखादे वेळी दयेने फारच द्रवून गेलेल्या स्थितीत ते असले तर नुसते सोडून न देता परसाकडे लागल्याच्या अपराधाकरिता ''अेक दिवस याला कोलूचे काम द्या.'' म्हणून शिक्षा सांगून निघून जात.

तंबाखूची चिमटी

अशा त्रस्त स्थितीत काही बंदीवान मलावरोध करणे अशक्य होअून त्या कोठडीत भुअीवरच परसाकडे बसत. रात्रभर त्या आठदहा फुटांच्या खोलीत त्या मळाशीच अुसे ठेअून निजल्यावर सकाळी कुलूप अुघडताच भंग्याची मनधरणी करीत की, तुला चोरून तंबाखूची चिमटी देअीन, तू गुपचूप तो मळ काढून टाक. त्याने अैकले तर ठीक; नाही तर, वा कोणाजवळ तंबाखूच नसली तर, भंगी बोंब मारून जमादारास सांगे. जमादार लाथाबुक्क्यांनी मारण्यासारखा बंदीवान असेल तर तसा मारी, जरा तापट असेल तर बारीसाहेबापुढे नेअी व खटला भरला जाअी; कसला, तर ''खोली गदळ करण्याचा.'' अेक तर आपल्या हाताने तो मळ काढावा म्हणून शिक्षा देअून ते काम करून घेण्यात येअी; तीन-चार दिवस खोड्यामध्ये सर्व दिवस अुभे राहण्याची शिक्षा देण्यात येअी.

पुनः खोड्यामध्ये अुभे राहण्यात तर मलाचाच नव्हे तर चार-चार, पाच-पाच तास मूत्राचाही अवरोध करावा लागे. सकाळी सहा ते दहापर्यंत व दुपारी बारा ते पाचपर्यंत हातकडीत टांगून अुभे राहावे लागे. त्या वेळात परसाकडे तर राहोच पण लघ्वीसही सोडण्यात येत नसे.

ह्या त्रासाचा मार सर्व बंदीवानांवर सारखाच होअी. परंतु तो राजबंदींस फारच जाचे; कारण ते बहुधा दिवसाही काम करोत न करोत, कोठडीत वा चाळीत बंद असणार. त्यायोगे रात्रीच नव्हे पण दिवसाही त्यांस मलमूत्रविसर्जनाची बंदी होअी. निरुपाय होअी तेव्हा कोठडीत वा चाळीत चोरून भुअीवर वा भिंतीवर लघ्वी करावी लागे. अितर निर्ढावलेल्या बंदीवानांस ते काहीच वाटत नसे. ते माणसाच्या समोर देखील तसे हसत करीत; पण सभ्य जनांत वाढलेल्या राजबंदींस तसे करणे भाग पडे तेव्हा तीव्र नैतिक वेदना भोगावयास लागत. देहधर्माची नैसर्गिक आवश्यकताही त्या बंदीगृहात सरकारच्या शिस्तीविरुद्ध अेक अपराध समजला जाअी. चांगले खाणे, चांगले लेणे हे तर राहोच पण लागताच परसाकडे जाणे वा पोट फुगून अवरोध असह्य होण्याचे आधीच लघ्वीस बसणे हीही विलासप्रियताच समजली जाअून त्या कठोर कारागृहात ती दंडनीय समजली जाअी.

अंदमानीय नीतिशास्त्र

अशा शिस्तीने माझे ज्येष्ठ बंधूंस कोठडीबंदी होअून 'छिलका' – मागे वर्णन केलेले काथ्याकुटीचे काम– देण्यात आलेले असताना अेकदा त्यांस आमांशाचा विकार झाला. पोट दुखत असे. जेवताच खळबळून यावे. पण अेकदा खोली बंद केली की पुन: संध्याकाळी अुघडणार. अितर बंदीवानांसही आमांशादिक आजार झाले म्हणजे त्यांस रुग्णालयात नेण्यात येअी आणि त्यामुळे मलमूत्र यथाप्राप्त करण्याचे सौख्य - सौख्य ! त्यांस अनुभवता येअी. पण आजारीपणात देखील राजबंदी कोठडीतच बंद असत. त्यांस रुग्णालयात नेण्यात येत नसे. जोवर तो अगदी अंथरुणास खिळून पडला नाही तोपर्यंत, आणि कोठडीतही आजारी असता जे अेक मडके मिळे ते देखील 'आजारी' असे. आजारीपणाचे प्रमाणपत्र डॉक्टर जेव्हा दुखणे विकोपाला गेल्यावर देतील तेव्हा. त्यामुळे राजबंदींस देहधर्म यथाप्राप्त न करता आल्याने असह्य त्रास होअी. अर्थात माझ्या ज्येष्ठ बंधूंना आमांशाचा विकार झाला आहे ही गोष्ट शिपायाच्या– जमादाराच्या – डॉक्टराच्या कानावर घालूनही ती कानात अुतरण्यास दोन-तीन दिवस लागले. पोटात दुखून रेच होअू लागले. त्यात तो अर्धाकच्चा बंदीगृहीत भात खावयाचा आणि छिलका कुटीत कोठडीत बंद होअून राहावयाचे. तेव्हा दुपारी मधूनच रेच होताना त्याचा अवरोध असह्य होअून खोलीतच रेच करावे लागत. पण ती संध्याकाळी अुघडताना ती गोष्ट अुघडकीस येताच शिव्यागाळी होत. अुभ्या बंदीगृहात त्याची चर्चा करवून घेअून पुन: शिक्षा खाण्याचा किंवा बलात्काराने तो मळ स्वत: साफ करून टाकावा लागण्याचा प्रसंग टाळण्यासाठी त्या कचऱ्याच्या ढिगात रेच करावे आणि बाहेर तो कचरा टाकण्यात जेव्हा सायंकाळी सोडण्यात येअी तेव्हा ती घाण स्वत: काहीअेक बोभाटा न करता नेअून टाकावी. कित्येक वेळा हातकडीत टांगलेले असताना पोटदुखीचा आणि आमांशाचा विकार झाला असूनही त्यांस सात दिवस तसेच टांगण्यात येअी. त्या वेळी कित्येकदा अुभ्याअुभ्याच रेच लागे. दुपारी अवेळी लघ्वी लागली म्हणजे खोलीतल्या भिंतीवर कित्येकजण लघ्वी करीत. ही अेक दिवसाची वा अेका प्रसंगाची गोष्ट नसून वर्षानुवर्षांची होती. अशा घाणीच्या खोलीत आणि तशा गलिच्छ देहस्थितीत राहावे लागे, निजावे लागे.

गाअीबैलांसही मलमूत्रोत्सर्ग यथाप्राप्त करण्यास ते कामास जुंपलेले असताही वा रात्री बेरात्रीही अडथळा करणे क्रूरपणाचे समजले जाते. पण राजकारणात वा राज्यक्रांतीत भाग घेणारा मनुष्य त्या पशूंसही मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यास अपात्र ठरून यथाप्राप्त मलमूत्रोत्सर्ग दुपारी १२ ते ६ आणि रात्री सर्व रात्रभर करण्याचे सौख्य भोगण्याचे धाडस करील तर शिक्षेस पात्र होय असे अंदमानीय नीतिशास्त्र समजे. अंदमानांच्या बंदीगृही दंडविज्ञानाचे हे नीतिशास्त्र बदलण्यासाठी कमिशनरपर्यंत अर्ज गेले; पण बारीसाहेब म्हणावयाचे, ''हे सर्व खोटे आहे महाराज! या जमादारास विचारा मी कधी अशी पीडा देतो का ते. हे लोक मजविरुद्ध कट करतात आणि असे खोटे आरोप आणतात!'' कमिशनर आणि अितर अधिकाऱ्यांनी म्हणावे, ''पुन: खोटे आरोप कराल तर शिक्षा होअील, तुम्ही राजबंदीच नेहमी ओरड करता. अितर लोक का करीत नाहीत?'' अितर लोकांना ती पीडा अितकी भोगावी लागत नसे; भोगावी लागली तरी सह्य वाटे; सह्य वाटली नाही तरी लाथाबुक्क्यांचा मार आणि कोलूच्या धास्तीने बारीसाहेबाविरुद्ध ब्र काढायची सहसा धमक नसे.

नैसर्गिक विधीचा हक्क !

अखेर परसाकडे आणि लघ्वी लागणे किंवा लागून तिचा अवरोध करणे अशक्य झाल्यावर तरी ती करू देणे, हा शिस्तीचा भंग वा अपराध नव्हे असे ठरवून घेण्याचा महत्त्वाचा राजकीय हक्क प्राप्त करून घेण्यासाठी हिंदुस्थान सरकारच्या गृहमंत्र्यापर्यंत चळवळ करावी लागली. हे गृहस्थ अेकदा अंदमानास प्रत्यक्षच जेव्हा आले –ती कथा पुढे येअीलच– तेव्हा राजबंदींतील काही जणांनी त्यांचेपुढे आपले गाऱ्हाणे मांडले. बारी अेकदम अुलटला. खोटे खोटे म्हणून ओरडला. श्री. नंदगोपाल म्हणून अेक पंजाबी राजबंदी जेव्हा स्पष्टच म्हणाले की, ''हे पाहा, या बंदीगृहातील खोल्यांत तुम्ही अेकदा प्रत्यक्ष हिंडा आणि तेथील भिंतींच्या कोपऱ्यांचा वास घ्या म्हणजे तुम्हांस कळेल की अवेळी लघ्वी

लागल्याने किंवा रात्रीचे मडके भरून गेल्याने बंद्यांना भिंतीवर लघ्वी करावी लागते की नाही, ते तुमचे नाकच आमचे साक्षीदार !'' ह्या फटकळ बोलण्याने नंदगोपालास जरी 'चुप रहो चुप रहो!' म्हणून थांबविण्यात आले आणि बारीने 'माणसाळविलेल्या' त्या राजबंद्यांतील अेकदोघे त्या अुत्तरास अश्लील आणि असभ्य म्हणण्याचा हांजीखोरपणा करण्यास जरी कचरले नाहीत, तरी गृहमंत्र्याने बारीचे गुपचूप कान पिळले आणि त्यापुढे हा किळसवाणा त्रास कमी झाला. किळसवाणा अितका की वारंवार देहाचा तिटकारा यावा. ''स्वांगजुगुप्सा परैरसंगश्च'' म्हणून योगसूत्रांत ग्रंथित केलेले सत्य अनुभवास यावे. स्वतः ह्या नंदगोपालावरही अेकदा चाळीत काम करताना मलावरोध अशक्य होअून सर्वांसमक्ष परसाकडे होण्याचा प्रसंग आलेला होता आणि ते कृत्य जाणून केले म्हणून त्याच्याविरुद्ध कागाळी करून बारीने त्यास अपराधीही ठरविले होते.

पहिला संप

त्या नाना प्रकारच्या छळांचा परिणाम त्या वेळेस असलेल्या राजकीय बंदीवानांवर निरनिराळा झाला. प्रथमतः सर्वांचाच हेतू शक्य तितक्या यातना सोसूनही येअील ते काम करावे आणि तुरुंगातील नियम पाळावेत असाच होता. परंतु जेव्हा शारीरिक आणि मानसिक कष्ट असह्य होअू लागले तेव्हा सर्वांच्याच पुढे 'जगावे की मरावे' हा प्रश्न येअून पडला. जे फारच थोड्या म्हणजे पाच-सात वर्षांच्या शिक्षेसाठीच आलेले होते त्या सर्वांचाच आग्रह होता की त्यांनी धैर्याने सर्व संकटे अितके दिवस–वर्षे–जीवनचे जीवनभर सोसावी लागणार होती की ती सोसता सोसताच कोठे तरी मरणाचे भक्ष्य व्हावे लागणार हे अुघड दिसत होते. त्यांनी मग ती संकटे सोशीत मरण्यापेक्षा ती सोसण्याआधीच का मरू नये?

या भयंकर प्रश्नाचा, जो प्रश्न त्या स्थितीत तात्त्विक नसून प्रतिक्षणी प्रत्यक्ष समोर अुभा राहत असे; परिणाम राजबंदींच्या दोन टोकांवर दोन विरुद्ध दिशांचा झाला. अेका टोकास मागे अुदारहणार्थ वर्णन केल्याप्रमाणे काहीजणांचे मानसिक आणि नैतिक धैर्य सुटून वाटेल त्या प्रकारे अधिकाऱ्यांची मनधरणी करून कसे तरी पण त्या कष्टांतून सुटावे अशी प्रवृत्ती झाली. परंतु अुलट टोकास असलेल्या अितर तरुणांची, मध्यंतरी यातनांनी काही दिवस दबलेली परंतु यातनांचा आणि अभिभवाचा अतिरेक होताच पुनः अेखाद्या खाली केलेल्या प्रज्वलित पोताप्रमाणे वर अधिकच अुफाळून अुसळलेली तेजस्विता त्यांस ''मर पण मानभंग करून घेअू नकोस. मर, पण शक्यतोवर झुंजत मर'' म्हणून चेतवू लागली. मधल्या मनोवृत्तीच्या लोकांस विवेक म्हणाला, ''जग, ध्येयाविरुद्ध जोवर तुझे जगणे होत नाही तोवर शक्य तो राजनीतीचा आश्रय करून जग. पण जर ध्येयाविरुद्ध ध्येयाची अंतिम हानी करूनच जगावे लागत असेल तर मात्र त्वरित मर!''

कसा तरी जग अशी ज्यांची प्रवृत्ती झाली त्यांनी कोणत्या वर्तनक्रमाचा आश्रय केला हे मागे दिग्दर्शित केलेच आहे, झुंजतच मर आणि विवेकाने मर वा जग अशा अुभय पक्षांचे लोकांनी अेकत्र होअून अखेर त्यांच्या होत असलेल्या छळाचा प्रतिकार नसला तरी प्रतिशोध म्हणून सक्त कष्टाचे काम करावयाचे नाही म्हणून निश्चय केला. तो प्रथमतः घाण्याचे काम नाकारण्याचे संपात व्यक्त झाला. हाच सेल्युलर बंदीगृहातील राजकीय बंदीवानांचा पहिला संप होय. हा फार लहान होता; परंतु बंदीगृहात आणि बारीसाहेबांच्या छातीवर कटाने संप होणे ही गोष्ट अितकी धाडसाची मानली जात असे की त्या थोड्याशा लोकांनी पण जुटीने कामाचा अिन्कार करताच शेकडो बंदीवानांत मानसिक खळबळ अुडून गेली. त्याच मानाने बारीसाहेबांस आपल्या शक्तीचा आणि अधिकाराचा हा अपूर्व अुपमर्द आहे असे वाटून तो बंदीपाल अगदी चवताळून गेला. भोळा बिचारा बारी! हा संप म्हणजे हा अुपमर्द म्हणजे काहीच नाही, असले संप आणि अुपमर्द त्यास पाहावयाचे होते हे तेव्हा त्यास कसे कळणार?

पोर्ट ब्लेअरचा परमेश्वर

बारीसाहेब अितर बंद्यांस आणि कधी कधी तर राजकीय बंदीवानांसही आपली ती जाड काठी अेखाद्या राजदंडाप्रमाणे आपटीत म्हणत असे, ''देखोरे साला लोग! (साला लोग हे बारीसाहेबाच्या भाषेतील बंदीवानांच्या वर्गाचे जातिवाचक नाम असे) दुनियामें अेक परमेश्वर बसता है. वो आकाशमें रहता है परंतु पोर्ट ब्लेअरमें दो परमेश्वर रहते हैं। अेक आकाशमें और अेक पृथ्वीपर. बस्स. पृथ्वीपर रहनेवाला वो पोर्ट ब्लेअरका परमेश्वर मैं हूँ ! अूपरका परमेश्वर तुम्हें अुपर फल देअेगा. पर मैं पोर्ट ब्लेअरका परमेश्वर तुम्हें अिधरके अिधरही फल देअूंगा. ठीक चलना. तुम्ही माझ्यावरच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याकडे– दिल्लीच्या लाटकडे गेलेत तरी मी म्हणेन ती पूर्व दिशा ठरेल हे ध्यानात धरा!'' अेकदा आम्हास गंमत दाखविण्याकरता आणि सर्व बंदी त्यास कसे थरारत ते दाखवून आम्हांस किंचित दिपविण्याच्या गुप्त अिच्छेने त्याने सर्व बंदीवानांच्या जोड्या- जोड्यांनी लांब ओळी बसवून पेटी ऑफिसर्स आणि सैनिक जमादार अुभे असताही अेकदम आत घुसून विचाराले, ''क्यारे पेटी ऑफिसर, अिस वक्त रात है या दिन!'' त्या नवशिक्या बंदीवानांतीलच नव्याने बढती मिळालेल्या अधिकाऱ्याने –पेटी ऑफिसरने– सांगितले, ''दिन है हुजूर.'' बारीसाहेब अेकदम चवताळून म्हणाला, ''नहीं रात है.'' पेटी ऑफिसर म्हणाला, ''दिन है.'' तेव्हा बारीसाहेब रागारागाने त्याच्या त्या जुन्या मुरलेल्या जमादाराकडे वळून गर्जला, ''क्या जमादार, अब दिन है या रात? हमको साफ रात मालूम पडती है.'' जमादार म्हणाला, ''जी हुजूर, अब तो सफा रात पडी है!'' तेव्हा बारीसाहेब किंचित खोचून म्हणाला ''तुम तो ठीक बोले. पण तुम्ही नव्या पेटी ऑफिसरास नीट शिक्षण देत नाही हे तर अुघडकीस आले ना? पुनः असे झाले तर बघा!'' नवीन कोणीही पेटी ऑफिसर झाला की त्याला 'हां जी-हुजूर'' आणि क्रूर पठाण जमादार खरोखरच बारीबाबा म्हणेल त्यास 'हो म्हणत जा' म्हणून सक्त आज्ञा देत असे.

अशा अैटीने आजपर्यंत बंदीवानांना चळचळ कापीत ज्याने ठेवले तो बारी राजकीय बंदीवानांनी केलेला त्याच्या अधिकाराचा हा लहानसा अुपमर्द पाहूनही चिडून गेला ह्यात आश्चर्य नाही. त्या वेळपर्यंत राजबंदीवानांसही पठाणी अधिकाऱ्यांकडून तो अश्लील शिव्या देववी आणि काम पुरे न झाले तर किंवा राजकीय बंदीवान अेकमेकांशी बोलत असता धरले गेले तरी देखील ते पठाणी वॉर्डर वा पेटी ऑफिसर त्यांच्या ताडकन थोबाडीत अुडवून देत. ही गोष्ट त्याच्या कानावर घातली असताही तो अुलट हसे. पण तेच राजबंदी आता अेकदम अितके अुलटले की, शिवीस शिवी आणि अेकादोघांनी तर थोबाडीत देण्यास आरंभ केला. काम अिन्कार करण्यात ज्यांनी ज्यानी भाग घेतला होता; त्यांमध्ये अेकादोघांनी तर बारीची देखील शोभा अुडविण्यास आरंभ केला.

अुदाहरणार्थ, अेकच गमतीची गोष्ट सांगतो. श्रीयुत..... ह्यांना दहा वर्षे काळेपाण्याची शिक्षा होती. हे पंजाबातील अेका संभावित घराण्यातील सुशिक्षित आणि अतिशय पापभीरू गृहस्थ असत. ह्यांना प्रथमच जेव्हा घाण्याचे काम देण्यात आले तेव्हा हे सकाळी खोलीत गेले. सरासरी दहा वाजेपर्यंत सावकाश जे होअील ते काम केले. जेवावयाची घंटा होताच स्वारी खाली अुतरली. कोलूमधल्या बंद्यांस काम पुरे केल्याविना स्नान, जेवण अित्यादी अवश्य कर्तव्येही कशी नीट किंवा मुळीच करू देत नसत ते पूर्वीच सांगितले आहे. पण श्रीयुतांना त्याचे काय ! ते नीट स्नानाचे हौदावर जात, चांगले अंग चोळून स्नान झाले की जेवण घेअून जेवावयास बसत. तोवर अितर बंदीवानांस शिवीगाळ व हाणामार करून पेटी ऑफिसरांनी परत कामावर जुंपलेले देखील असे. श्रीयुतांनाही शिवीगाळ भरपूर मिळतच होती; पण ती आपल्याला नसून दुसऱ्याच कोणास आहे अशा निर्ममत्व बुद्धीने ते सावकाश जेवू लागत. वॉर्डर व पेटी ऑफिसर शिवीगाळ करीत मागे लागतच 'चलो, काम कौन तुमारा X X X X करेगा. अुठो' अित्यादी अित्यादी. ते थकून हवालदारास आणीत. हवालदार समजावू पाही; पण शांतपणे श्रीयुत त्यास समजावू लागत की, हवालदारजी, प्रत्येक घास चावून गिळला तर नीट पचतो. घाअीघाअीने खाल्ल्याने पोट बिघडते. हवालदार निराश होअून बारीला घेअून आला. तुरुंगात 'बारी आता है' ही बातमी अैकताच आता कोणावर तरी कुऱ्हाड कोसळते आहे असेच सर्वांस अैकू येअून सर्व दचकून राहत. पण बारी आला तरी श्रीयुत जेवतच होते. बारीने वसकन ओरडून विचारले, ''सर्व बंदीवान गेले कामावर, तू कोण मोठा बाजीराव आहेस की काय? अजून जेवतो आहेस. काम पुरे कोण करील? तुझी हाडे नरम करीन नरम. खूप समजून अैस.'' श्रीयुत घास चघळीत स्मित वदनाने म्हणाले की, ''मी काही अुगीच बसलो आहे

रिकामा की काय? वैद्यकशास्त्राच्या मते, प्रत्येक घास निदान दहादा तरी चावला जावा. पचनक्रियेस खरे म्हटले असता तोंडातून सुरवात होते.'' हे वैद्यकशास्त्रीय मत अैकून अधिकच चिरडीस गेलेला बारी वेडेवाकडे गर्जत म्हणाला, ''थांब, तुझ्या अनैयमिक – बेकायदेशीर – वर्तनविषयी अुद्या खटला भरतो.'' श्रीयुत म्हणाले, ''दहा ते बारा वाजेपर्यंत सरकारने दिलेल्या सुटीत ह्या अज्ञान बंदीवानांस तुम्ही कामावर जुंपविले हेच अनैयमिक नव्हे काय?'' बारी मनात चपापला. तो दहा ते बाराच्या सुटीत देखील नियमाविरुद्ध काम तुरुंगात चालू ठेवी. अखेर तुला काय पाहिजे तितके तू घास चघळ पण जर संध्याकाळी काम न केलेस तर मात्र तुझ्या पाठीची साले वेताखाली सोलवीन अशी धमकी देअून आणि सर्व बंदीवानांसमक्ष आपल्या आज्ञेचा असा अपमान केला तरी अितरांप्रमाणे यांसही आताच्या आता लाथाबुक्क्याखाली झोडपता आले नाही या पाणअुताऱ्याने चरफडत बारी परत गेला.

वैद्यकशास्त्राचे आणखी अेक प्रमेय

अिकडे श्रीयुतांचे अखेर कसेबसे जेवण संपले. पेटी ऑफिसर, हवालदार, वॉर्डर सर्वजणांना हायसे वाटले. त्यांनी त्यांना आणून खोलीत घाणा फिरविण्यासाठी म्हणून कोंडले. प्रार्थनाही केली की, ''आता तरी वैद्यकशास्त्राप्रमाणे जेवण संपल्याने काम कसून करा. कारण बंद्यांचे काम अपुरे राहिले म्हणजे बारी प्रथम पेटी ऑफिसर व वॉर्डर यांचीच खरडपट्टी काढीत असतो हे विसरू नका.''असे चुचकारून ते सर्व पुढच्या बंदीवानांस शिवीगाळ करीत गेले. थोड्या वेळाने परत येअून श्रीयुत घाणा अेकसारखा फिरवीत असतील म्हणून पाहतात तो काय! श्रीयुतांनी अेक घोंगडी अंथरून तीवर आपला लंबाचौडा देह यथासुख पसरून आणि दुसरी घोंगडी पांघरून घोरण्यास आरंभ केला आहे! चिडून जाअून शिव्या देत पेटी ऑफिसर म्हणाला, ''अै सैतान! अरे तुला झाले तरी काय! का माझा जीव घेतोस! आता बारा वाजून गेले, तुझे जेवण झाले, आता तरी अूठ!'' श्रीयुतांनी डोळे अुघडले, हळूच हाताने गलका करू नका म्हणून खुणावले. नंतर तोंडाने सांगितले ''जमादार! जेवण झाल्याबरोबर घाणा फिरवू लागलो असता खाल्लेले अन्न पचणार नाही, जेवणानंतर थोडी वामकुक्षी करावी असे वैद्यकशास्त्राचे आणखी अेक प्रमेय आहे. माझी आजीदेखील असेच सांगत असे!'' सर्व बंदीवान खो-खो हसून अुठले. जमादार चिडला. पण खोली अुघडून श्रीयुतांस मारण्याअितका धीर न झाल्याने हसणाऱ्या दोघाचौघा बंदीवानांच्या थोबाडात चढवू लागला. संध्याकाळी अेवीतेवी अर्धे काम म्हणजे १५ पौंड तेल श्रीयुतांनी पुरे केले. वास्तविक अितरांस दिवसभर खपूनही अितके झाले नसते, पण श्रीयुतांचे शरीर चांगले भक्कम होते. मन कसे होते हे वरील अेका चुणुकेवरून वाचकांस समजलेच असेल. अंती त्यास कमी कामाविषयी शिक्षा झाल्या, कमी खाण्यावर ठेवले, शेवटी सुपरिन्टेंडंटने करार केला की, तीन दिवस पुरे काम कराल तर तुम्हास कोलूमधून काढू. त्याचप्रमाणे श्रीयुतांनी वैद्यकशास्त्रीय नियमांस तेवढ्यापुरता निरोप देअून ते काम तीन दिवस पुरे केले. पण अितके नमते घेतलेले पाहताच बारीने पुनः कुरघोडी करण्यास आरंभ करून करार तोडून त्यांस घाण्यावर धाडले. तेव्हा त्यांनी साफ सांगितले, ''काम करीत नाही जा, बैल नाही आम्ही मनुष्य आहोत!'' येथूनच पहिल्या संपास आरंभ झाला, राजबंद्यांची दृष्टी फिरून, ते संपापर्यंत येअून ठेपल्याने बारीदेखील मनातल्या मनात किंचित दचकला होता.

जे राजबंदी संपात समाविष्ट झाले त्यांजवर शिक्षांचा भडिमार सुरू करण्यात आला. आठ दिवस हातकडी, बेडी, कोठडीबंदी अित्यादी नैयमिक शिक्षा तर देण्यात आल्याच. परंतु नियमाविरुद्ध शिक्षाही ठोठावण्यात येअून वरील श्रीयुतांसारखे जे अगदी निधड्या छातीने वागत त्यांची गुर्मी जिरवण्यासाठी दहा-दहा, बारा-बारा दिवस कांजीविना दुसरे खाण्यासही देण्यात आले नाही. तुरुंगात दहा दिवस कांजीवर बंदीवानांस ठेवण्याचा नियम नाही. पण त्यांस असे नुसत्या दोनदा-तीनदा दिलेल्या पेजेवर ठेवून त्यांची शक्ती कमी झाली असता ते मनानेही दुर्बळ होतील, अशा आशेने त्यांस छळण्यात येअू लागले. ही शिक्षा देण्यात येअी, पण बंदीवानांच्या शिक्षापत्रकात ती लिहिली जात नसे. पुढे जेव्हा तिकडे हिंदुस्थान सरकारकडून अेक मोठे अधिकारी शोध करावयास आले (ते वृत्त पुढे येअीलच) तेव्हा राजबंद्यांनी हे अनैयमिक पीडन त्यांचे दृष्टीस आणले असता बारीने हे खोटे आहे हे शिक्षापत्रकावरूनच सिद्ध केले! आणि त्या अधिकाऱ्यांनी करवून घेतले! मला या सहबंदीवानांनी शपथेवर असे सांगितले आहे की, अेका बाजूला त्यांस पेजेवर

ठेवून दुसरीकडे ते विरुद्ध जात असता कोयनेलचे घोटचे घोट त्यांचे घशात ओतले जात. त्यायोगे चक्कर येअून पोटात आग होअून त्यांस फारच त्रास होअी. पण ह्या सर्व त्रासाने संपवाले हरत नाहीत; अितकेच नव्हे, तर त्यांचा हा अेकोपा आणि धैर्य पाहून अितर बंदीवानांवरील बारीचा अमानुष धाक अुडत चालला आहे हे ओळखून अखेर आता आम्ही तुम्हांस कोलूवर वारंवार धाडणार नाही. अितकेच नव्हे, पण अितर बंदीवानांप्रमाणे तुम्हांसही तुरुंगाचे बाहेर प्रदेशात काम करण्यास सोडण्यात येअील असेही आश्वासन देण्यात आले. राजकीय बंदीवानांस तुरुंगाबाहेरील बंदीवान जे सांगत त्यावरून बाहेर पुष्कळ स्वतंत्रता असे हे ठाअूक होते. त्याव्यतिरिक्त आपला बाहेर जाण्याचा अधिकार अेकदा मान्य करून घेतला म्हणजे मग ओघानेच पाच वर्षांनंतर स्वतंत्र काम करण्याचा आणि दहा वर्षांनंतर 'तिकिट' घेअून घर करून राहण्याचा अधिकार मिळण्याचेही सूत-अुवाच केल्यासारखे होअील असे जाणून कसेबसे बाहेर पडावे असे राजबंद्यांस साहजिकच वाटे. तेव्हा काही लोकांस तरी अेक वर्ष तुरुंगवास भरल्याने नियमाप्रमाणे बाहेर सोडण्यात येणार आहे हे अैकून संपाचा अेक अुद्देश सफल झाला असे मंडळी समजली आणि संपातून अेक अेक करून निघून कामावर जाअू लागली. थोड्याच दिवसांत काही मंडळी बाहेर काढण्यात आली. खाडीमध्ये छातीमांड्या- अेवढ्या चिखलात अुतरून चिखल भरून देणे, रस्ते झाडणे, नारळ वाहणे अशी त्यांस कामे देण्यात आली. कित्येकांस

गाडीस जुंपण्यात आले.

अंदमानामध्ये गाडीमध्ये सरकारी अधिकारी बसतात आणि ती ओढण्यास बैल घोडे अित्यादी पशूंस लावले असता होणारा खर्च टाळता यावा म्हणून बंदीवानांस लावतात. अेकसारखी दौडीने ती गाडी ओढीत नेताना आणि मोठमोठ्या चढणीवरून धापा टाकीत ती गाडी ओढताना आणि 'चलो साला, कैसा चलता है!'' म्हणून वर शिव्या खाताना बंदीवान वारंवार जिकडे तिकडे पाहण्यात येत. ही रीत न आवडून बंदीवानांकडून आपली गाडी खेचून न घेणारे अेक दोन अिंग्रजी अधिकारीही मला माहीत आहेत. पण ती गाडी खेचण्यास साफ नाकारणारे बंदीवान मात्र कोणास माहीत नव्हते. तथापि बारीच्या कुशाग्र नसल्या तरी लठ्ठाग्र बुद्धिमत्तेने तेही सर्वांचे दृष्टीचे आणविले. कारण राजबंदी किती खट्याळ आहेत हे सुपरिन्टेंडंटचे मनावर बिंबविण्यासाठी त्यांच्यातील अेकदोघा मानी आणि धीट गृहस्थांसच बाहेर गेल्याबरोबर गाडीस जुंपविण्याचे बारीने हवालदारांदिकांस सांगून ठेवले. अर्थातच गाडी ओढा म्हणताच त्या निर्भीड लोकांनी माणसाची गाडी ओढण्यास आम्ही बैल नाही म्हणून अुत्तर दिले. बारी लगेच सुपरिन्टेंडंटास म्हणाले, ''पहा हे खट्याळ लोक ! तुरुंगात म्हणत, बाहेर काढा, आम्ही आता कोलू करणार नाही! बाहेर काढले तर म्हणतात, गाडी ओढणार नाही ! आता अशा सभ्य लोकांसाठी मी निर्दोष असे काम तरी कोठून आणू? आणि यांना जर यांच्या गाऱ्हाण्यावरून मी दुसऱ्या सुलभ वा सभ्य कामावर नेले तर अितर बंदीवान नाही का या पक्षपाताविषयी मला दोष देणार?'' परंतु हेच-

पापभीरू बारीसाहेब

मनात आले तर, ज्या बंद्यांना चार अक्षरे येत नसत, मग ते दरोडेखोर असले तरी, त्यांना हे कार्यालयात, आपल्या बंगल्यावर देखील आरामाची कामे देत. अितकेच नव्हे पण ह्या राजकीय बंदीवानांतच त्यांच्या कच्छपी जे लागले होते आणि हांजी हांजी करू शकत त्यांसही नुसते बसवून ठेवण्यास गुपचुप आज्ञा ह्या बारीसाहेबांनी सोडलेल्या असत. तेथे त्यांस ह्या पक्षपाताच्या पापाचे भय मुळीच वाटत नसे. बारीसाहेबांदिकांची पक्षपाताची व्याख्या म्हणजे ज्यायोगे त्यांच्या पक्षाचा पात-पतन होण्याचा संभव दिसतो तो पक्षपात!

मी तुरुंगात ज्या वेळी जाअून पोहोचलो त्यावेळपर्यंतच्या राजकीय बंदीवानांच्या वृत्तान्ताचा सारांश वर दिला आहे. हा सर्व वृत्तान्त मी आल्याचे महिन्याचे आतबाहेरच मला कळविण्यात आला. राजकीय बंदीवानांत काही लोक संपाच्या धोरणाच्या प्रामाणिकपणे विरुद्ध होते. काही जे बारी म्हणेल तसेच म्हणावयाचे असे व्रत धरलेले. त्यांच्याकडून बारीने राजकीय बंदीवानांत फूट पाडण्यात आणि संप करणे ही आपण मोठी चूक केली, ज्यांनी अधिकाऱ्यांच्या शिवीला शिवी

आणि अुर्मटपणास अुर्मटपणाचे वर्तन आरंभले त्यांचे ते करणे अत्यंत निंद्य होते, तो असभ्यपणा होय अित्यादी चर्चा करविण्यास प्रारंभ करविला होता. साहजिकपणेच या विषयावर माझे मत काय ते काढण्यास राजबंदींचाच नव्हे तर बारीसाहेबांचाही आटोकाट प्रयत्न चालला. सरासरी आठ-पंधरा दिवस मला वरच बंद ठेवल्यानंतर खालचे चाळीत दिवसा काम करण्यास आणले आणि प्रथम मागे वर्णिलेले

छिलका कुटण्याचे काम

दिले. वास्तविक छिलका दोन वा दीड पौंड देण्यात येतो. पण मला प्रथमच अेक पौंड देण्यात आला. ही मजवर विशेष कृपा होय असे बारीने मला माझ्या योग्यतेवर अेक गोडसे व्याख्यान देअून सांगितले. ते जरी दयाळूपण असले तरी माझ्या हातात ती नारळाची सुकलेली कवची मअू लागावीत अितके मार्दव काही त्या दयेत असणे शक्यच नव्हते. तेव्हा कुटून कुटून माझे हात सोलून निघाले. स्नायू सुजून दुखू लागले. तळहातास मोठमोठे फोड येअून आणि तसेच कुटावे लागून रक्त वाहू लागले. मी सुपरिन्टेंडंटास तो हात दाखवून म्हटले, ''काम बदलता येणार नाही का? निदान काही दिवस बंद ठेवले जावे काम!'' त्यांनी अेका वाक्यात ''तसे सगळयांचेच होते. तुम्हास अेक पौंड छिलका दिला. दोन दिला नाही हीच सरकारी कृपा समजा.'' –असे अुत्तर दिले आणि ते चालते झाले. अर्थातच छिलका तसाच कुटावा लागला. मी तसा कुटून काढलेल्या आणि बांधून दिलेल्या काथ्याचे जुड्यांवर कित्येक वेळा ते रक्ताचे थेंब पडलेले असत. पण तो पौंडभर आहे की नाही हे पाहण्याच्या धांदलीत तो कुटणाऱ्याच्या हाताच्या रक्ताने माखलेला आहे की नाही हे पाहण्यास बारीसाहेबांस वेळ मिळत नसे.

''साला लोग ! वेत लगावेंगे''

तथापि प्रत्यही संध्याकाळी येअून बारीसाहेब मजशी अिंग्रजीमध्ये दहा-पाच मिनिटे बोलल्याविना जात नसत. त्यांच्या बोलण्यात लवकरच तेथील राजबंदीवानांच्या वर्तनाचा अुल्लेख येअू लागला. अेका राजबंद्याची माहिति तर काय पण नुसता नमस्कारही दुसऱ्यास पोचविण्याचा अितरांना सक्त निषेध करण्यात आला होता आणि तसे करताना कोणी धरले गेल्यास त्यास वॉर्डरकीवरून काढून वा आठ दिवस कोलूत धाडून देण्यात येत असे. परंतु त्याच राजबंद्यांची माहिति बारीसाहेब मात्र अितरांस वाटेल तशी पोचवू शकत. पण वाटेल तशी म्हणजे त्यांस त्यांच्यात फाटाफूट पाडण्यास अुपयुक्त होअील अशी. बारीसाहेबांस माहीत होते की, त्यांनी काही केले तरी मला राजबंद्यांची मागची माहिती मिळाली होती. तेव्हा आपली बाजू तरी का न मांडा म्हणून बारीसाहेब ती सांगत. त्यात मुख्य पालुपद म्हणजे जे लोक त्यांच्या कच्छपी लागलेले असत त्यांची भरपूर स्तुती आणि जे संपात भाग घेअून कारागारातही स्वतःचा व्यर्थ अपमान वा शिवीगाळी सहन न करता अधिकाऱ्यांशी निर्भयपणे वागत त्यांची मनमुराद निंदा आणि ह्या दोन हेतूंपासून अनुमानित होणारी मुख्य गोष्ट की, माझ्यासारख्या शिक्षित आणि प्रख्यात व्यक्तीने त्या मूर्ख, अशिक्षित आणि असभ्य लोकांचे नादी लागू नये यातच माझे कल्याण आहे हे निक्षून सांगणे. अशा बऱ्याच वेळा झालेल्या संभाषणांत मी शक्य तो मौन धरले. पण केव्हा केव्हा आपल्या बांधवांची निष्कारण वाटेल ती निंदा अैकून केवळ कोणाची कृपा संपादन करण्याकरिता तोंडदेखलेपणाने होकार भरणे मला असह्य होअी आणि बारी तर नुसत्या मौनाने समाधान न होता विचारीत सुटे, ''तुम्हाला काय वाटते? सांगा, सांगा.'' अेकच अुदाहरण द्यावयाचे म्हणजे मागे ज्या श्रीयुत यांची मी माहिती सांगितली त्यांचे संपातील सडेतोड वर्तन हे असभ्य होते असे म्हणून, ''त्याला वेड लागलेले आहे; तो हीन कुलातला मनुष्य आहे.'' असे बारी मला आग्रहाने सांगू लागले. अितकेच नव्हे तर वर मधाचे बोट लावून मला म्हणाले, ''तुमच्यासारख्या सुशिक्षित मनुष्यास याविषयी काय वाटते हे मला अैकावेसे वाटते. सांगा, वेड लागलेल्या मनुष्याविना असे कोण वर्तन करील?''

बारीने रचलेले नाटक

तेव्हा न साहून मी स्पष्ट सांगितले, ''जरी माझी आणि तुम्ही म्हणता त्या राजबंद्यांपैकी कोणाची ओळख अजून झाली नाही तरी तुम्ही सांगितलेल्या वृत्तान्तावरूनही त्यात मला मतिभ्रष्टता वा असभ्यता याचा लवलेशही दिसत नाही. कष्ट असह्य झाल्यावर किंवा नियमाविरुद्ध अधिकाऱ्यांनी पीडा देण्यास आरंभ केल्यावर राजबंदीवानांस काय किंवा अितरांस काय संप करून त्यांचा प्रतिषेध करण्याव्यतिरिक्त दुसरा कोणता मार्ग सहज सापडणार आहे? तुम्ही काही सांगितले तरी श्रीयुत ...... हे चांगले कुलीन दिसतात. तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे लुच्चा अगर खर्डेघाशे (रोग ऑर क्लार्क) ते खास नाहीत.'' माझे हे अुत्तर अैकून बारीसाहेब लाल झाला. पण कसेबसे त्या दिवशीचे संभाषण संपवून मजवर परिणाम करण्यासाठी त्याने दुसरेच अेक नाटक दुसऱ्या दिवशी करविले. ज्या राजकीय बंदीवानांस बाहेर कामास धाडण्यात येत असे ते अकरा वाजण्याचे सुमारास परत जेवावयास बंदीगृहात आलेले होते. त्यांस मी जेवावयास बसलो होतो तेथेच जेवण घेण्यास बोलाविले गेले. त्यांनी पुरती स्नाने देखील केली नव्हती. त्यांचे कपडे आणि अंग चिखलाच्या पाट्या भरून वाहता वाहता अुडालेल्या चिखलाने गदळ आणि घाणेरडे झाले होते. तसेच त्यांस अुभे केले; अितक्यात बारीसाहेब आले आणि मजकडे अुर्मटपणे पाठ फिरवून मोठ्या रागाने काठी आपटीत त्या टोळीस म्हणाले, ''काय रे, आज तुम्ही जमादारांनी सांगितल्या तितक्या चिखलाच्या पाट्या का फेकल्या नाहीत? हे पाहा हड्डी मोडून टाकीन – टाकीन! देखो जमादार, आज दुपारमें भी अे लोग सब काम नहीं करेंगे तो मेरे सामने लाव. अिस साला लोगोंको वेत लगाके अिनकी xx फाड डालना पडेगी!''

अशी अश्लील भाषा वापरीत मला जसे काय तेव्हाच पाहिले असे दाखवून वळून तो बंदीपाल मला म्हणाला, ''हे पहा, सावरकर, ह्या लोकांच्या तुम्ही नादी लागू नका. ही भिकारडी माणसे होती. तुम्ही शिकलेले आहात. यांचे काय? आठ-दहा वर्षे भरून हे आता घरी जातील. तुमचे तसे नाही. तुम्हास पन्नास वर्षे शिक्षा आहे आणि तुम्ही राजकीय बंदी नाही. तेव्हा यांच्याशी नुसते बोलणे – चालणे ठेवल्यासही तुमची हानी होअील. तुम्ही आपले स्वतःचे तिकिटाकडे (बंदीपत्रक ज्यात मला पन्नास वर्षे शिक्षा दिलेली होती ते) पाहून स्वतःपुरती चिंता वाहा. तुम्ही हे सर्व अैकले का?''

तुम्ही राजकीय बंदीवान नाही

परंतु मी त्या प्रश्नास काहीच अुत्तर न देता रागावलेलासा दिसत जेवत बसलो आहे हे पाहून जरा ओशाळलेसे झालेले बारीसाहेब, ''हे पाहा, ह्यात तुमचेच हित आहे. तुम्ही राजबंदी नसून त्या अितर चोरांपोरांसारखेच अेक साधारण पापी आहात.'' असे पुनः पुनः बजावीत निघून गेले. मी राजकीय बंदीवान नाही हे त्या दिवशी मला प्रथम कळले. ते मला पटावे म्हणून किती वेळा बारीने, सुपरिन्टेंडंटाने आणि अितर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी घोकले असेल त्याची गणती नाही!

बारीसाहेब गेले. माझ्यासमोर राजबंदीवानांस ती धमकी दिल्याने आपणासही अशा शिव्या आणि धमक्या आणि हाणमार सोसावी लागेल असे वाटून मी दबून जावे म्हणून बारीने हे प्रत्यक्ष वस्तुपाठीय अुदाहरण मला दाखविले होते. ते पाहून मला त्या राजबंद्यांची दया आली. आपणासही दुःखे सोसावी लागतील हे कळलेही; पण त्याचा परिणाम दबून जाण्यात न होता त्याचेबरोबर हे अपमान सहन करण्याची पाळी आपणावरही यावी म्हणजे यांना अुनाड, भिकारडे म्हणून टोमणे मारले जात असता मीही त्या भिकारड्या अशिक्षितांच्याच पंगतीत आहे हे जाणून त्यांचे मानसिक दुःख कमी होअील आणि ते टोमणे आहेत त्याहूनही फोल ठरतील असे वाटले. त्यांच्याशी बोलण्याने मला शिक्षा मिळेल हे माहीत असूनही तेथील राजबंदीवानांतील लोकांस प्रथमच मी तेथे प्रत्यक्ष भेटू शकलो असल्याने मी नीट पुढे झालो आणि त्यांस त्यांची नावे विचारली. त्यांची म्लानवदने पाहून मी म्हटले, ''माझ्यासमोर तुम्हांस तो बंदीपाल अश्लील भाषा बोलला म्हणून तुम्ही मनात संकोच करू नका व धीर खचू देअू नका. आज ते तुम्हांस भिकारडे म्हणत आहेत, अुद्या मला म्हणतील. हा अपमान तुमचा नसून तुम्हांस असले दुःशब्द जो बोलतो तो स्वतःचाच तसा अपमान करून घेतो. आज आपण अवश आहो. आज आपला या जगतात अपमान होअील पण असाही अेक दिवस क्वचित येअील की अंदमानच्या

आणि येथे हिंदुस्थानाचे राजबंदीवान राहत असत म्हणून हजारो लोक यात्रेस लोटतील!''

माझ्या या भाषणाचा कष्टपीडित संत्रस्तांपैकी कोणासही फारसा अर्थ कळलासा दिसला नाही. निदान मला ते विचार प्रदर्शित करताना स्वत: जे तेज मनात संचरलेसे वाटले आणि निराशा मावळतेशी भासली तसेच त्यांच्या मुद्रेवर काहीच विशेषसे भाव प्रकट झाल्याचे दिसले नाही. केवळ अेकजण मात्र जरा चमकल्यासारखा होअून म्हणाला, ''तुम्हाला खरेच का असे वाटते?'' मी म्हटले, ''क्वचित असे होअीलही! निदान झाले पाहिजे.''

अितक्यात पेटी ऑफिसर आणि वॉर्डर ओरडत येअून ''अे बाबू! तुमको क्या हुवा! तुम्हांला त्याच्याशी बोलताना बारी पाहील तर आमचा जीव घेअील. चलो! आम्ही तुमची फार मर्यादा ठेवतो. पण असे कराल तर - देखो!'' असे म्हणत मला ओढून घेअून जाअून कोठडीत बंद करते झाले.

प्रकरण दहावे

माझ्या ज्येष्ठ बंधूंचे दर्शन

त्या अेकाच बंदीगृहात माझे जेष्ठ बंधू व मी दोघेही बंद असूनही अजूनपर्यंत आमची दृष्टादृष्टही झाली नव्हती. माझ्या येण्याने त्यांच्या हृदयास अर्थातच धक्का बसला होता. त्यांच्या कारागारातील यातना अैकून माझे हृदय पिळवटून निघत असे. परंतु ते दु:ख काहीच नाही असे वाटण्याचा अेक दिवस प्रसंग गुजरला. सुख अितके दु:खद आयुष्यात क्वचितच भासते.

बंधूंस भेटावे म्हणून साहजिकच अुत्कट अिच्छा होअी. वॉर्डर व पेटी ऑफिसरास विनवून पाहिले की, काही तरी अुपायाने नुसती ओझरती दृष्टिभेट का होअीना पण माझ्या बंधूंची आणि माझी अेकत्र गाठ गुप्तपणे पाडावी. गुप्तपणे, कारण माझ्या बंधूंविषयी बारीसाहेब आणि सुपरिन्टेंडंट यांनाही अनेक वेळा विचारले की, ते म्हणत, ''ते येथे या कारागारात आहेत की नाहीत हे देखील आम्हांस तुम्हाला सांगता येत नाही! मग भेटीची गोष्ट कशास?'' अेकदा बंधू डोकेदुखीने अत्यंत पीडित झाल्याचे अैकले तेव्हा ''ते खरेच का? आणि तसे असेल तर त्यांस रुग्णालयात का नेत नाही? कोठडीतच का बंद ठेविता?'' असे सुपरिन्टेंडंटास विचारता, ''तुम्ही स्वत:चे काय ते बाला, दुसऱ्या बंदीवानाची अुठाठेव तुम्हास करता येत नाही.'' असे सांगून अुलट माझ्या चाळीच्या जमादारांस अुगीचच्या अुगीच ''ही बातमी या बंदीवानांस कशी कळली? साला! तुम बंदोबस्त नहीं रखता, बतलाव अुसकू किसने बात बतलायी?'' म्हणून शिव्या हासडावयास आरंभ केला. अशा स्थितीत गुपचूप काही अुपायाने माझ्या चिरविरहित वडील भावाचे पुण्य दर्शन घडले तर पाहावे म्हणून प्रयत्न करीत होतो. मला विलायतेस जाताना निरोप द्यावयास जी मंडळी आली होती त्या वेळेस माझे वडील बंधूंस पाहिले होते. त्यानंतर त्या बंदीगृहात त्यांस पाहण्याचा प्रसंग! मनात वाटे, त्यांस अत्यंत खेद होअील म्हणून भेटणे टाळावे; पण तसे ते टाळणे म्हणजे दु:खास तोंड देण्यास कचरणे नव्हे काय? दु:खाचा हत्ती तर हृदय पोखरीत आत शिरला आहे. आता त्याच्या अुरलेल्या शेपटीस काय भ्या आणि ज्येष्ठ बंधूंचे पुण्य दर्शन घेण्याचे पवित्र कर्तव्य डोळ्यांतील पाण्याचे चार बिंदू अधिक गळतील म्हणून टाळावयाचे! तो भ्याडपणा होअील. तसल्या परिस्थितीत तसल्या पवित्र अश्रूंत स्नान घडणे जन्मोजन्मींच्या पुण्याअीचे फळ असते.

अखेर संध्याकाळी सर्व बंदीवानांची कामे मोजून घेण्याची जी वेळ असते तेथे त्यांची भेट घेण्याचा संभव आहे असे पाहून अेका वॉर्डराचे साह्याने ती जुळविण्याचे ठरले. संध्याकाळी देखील सर्व बंदीवान अेकत्र सोडावयाचे नसतच, पण केव्हा केव्हा अेक क्रमांकाच्या भागातील बंदीवान परत धाडण्याचे आधीच दुसऱ्या भागातील बंदीवान घाअीत सोडले जात. त्या घाअीचा लाभ घेअून माझ्या बंधूंच्या काम मोजून देण्यास येण्याचे वेळीच माझ्याकडील भागातील बंदीवान सोडले गेले आणि मी पण त्यात घुसलो तो दुरून परतता परतता माझे बंधूंची माझी दृष्टादृष्ट झाली. विलायतेस जाताना मला त्यांनी तसे पाहिले. माझ्या भावी भाग्योदयाच्या लौकिक आशांची राख अंगास फासून अशा अत्यंत करुणास्पद स्थितीत त्यांनी आज पाहिले. क्षणभर त्यांस दिङ्मूढ झाल्यासारखे झाले. त्यांच्या मूक दु:खाचा निष्कर्ष म्हणून अेकच अुद्‌गार बाहेर पडला की

''तात्या! तू येथे कसा आलास?''

तो अेक अुद्‌गार असह्य वेदनांचे तीक्ष्ण टोक होता. तो माझ्या हृदयात शल्यासारखा घुसला. परंतु बंधूंनी मोठ्याने ते शब्द बोलले असल्याने आता जर हे दोघे भाअू अेकमेकांशी असे मोठ्याने बोलू लागले तर अधिकाऱ्याचे लक्ष अिकडे वेधून सर्वांनाच सरसहा शिक्षा होतील म्हणून माझ्या भागाच्या पेटी ऑफिसराने आणि वॉर्डराने मला चटकन मागे खेचले. अेका दृष्टादृष्टीत माझ्या बंधूंपासून माझी ताटातूट झाली. पण तो अुद्‌गार मनात तसाच सलत राहिला. दु:खाच्या अुमाळ्यांनी चिंब झालेली अशी अेक गुप्त चिठी पण माझ्या बंधूंकडून मला धाडण्यात आली. ''तू बाहेर कार्य यशस्वी

करशील, प्रिय हिंदुस्थानचे...! ही मला कोण आशा. त्या आशेने मला काळेपाणी झाले त्याचे मला काहीच वाटेना. मन त्या संकटास कस्पटाप्रमाणे लेखी. कारण ज्या... कार्यात हे बलिदान मी करीत आहे ते... तू अुरलेलाच आहेस. ही कल्पना मला धीर देअी, कष्टांचे साफल्य भासवी. पण आता तू पॅरिसला असतानाही ह्यांच्या कसा हाती लागलास आता!... त्याचे आणि... कार्याचे कसे होअील? तुझी योग्यता, कर्तव्य... आता मातीमोल होणार ना! आणि बाळ, ते आपले लहानगे पोर कोणाकडे पाहील? मला प्रत्यक्ष पाहूनही अजून विश्वास पटत नाही – कळत नाही की, हाय! हाय! तू येथे कसा आलास?''

माझ्या मनाच्या तितिक्षेस त्या चिठीचे अुत्तर लिहिताना जितका पडला तितका ताण कधीही पडला नव्हता! त्यांच्या प्रत्येक प्रश्नागणिक प्रश्न माझे मला खातच होते. ते स्वतःच्या लौकिक आशांची आणि भाग्योदयाची राख झाल्याचे दुःख गिळून वर बंधूंचे सांत्वन करावयाचे, स्वतःस धीर देअून दुसऱ्यास द्यावयाचा! तरी विवेकाचे साहाय्याने कर्तव्याच्या विषाचा तोही प्याला प्यालो. मी त्यांस कळविले की, लौकिक व भाग्योदयाच्या आशांची राख अंगास फासून झुंजत राहू शकणे

हेच अलौकिक भाग्य नाही का?

मग दुःख का? माझी योग्यता, कर्तृत्व मातीस मिळते की, जर परीक्षेचे वेळीच मी हिणकस ठरलो असतो जर 'सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति! गाण्डीव स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते।।'' अशी स्थिती होअून जर कर्तव्य-पराङ्मुख झालो असतो, कोणाचा विश्वासघात केला असता! पण तसे काही अेक न घडता यथाप्राप्त संकटास तोंड देण्यास आणि स्वार्थास समूळ खणून काढून, लोकांस कर्तव्यक्षेत्रात जी संकटे भोगा म्हणून सांगितले, तीच प्रसंग येताच त्याच क्षेत्रात स्वतः निर्भय चित्ताने भोगावयास सिद्ध होण्यातच खरे कर्तृत्व आणि योग्यता तुमची, आमची आणि या सर्वांची प्रकट होत आहे. यशापयश योगायोगाच्या गोष्टी आहेत. जन्मभर लढाया लढत, लोदीचे पूल अुतरत आणि आस्टर्लिट्झ जिंकीत असताही अेखादा नेपोलियन अखेर अंथरुणावर दुखण्याने मरतो, आणि दुसऱ्या तिसऱ्याच लढाअीत अेखादी राणी लक्ष्मी तरवारीचा घाव लागून मरते– अेखादा सैनिक तर पहिल्याच चकमकीत गोळी लागून पाडाव होतो. त्यांचे कर्तृत्व या योगायोगाने बहुधा ठरत नसते. तर त्या पहिल्याच चकमकीत मी मागे दडून जगावे आणि अितरांनी पुढे होअून मरत ती लढाअी जिंकली म्हणजे तिचे यश पाहावयास आणि भोगावयास मी अुरावे, ही दुष्ट आणि जनहितविघातक भ्याड अिच्छा मनात न धरता, तो सैनिक अवश्य तेव्हा अितरांसह लढाअीचे अग्रभागी अचलपणे झुंजत राहिला की नाही? या प्रश्नावर त्याचे खरे कर्तृत्व आणि योग्यता अवलंबून असते. त्या कसोटीस, मला वाटते, आपण सर्व अुतरलो आहोत आणि म्हणूनच लौकिक व भाग्योदयाच्या सुवर्णवलयात आपण जितकी धन्यता पावलो नसतो तितकी त्या भाग्योदयाची अलौकिक राख अंगास फासून आज या कारागारात अशा अवश आणि करुणास्पद स्थितीत पडलो असता वास्तविकपणे आपण चाललो आहोत! ही संकटे सोसणे, आणि असे कारागारात सडत, कोणासही न कळत, ज्यांच्यासाठी हे कष्ट भोगले त्यांचेही शिव्याशाप खात असे मरणे हेच आता आपल्या आयुष्याचे ध्येय, तितकेच महान की जितके बाहेर राहून कीर्तीच्या आणि दुंदुभीच्या तालावर झुंजत राहणे जितके महान समजले जाते. कारण अंतिम विजयास ते ज्ञात झुंजणे आणि ते दुंदुभीचे निनाद जितके अवश्य असतात तितकेच हे भुयारातील अश्रुत कण्हणे आणि अज्ञात प्राणोत्क्रमणे ही अवश्यच असतात.

आणि कार्याच्याविषयी?

....मी ज्या वेळेस हायकोर्टात शिक्षा लागणार होती त्या दिवशी याविषयी जे पद केले होते तेच आज त्या कठोर शिक्षेच्या जबड्यात भरडलो जात असताही माझ्या हृदयाचा विश्वास आणि भावना मुखरित करीत आहे ''सारथी जिचा अभिमानी। कृष्णजी आणि राम सेनानी। अशि कोटि कोटि तव सेना।। ती आम्हांविना थांबेना!!...।।'' अशा

आशयाचे पत्र मी गुप्त रीतीने बंधूंस धाडले. बंधूंचे सांत्वन तर ते करते झालेच, पण लिहिता लिहिता माझ्याही विवेकाचे डळमळणारे धैर्य पुन: निश्चल करून माझ्यात ताजा अुत्साह संचरवू शकले.

प्रकरण अकरावे

मला घाण्याचे काम देण्यात येते

मी सरासरी अेक महिनाभर छिलका कुटण्याचे काम केले.सर्वजण आश्चर्य करू लागले की, मला कोलू कसा दिला नाही. त्यात आशावादी म्हणाले, ''छे हो, बॅरिस्टरबाबूंना कोलू कोणत्या तोंडाने देतील?'' मी त्यांस म्हणे, ''ज्या तोंडाने बॅरिस्टरबाबूंस काळेपाण्यास धाडून लंगोटी नेसवून छिलका कुटावयास लावले त्याच तोंडाने!'' अखेर अेक दिवस सुपरिन्टेंडंट येअून मला म्हणाला, ''अुद्यापासून तुम्हाला कोलूवर जावयाचे आहे. छिलका कुटून हात आता कठीण झाले असतील. आता त्याहून सक्त काम करण्यास हरकत नाही.'' बारीसाहेब हसून म्हणाला, ''तुमची वरच्या अियत्तेत बढती झाली आहे!'' त्या दिवशी संध्याकाळी मला बारीसाहेबाने कार्यालयात बोलाविले. माझ्याशी झालेल्या संभाषणातून त्यांना हे माहीतच झाले होते की, माझी राजबंदीवानांनी केलेल्या संपास सहानुभूती होती आणि जे राजबंदी त्या संपाची आणि निर्भय वर्तनाची अुद्दामपणाचे, असभ्यपणाचे आणि मूर्खपणाचे द्योतक म्हणून निंदा करीत त्यांची तोंडे माझ्या त्या धोरणाच्या पुरस्काराने बरीच बंद पडलेली होती. अेकंदर बातम्या गुप्त रीतीने ज्या बारीला प्रत्यही पोचत असत त्यापासूनही मी लवकरच त्या ''असभ्यांतील' शिरोमणी होणार असाच संभव दिसू लागला. तेव्हाच कोलू करण्यास मी अिन्कार करतो की काय याचा पत्ता काढण्यास आणि मला तसे करण्यापासून परावृत्त करण्यास बारीने हे बोलावणे केले होते. बराच वेळ गप्पा मारून अखेर सांगितलेच की, ''मी काय करू? वरची आज्ञा मला पाळली पाहिजे. तुम्हास कोलूच द्यावा असे वरतून लिहून आले आहे. तरी मी अितके केले की, तुमच्या योग्यतेविषयी सांगून केवळ १४ दिवसच कोलू तुम्हास सुपरिन्टेंडंटाकडून देवविला. अितरांप्रमाणे वारंवार देवविणार नाही. तुम्ही नाही मात्र म्हणू नका. जा अुभे राहा. मी शक्य तर साहाय्यही देअीन. पण शिक्षा खाअू नका.'' मी म्हटले, ''आधीच आमच्या जन्माची माती झालेली त्यातही आणखी निष्कारण जाच सोसण्याची आम्हांस हौस का आली आहे? मी शक्य तितके काम नेहमी करीत राहीत.'' बारी कळवळल्यासारखे होअून म्हणाला, ''पाहा बोवा! तुमच्याकरिता सांगतो. पन्नास वर्षे शिक्षा आहे! हे मला पाहताच धस्स होते. म्हणून म्हणतो, अितरांचे काय वाटेल ते होवो, तुम्ही आपले नामानिराळे राहा.'' माझा धैर्यभंग करण्यासाठी बारी जो जो पन्नास वर्षे शिक्षेची वारंवार आठवण देत गेला तो तो त्याच्या धोरणाचा अुलट परिणाम होअून त्या शब्दांचा अर्थ माझ्या अितका परिचयाचा झाला की तोफेचा आवाज जसा तोफखान्यातील सैनिकाच्या! त्याच्या ध्वनीने थर्र असे होणेच बंद झाले. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच

मला तेलाच्या घाण्यास जुंपले.

त्या घाण्याचे काम मी ज्या सात क्रमाकांच्या भागात राहत असे तेथपासून सहाव्या भागात होते. म्हणून मला सकाळीच नेण्यात आले. मला तो भाग बदलण्याचा अेक आनंद झाला. कारण तिकडे राहणारे राजबंदी मला दिसू आणि केव्हा माझ्याशी बोलूही शकले. कामावर जाताच पाहतो तो अेक बर्मा देशातील राजकीय बंदीवानही माझ्या कोलूस जुंपलेला होता. मला सांगण्यात आले की तुम्हास साह्य होअील. पण तुम्ही अेकसारखे फिरवीत राहिले पाहिजे, बसता कामा नये. अितर राजबंदींच्या मानाने मला ही सवलत मिळाली होती. तरी ती कोलूच्या कामातील सवलत! सवलत वजा जाअूनही जे कष्ट अुरले ते कोणाही काबाडकष्टांची सवय नसणाऱ्याची खोड मोडण्यास पुरेसे होते. लंगोटी नेसून सकाळी दहा वाजेपर्यंत काम करावे. सारखे फिरवीत राहिल्याने चक्कर यावी. अंगाचे ठणठणणे तर अितके झाले की रात्री फळ्यावर अंग टाकताच झोप लागण्याचे स्थळी अंगात कसर भरून तळमळ करीत पडावे लागे की पुन्हा दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो घाणा दत्त म्हणून अुभा. असे सहा-सात दिवस काढले. काम तोवर पुरे होत नव्हते. अेक दिवस बारी आला आणि जरा अैटीने म्हणाला की, ''हा पाहा शेजारच्या खोलीतील बंदीवान तीस पौंड तेल दोन वाजता पुरे मोजून देतो आणि तुम्ही संध्याकाळपर्यंत राबूनही अजून पौंड दोन पौंड कमीच! याची तुम्हास लाज वाटली पाहिजे!'' मी म्हटले, ''वाटली असती लाजही, जर मलाही लहानपणापासून त्याच्यासारखे हमालीचे धंदे करण्याची सवय असती तर. तुम्ही जर त्याला अेका तासाच्या आत अेक सुनीत (सॉनेट) रचावयास सांगितले तर ते त्यास रचता येअील का? मी

तुम्हास ते आता अर्ध्या तासात रचून देतो. पण म्हणून जर तुम्ही त्या कामकऱ्यास म्हणाल की, ''अरे, तुला सॉनेट अितके लौकर रचता आले नाही याची तुला लाज वाटावयास पाहिजे'', तर तो काय म्हणेल? ''मला लहानपणापासून कविता करावयास कोणी शिकविले नाही!'' तुमच्या कार्यालयात तुम्ही अर्धशिक्षित शेतकऱ्यादी चोरदरोडेखोरांस लिहावयाचे काम देता, त्यांस जसे आमच्यासारखे त्वरित अिंग्रजी बोलता येत नाही म्हणून लाज वाटण्याचे कारण नाही, तसाच आम्हांस त्यांच्यासारखे शारीरिक कष्ट अेकदम झेपत नाहीत म्हणून संकोच वाटणे अनावश्यक आहे. त्यालाही सुनीत करता येत नाही म्हणून लाज वाटावयास नको. ज्यांना खरोखरच लाज वाटावयास पाहिजे ती त्यांना होय, की जीत बुद्धिजीवी वर्गास घाण्यास आणि कष्टजीवी अशिक्षितांस कारकुनांच्या जागा देतात आणि दोनही कामे बिघडवून घेतात.''

अुदार मित्रांचे साह्य

कोलू फिरविताना मला राजबंदीवानांतील अेक-दोघे बंदीवान, जे तेथे गुप्तपणे येअू शकत ते येअून कधी कधी साह्य देत; अितकेच काय परंतु शेवटपर्यंत नको नको म्हणत असताही आणि त्यांची दु:खे आणि कष्ट मजहून अधिक होत असताही राजबंद्यांतील कित्येकांनी मला आपले स्वत:चे कपडेसुद्धा धुऊ दिले नाहीत वा थाली-कटोरा घासू दिला नाही. माझे कपडे धुण्याविषयी आणि भांडी घासण्याविषयी त्यांस कित्येकदा पेटी ऑफिसर आणि वॉर्डर लोक धक्काबुक्की करीत शिव्या देत; पण असा त्रास सोसून देखील त्या अुदार आणि प्रेमळ मनुष्यांनी माझी कामे करीत असावे. त्यांना निवारण्याचा मी कितीतरी प्रयत्न केला. काही वेळा मी त्यांचे कपडे गुपचुप नेअून धुअून टाकले. ते त्यांस कळले तेव्हा त्यांच्या मनाला फार वाअीट वाटले अितके की त्यांनी अक्षरश: मला त्या त्या वेळा हात जोडून असे न करण्याविषयी विनंती करावी. जेव्हा मी त्यांचे साहाय्य न घेतले तर त्यांस साहाय्य देताना जे कष्ट पडतात त्यांहून अधिकच मन:क्लेश होतात हे मी अनुभवून पाहिले तेव्हा त्या त्या निरपेक्ष आणि अुदार मित्रांस मी कामे करू द्यावी असे ठरविले. साधारणत: बहुतेक राजबंदीवानांची मजविषयी अशीच अकृत्रिम भक्ती आणि गाढ स्नेह मला अनुभवावयास सापडला. कधी कधी तर त्यांच्यात माझे कपडे धुण्याविषयी आणि सेवा करण्याविषयी खरोखरच चढाओढ आणि वैमनस्य अुत्पन्न होअी. तेव्हा पाळीपाळीने माझे कपडे धुण्यास निरनिराळया मित्रांस देणे मला भाग पडे. त्या त्या व्यक्तींच्या या थोर औदार्याविषयी आणि स्नेहाविषयी मला आजही कृतज्ञता वाटत आहे. त्याचप्रमाणे ह्याच प्रसंगी राजबंदीवान नसलेल्या साधारण बंदीवानांनीही आम्हास जे अयाचित साह्य शेवटपर्यंत दिले आणि आमच्या शब्दास जो मान देत गेले त्यांच्याविषयीही सार्वजनिक साभार अुल्लेख करणे आमचे कर्तव्य आहे. त्या अनेक प्रसंगांची माहिती मनोरंजक असली तरी विस्तारभयास्तव येथे सांगणे शक्य नाही. केवळ अेकदा आणि अेकत्रच त्या सर्वांविषयी कृतज्ञता प्रदर्शित करणे अेवढेच येथे शक्य आहे.

मनाचे बंड

कोणाशी चर्चा करू नये. कोणास कळवू नये. पण तो कोलू फिरवीत असता घामाने लिडबिडलेल्या अंगावर अुडणारी ती भुशी–पिसून पिळून निघालेले पीठ आणि कचरा चिकटलेले ते घाणेरडे अुघडे-बागडे शरीर पाहून मनाने वारंवार बंड करून अुठावे. ''स्वत:चा तिरस्कार वाटू लागावा असले दु:ख आता का सोसतोस? ह्या तुझ्या शरीराचा आणि कर्तृत्वाचा राष्ट्रेच्या राष्ट्रे अुदयास आणण्यासाठी अुपयोग व्हावा, –आता ते मातीमोल ठरले, मग ह्या अंधकारात अुगीच कष्टत का पडतोस? याचा कार्याला –तुझ्या मातृभूमीच्या अुद्धाराला– आता कवडीचा अुपयोग नाही. तिकडे तुझ्या हालअपेष्टांचे अवाक्षर देखील कळत नसेल, मग नैतिक परिणाम तर दूरच! – असा कार्याला अुपयोग नाही. तुला स्वत:ला अुपयोग नाही, अितकेच नव्हे तर केवळ भारभूत आहे; तर मग हे जीवन व्यर्थ का धारण करतोस? बस्स, जो अुपयोग त्याचा व्हावयाचा तो होअून गेला. आता चल दोरीच्या अेका हिसक्यासरशी. **करून टाक त्या जीवनाचा अंत!**

हा समुद्रमंथनासच अुपयोगी पडावा म्हणून निर्माण झालेला कर्तृत्वशक्तीचा मेरुदंड ह्या यःकश्चित् कथलीतले ताक घुसळविण्याचे कामाला लावून त्याचा स्वतःचा अनादर का करतोस?'' पुनःपुनः मनाने म्हणावे, ''आता जगणे व्यर्थ; आता आत्मघातच आत्मसन्मान होणार आहे.'' नोव्हालिस आदिक कित्येक नीतिविशारदांची आणि अैतिहासिक अुदाहरणांचीही आठवण व्हावी की प्रसंगी आत्मघात हे आत्मकर्तव्य ठरत असते.

अेके दिवशी दुपारी भयंकर अुकाड्यात कोलू फिरवीत असता धापा टाकीत गिरकी आल्यासारखे वाटून खाली बसलो आणि पोट फार श्रम होताच आतडी ताठरतात तशी ताठरल्याने, हाताने धरून भिंतीशी टेकलो आणि डोळे मिटले तो अेक तेथल्या तेथेच गाढ गुंगी लागली अितकी गाढ की, दचकून जो जागा झालो तो दिशा-विदिशा, स्थलकाल हे मला चारपाच मिनिटे काही कळेना. शांत, शून्य, निर्विकार अशा कोणत्या सुखद अवस्थेत काही नाहीसे होअून राहिलो. थोड्या वेळाने सावध झालो. अेकेक वस्तू दिसून तिचा अर्थ कळू लागला. तेव्हा पुनः कामास लागलो पण मन अेकसारखे म्हणे, हे शेवटचे काम का होअू देत नाहीस? मघाची ती शून्यता तेच मरण. आज-आज रात्री शेकडो बंदीवान त्या पोर्ट ब्लेअरमध्ये जिच्या आधाराने मृत्यु तरून गेले त्या दोरीच्या तुकड्याने गळयास फास लाव आणि करून टाक ह्या कष्टांचा अंत!

आत्महत्येचे आकर्षण

त्या आत्महत्येचे आकर्षण मला अेकसारखे ओढीत होते. ती मघाची शून्य स्थिती हेच मरण. ते तर ह्या जीवनाहून निःसंशय गोड आहे! मला ज्या दोन-चार वेळा माझ्या विवासनातील यातना असह्य होऊन आत्महत्या अत्यंत आकर्षक वाटू लागली त्यांपैकी पहिली वेळ म्हणजे मार्सेलिसहून परत धरलो गेल्यानंतर अेडनच्या आजूबाजूस भयंकर अुष्म्या आणि त्रासात बंद केलेला होतो ती होय. दुसरी ही कोलूतली त्या चक्कर आलेल्या दिवसाची. दोनही वेळी मनाची आणि बुद्धीची झुंज चालता चालता बुद्धी जवळ जवळ चारी मुंड्या चीत पडण्याचा प्रसंग आलेला होता. आणखी अेक-दोन वेळी तो प्रसंग पुनः यावयाचा होता. त्या रात्री खोलीच्या ज्या खिडकीच्या गजास टांगून बहुधा बंदीवान स्वतः फाशी जात त्या खिडकीकडे मी लुब्ध दृष्टीने चारपाच वेळा तरी पाहिले असेल. बुद्धीचा आणि मनाचा तो संवाद मी तिऱ्हाअीतपणे जसा काही अैकत होतो तो पुढे मी अेका कवितेत ग्रथिलाही होता. वारंवार मनाच्या वरील कोटीक्रमास विवेकाने अुत्तर द्यावे ''वेड्या, हा तुझा अहंकार! समज की, तुझे कर्तृत्व कर्तव्य म्हणजे अेक राष्ट्रचे राष्ट्र अुद्धरता येणारी प्रचंड गती देण्यास क्षम असणारे यंत्र आहे; पण आता त्याचे काय? त्याचा योग्य आणि यथाप्रमाण अुपयोग होत नाही! अेका अर्थी खरे. पण अशा रीतीने जेथे अितर भक्कम यंत्रे चुरून जातात तेथे गुप्त, अज्ञात यातनांचा मार सहन करण्यात अुपयोगी पडावे, ते कार्य त्याचेकडून करून घ्यावे म्हणूनच हे कर्तृत्वशक्तीचे यंत्र केले नसेल कशावरून? राष्ट्रोद्धाराच्या झुंजात अनेक महत्त्वाची नाकी लढवावी लागतात त्यात बंदीगृहाचा मोर्चा सगळ्यात कठीण आणि तरीही अत्यंत आवश्यक असतो. मग तो लढविण्यास तुमची योजना झाली आहे हा काय त्या कर्तृत्वाचा थोडा गौरव झाला?

''आणि एका अर्थी कसले कर्तृत्व घेऊन बसला आहेस? तुझे, त्यांचे, ह्या सर्व मनुष्यजातीचे तर काय पण ह्या सूर्याचे देखील ह्या प्रचंड विश्वाच्या उलाढालीत खरे पाहिले असता तिळमात्र तरी महत्त्व आहे काय? एखाद्या साबणी फुग्यासारखा तो आता स्वतःच्या महत्त्वाभिमानाने फुगत उडालेला दिसतो आहे. पण एका क्षणार्धात विश्वाची मूळ शक्ती दुसरा एखादा खेळकर फुगारा मारताच फुसदिशी नाहीसा होईल, तरी विश्व चालेलच! म्हणून विवेक कर. सापेक्षात जे कर्तृत्व आहे त्याची खरी परीक्षा येथेच आहे. या कारागारात जो देशसेवा करील तो खरा देशसेवक. जे मूल्य दिल्याविना देशोद्धार होणेच नाही ते कारापीडनाचे मूल्य देणे म्हणजे जीवन व्यर्थ जाणे नव्हेच नव्हे. कीर्तीचे, लौकिकाचे मनाचे मधाचे बोट त्यास लागलेले नाही. पण म्हणूनच ते अधिक अव्यर्थ होय. आणि

जर मरावयाचेच तर

निदान.. –मग असा का मरतोस? तू सोसलेल्या यातनांचा सूक्ष्म परिणाम देशावर होअीलच होअील. परंतु ते जर तुला खरे वाटत नसेल आणि ही बातमी देखील देशास कळणार नाही मग त्याचा नैतिक परिणाम कोठला होणार? मग व्यर्थ कष्ट

का म्हणून? मरणारच असशील तर असा कुत्र्याचे मोलाने आपल्या हाताने का मरतोस? त्यांना तुला फाशी देऊ नये म्हणून दया आली होती की काय? मग जे त्यांना करता आले नाही ते तू त्यांच्याकरता स्वतःचे हाताने करून आपल्या पक्षाचे हानीत आणि अपजयात आणखी भर का घालतोस? जर मरणे तर ज्या सेनेतील तू एक सैनिक आहेस त्या सेनेचे तसेच एखादे कार्य करून मग तरी मर. फाशी घेऊन नव्हे तर ... आपल्या अेका जीवास्तव ...असा मर!''

हे बुद्धीचे शेवटचे कारण मात्र मनाच्या त्या जिवावर अुदार झालेल्या अवस्थेत पटले. मन स्थिर झाले. हाच निश्चय ठाण्याच्या तुरुंगातही केला होता. त्याची आठवण झाली. त्या दिवसापासून पुनः अेकदाच काय तो आत्महत्येच्या अगदी काठावर मी जाऊन राहिलो होतो तो म्हणजे रत्नागिरीच्या तुरुंगात! पण ते पुढे. ती रात्र मात्र

मरू तर तसेच मरू

अशा कृतनिश्चयाने गेली. अितकेच नव्हे तर वरील कोटिक्रमाचा उपयोग करून आणि कोणीही मरणे तरी... असेच मरणे हे अंगीकृत व्रतार्थ कर्तव्य आहे असा अुपदेश करून, मी त्या अंदमानाच्या कारागारातील त्या शेकडो दुर्दैवी राजबंदीतील अनेकांस अनेक वेळा आत्महत्येच्या काठावरून हात धरून परत फिरवलेले आहे!

तेलाच्या घाण्यात काम करीत असता अितके शारीरिक आणि मानसिक श्रम होत असताही त्याची किंचित तरी भरपाअी करणारी अशी एक संधी सापडत असे. ती म्हणजे त्या घाण्यात काम करीत असलेल्या काही राजकीय बंदीवानांशी बोलण्या-बसण्याची होय. येता जाता, अधिकाऱ्यांचा डोळा चोरून वा कोण्या समजदार किंवा कनवाळू पहारेकऱ्यांच्या वा शिपायांच्या सवलतीने ते राजकीय बंदीवान मजकडे येत. माझ्याशी शक्य तितके बोलत. बहुधा संध्याकाळी पाचचे संधीस जेवण्याखाण्याचे गडबडीत सर्वजण असता त्या क्रमाकांच्या हौदावर आडोशास आमचा अड्डा बसे. अेक पहारा देअी बाकी बोलत बसू. त्या वेळेस काही घटिका ज्या कार्याचा निदिध्यास लागल्याने मनाने संसाराच्या सर्व सुखांवर लाथ मारली त्या उदात्त कार्याची चर्चा मोकळेपणाने करता आल्याने मन पुनः चैतन्ययुक्त होअी. सुप्त तेज पुनः जागे होअून अुठे. सोसले ते अपमान सन्मानच वाटू लागत. भोगलेल्या यातना काहीच नव्हेत. भोगावयाच्या आहेत त्याही कर्तव्यच होत हा निर्धार पुनः सबळ होई. त्या घटिका म्हणजे त्या कोलूच्या कठोर

शापातील वरच

होत्या. त्या वेळेस मी हे पाहून ठेवले होते की, तेथे आलेल्या राजकीय बंदीवानांत बहुतेक माझ्यासारखेच पंचविशीच्या आत-बाहेर होते. त्यांचे शिक्षण अपुरे राहिले होते. त्यांना राजकारण, अितिहास, अर्थशास्त्र अित्यादी अवश्य ज्ञानाचा फार थोडा व्यासंग घडलेला होता. आणि ते साहजिकच होते. तथापि त्यायोगे त्यांच्या अुत्कृष्ट स्वदेशप्रीतीस किंवा स्वार्थत्यागास रतिमात्रही अुणेपणा आलेला होता असे मला वाटत नसे. अितकेच नव्हे तर त्यांच्या वयात केवळ अुपजत परोपकारबुद्धीने आणि अुदार भावनांनी त्यांनी प्रेरित होअून असले कष्ट असल्या हेतून सोसावेत हे पाहून मला त्यांच्याविषयी फार आदर वाटे. न्यून अितकेच की त्या अुदार भावनांना आणि अुपजत धैर्याने ज्या कार्यास त्यांनी वाहून घेतले होते त्या कार्याला अत्यंत आवश्यक असलेल्या शिक्षणाची, ज्ञानाची आणि विचारांचीही जोड जर मिळेल तर ते महत्कार्य करण्यास ते होते त्याहून अधिक क्षम होतील; म्हणून त्यांनी तसा प्रयत्न करावा अेतदर्थ मी त्यांस ती अुणीव जाणवून तशी इच्छा त्यांच्यात अुत्पन्न करण्यासाठी प्रयत्न करी. त्या प्रयत्नास घाण्याच्या कामास मला जुंपले गेले तेव्हाच आरंभ झाला. तेथे आलेल्या कित्येकांस, आपले आयुष्य व्यर्थ गेले असे वाटू लागले होते त्यांस मी त्या औदासीन्याच्या आणि हताशेच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी अितिहासातील अुदाहरणे सांगे. ज्यांस कोणता मार्ग श्रेयस्कर याचा पूर्ण बोध झालेला नव्हता, त्यांच्या शंकाचे निरसन करण्याचा प्रयत्न करी. जे केवळ समाजातील राजकीय वावटळीबरोबर तीत सापडले होते त्यांना ते तसेच का केले पाहिजे, ते नीतिदृष्ट्या अकर्तव्य होते वा कर्तव्य होते, हे युक्तिसंगत रीतीने पटवून देअून त्यांची पूर्वीची क्षणिक अुत्तेजनता यावज्जन्म टिकणाऱ्या निश्चित निर्धारात परिणत व्हावी म्हणून झटत असे. दिवसभर अत्यंत त्रासदायक, गदळ, अपमानास्पद असे ते घाण्याचे काम करून

थकले-भागलेले ते राजबंदी त्या हौदावर गुप्तपणे घटिकाभर गोळा होऊन असे अुदात्त संवाद करीत, राष्ट्रीय सुखस्वप्ने पाहत जेव्हा तन्मय होऊन जात तेव्हा दिवसभर भोगाव्या लागणाऱ्या यातनांचे आघात सोसता सोसता बोथट झालेल्या त्यांच्या मनोधैर्याची धार पुन: तीक्ष्ण व्हावी, त्यांच्या तोंडावर नवे तेज चमकू लागावे, आणि उठताना आनंदाने आणि प्रेमाने अेकमेकांचा निरोप घेऊन त्या हिंदी तरुणांनी आपापल्या चाळीत बंद होण्यास निघून जावे!

प्रकरण बारावे

अंदमानात संघटना आणि प्रचार करण्याचा निश्चय

त्या घाण्यात काम करीत असता मला राजकीय बंदीवानांची स्थिती अजमावता आली असे नसून अेकंदर अंदमानाची परिस्थितीही थोडीबहुत आकलन करता आली. हजार आडकाठ्यांस न जुमानता बाहेरच्या लोकांत मजविषयी जो आदरभाव आणि प्रेम होते त्यांनी त्यांस माझ्याशी काहीना काही संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केल्याविना स्वस्थ बसू दिले नाही. या सर्व परिस्थितीवरून मला दिसून आले की, प्रयत्न केला असता थोड्या प्रमाणात का होअीना पण या कारावासातूनही

अंदमानात संघटना

आणि कार्याचा प्रसार करविणे शक्य आहे. आणि जर शक्य आहे तर थोडी का होअीना पण ती संघटना करणे हे कर्तव्य आहेच आहे. कारावासाच्या यातना भोगणे आणि अेकान्त बंदिवासातील कर्मशून्यतेचे असह्य ओझे अुचलून निष्क्रिय अुभे राहणे हे अेक कर्तव्य तर आम्ही करीतच होतो; त्यासहच जर कार्यप्रचाराचे आणि द्वीपांतरी जेथे जेथे निर्वासित होअू तेथे तेथे देखील जातीय चैतन्य संचरविण्याचे सक्रिय कार्यही थोडेबहुत करता आले तर तेही करून मातृभूमीची दुहेरी सेवा केल्याचे पुण्य का न साधावे! अशा विचाराने प्रेरित होअून अंदमानाच्या प्रचारकार्याचा आरंभ म्हणून मी

प्रथमत: राजकीय बंदीवानाचे शिक्षण

हाती घ्यावयाचे ठरविले. त्या पंधरावड्यातच त्या बंदीवानांतील जे काही लोक वावटळीत वरवर सापडून आलेले असल्याने त्या चळवळीला सर्वस्वी अनुकूल नव्हते त्यांनाच प्रथम ती गोष्ट पटवून देअून त्या चळवळीचे अंतरंग काय ते विशद करून सांगितले आणि त्या मला माणसाळविण्यासाठी म्हणून दिलेल्या घाण्याचे कठोर कष्ट करीत असताच त्या राजबंदींतील दोघांस संघटनेच्या कार्यात समाविष्ट होण्यासाठी शपथबद्ध करून घेण्याची रानटी अुठाठेव केली.

अंदमानाच्या संघटनेच्या प्रयत्नांचा हाच आरंभ होय. त्या कार्याचा विकास पुढे कसकसा आणि किती होत गेला हे संपूर्णत: सांगणे प्रस्तुत शक्त नाही. अंशत: जे सांगता येअील ते पुढे क्रमश: सांगूच.

चौदा दिवसांनी मला तेलाच्या घाण्यातून काढण्यात आले; आणि दोरखंड वळण्याचे काम देण्यात आले. हे काम त्या कारागृहातील अितर शारीरिक कामाहून सोपे होते आणि म्हणून ते मिळणे म्हणजे भाग्य समजण्यात येअी. काही दिवसांच्या सवयीने दोरखंड वळण्याचे काम करता येअू लागून शारीरिक यातनांच्या कचाट्यातून थोडीशी सुटका झाल्यासारखे वाटू लागले. याच वेळेस मला ज्या सातव्या क्रमांकात बंद ठेवण्यात आले होते त्यात दोनचार राजकीय बंदी निरुपाय म्हणून राहू देण्यात आले होते. निरुपाय म्हणून – कारण शेवटपर्यंत माझा आणि अितर राजकीय बंदिवानांचा संबंध शक्यतो येअू द्यावयाचा नाही असे धोरण ठेवण्यात येअी. पण सर्व बंदीगृहांत वाटूनही ज्यांना जागा राहात नसे त्यांना सातव्या भागात ठेवावेच लागे. केव्हा केव्हा तर प्रत्यक्ष बारी आणि अेकदा-दोनदा सुपरिंटेंडटही मला स्पष्टच म्हणाले की, तुमच्या भागात जे राजबंदी असतात त्यांना जर मवाळवाल तर तुम्हासही सुशिक्षित राजबंद्यांची संगती लाभेल. नवीन कोणीही राजकीय बंदी आला की, त्यास बहुधा 'माणसाळलेल्या' राजबंदीच्या सहवासात नेअून ठेवण्यात येअी. तथापि कोणत्याही राजबंदीस अेकसारखे अेकाच भागात आणि संघात ठेवणे धोक्याचे वाटून महिन्याला त्यांच्या राहण्याच्या कोठड्यांची आणि भागांची बदली करण्यात येअी. हा बदलीचा दिवस म्हणजे **बंदीगृहातीस अेक सणच** असे; कारण त्या बदलीच्या निमित्ताने कोठडीतून बाहेर पडून सरासरी अर्धा दिवस तरी गडबडीत झटकन जाअी. दुसरे, अेकदा तुरुंगात वळसा घ्यावा लागे. ह्या भागातून त्या भागात जाताना, आणि त्यायोगे बहुतेक राजबंदींची दृष्टीनेच का होअीना पण भेट होअी. वेळ साधल्यास दोन गोष्टीही जाता जाता बोलून जाता येत

आणि शेवटचे आनंदाचे कारण म्हणजे नव्या भेटलेल्या राजबंदीवानांची ओळख आणि संमती लाभण्याची ह्या बदलीने संधी मिळे. मला जरी शक्यतो अेका सात क्रमांकाच्या भागातच बंद ठेवलेले असे आणि अितर राजबंदी बहुधा मजकडे धाडण्यात येत नसत, तरीही मला देखील हा दिवस सणासारखाच वाटे. कारण त्या दिवशी बदलीसाठी या भागातून त्या भागात जाताना मला दुरून माझ्या ज्येष्ठ बंधूंची दृष्टिभेट घडे, कधी कधी आधीपासून संघाने जुळवीत जुळवीत जर क्वचित यश आलेच तर दोन गोष्टीही गुपचुप बोलून घेता येत.

या महिन्या दोन महिन्यांतील ठाणपालटीचे साधनाने नवीन वा निराळया राजबंदीस जसे बोलावयास मिळे तशाच आपसात बोलण्याच्या आणखी दोन सोयी त्या कारागृहात असत. त्या म्हणजे राहण्याच्या खोलीच्या वरची लहान खिडकी आणि अगदी भुअीशी लावलेली जाळी होय. कारागृहाचे ते सात भाग पाकळ्यासारखे अेका केंद्रापासून निघून पसरत गेलेले असल्याने प्रत्येक भागाचे अंगण पुढील भागाच्या पाठीस लागलेले असे. तेव्हा प्रत्येक भागाच्या चाळीतून मागच्या भागाशी आणि अंगणातून पुढच्या भागातील खिडक्यात चढलेल्या मनुष्याशी बोलता येअी. पण असे,

अुंच खिडक्यात चढून बोलणे

म्हणजे धोक्याचे असे. तरीदेखील खोलीतील निजावयाचा लाकडी फळा अुभा करून त्या दोन पुरुष अुंचीच्या लहानशा खिडकीच्या गजास लोंबकळून हात ताणाने तुटून येअीतो आम्ही खालच्या अंगणात असलेल्या आपल्या अिष्टमित्रांशी बोलावयास कमी करीत नव्हतो. कितीदा तरी अर्थशास्त्राच्या वा राजकारणाच्या शंका अेकाने विचाराव्या आणि त्यांचे समाधान खिडकीत लोंबकळून राहणाऱ्या अध्यापकाने करीत असावे. अितक्यात जर का कोणी वार्डर वा जमादार खाकरला तर शिष्य आणि आचार्य – दोघांचीही य:पलाय करता करता मारामार अुडे. अशा वेळी अेकदम खिडकीतून खाली अुडी टाकण्याच्या गडबडीत कितीदा तरी राजबंदी धाडकन आपटले असतील; कितीदा तरी त्यांचे अंग ठेचाळले असेल. दुसरी बोलण्याची युक्ती म्हणजे ती खोलीच्या भुअीशी लागून भिंतीत खोल बसवलेली जाळी– अशी बसविलेली की, पलीकडे खोलीतून दिसू नये; पण वारा येण्यापुरती फट तर असावी. या जाळीच्या मागचे बाजूस केव्हा केव्हा त्या भागातील बंदी जेवावयास बसविले जात. मग काय? तशी संधी सापडताच आम्ही खोलीतून त्या जाळीच्या भोकास अिकडून तोंड लावून आणि तिकडच्या आमच्या सहबंदीने जेवावयास थाळी घेऊन बसून स्वस्थपणे नव्हे तर अस्वस्थपणे पण अेकाग्रतेने

‘टेलिफोन’ सुरू करावा.

ती जाळी म्हणजे कारागृहाच्या परिभाषेतला ‘टेलिफोन’. त्या जाळीत म्हणजे त्या ‘ध्वनिवाहा’त बोलण्याची संधी आजूबाजूस, कोणी नसल्याने वा विश्वासू मंडळीच असल्याने, आली आहे म्हणून सूचना देण्यासाठी हातातली जेवावयाची थाळी त्या गजांवर खडखड मारणे म्हणजे ध्वनिवाहाची घंटा वाजविणे. या ‘टेलिफोनने’ही –ध्वनिवाहानेही – जेव्हा कार्य साधणे दुष्कर झाले तेव्हा अेक ‘टेलिफोन’ ही राजबंदीवानांना शोधून काढावा लागला. पण तो कोणता ते पुढे कळेल.

अशा अेक ना दोन अनेक युक्त्या लढवीत आम्ही आपसात आमचे विचारांचे दळणवळण ठेवू लागलो. जो जो आमच्यापासून अितरांस दूर नेण्याचा प्रयत्न करण्यात येअी आणि राजबंदीवानांना आपसात बोलण्यास वा खुणा करण्यासही प्रतिबंध करण्यात येअी तो तो आमची बोलण्याची आणि विचारविनिमयाची अिच्छा अधिकच बळावून आणि आवश्यकता अधिकच वाटून ते बोलणे आणि तो विनिमय अधिकच वेगाने चालू लागत. या सर्व युक्त्यांच्या साहाय्याने, मागे वर्णिल्याप्रमाणे आम्हांस घाण्यातून काढून ‘दोरखंड’ वळावयास जेव्हा लावले तेव्हा आम्ही आमचे भागात अपरिहार्य म्हणून जे दोघेतिघे राजबंदी ठेवले गेले होते त्यांच्या शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. ते सर्व राजबंदी काही सामान्य अर्थी अशिक्षित नव्हते. नव्हे, ते बहुतेक प्रवेशपरीक्षा आणि कॉलेजमधल्याही अेक-दोन अियत्ता झालेले होते. परंतु राजकारणीय अग्रगामित्व करावयास अवश्य असे राजतीनी अित्यादी शासनविज्ञानाचे अुच्च शिक्षण त्यांस मिळालेले नसे. ते शिक्षण देण्यास आरंभ करताच पहिली अडचण जी आम्हांस भासू लागली ती म्हणजे

ही होय. प्रथमतः माझी स्वतःची जी पुस्तके होती ती ठाण्यावरच माझी मत्ता म्हणून जप्त झालेली होती. अंदमानास राजबंद्यांपाशी जी पुस्तके होती ती अगदी तुटपुंजी आणि थोडी होती. श्री. रामकृष्णांची आणि विवेकानंदांची काही पुस्तके, काही टॉलस्टॉयची 'My Religion' अित्यादी अेक- दोन पुस्तके आणि बाकीची अनिबेझंटच्या थिऑसफिकल तत्त्वज्ञानाची आणि चळवळींची मासिक पुस्तके ही होत. ही पुस्तकेही प्रथम आठवड्यातून अेका रविवारीच वाचावयास मिळत. अेका चवाळ्यात ती भाजीसारखी भरून अेक वार्डर भागाभागातून हिंडे आणि ती राजबंदीवानांस वाटी आणि संध्याकाळी येअून परत घेअून जाअी. प्रत्यही वाचावयास अेक पुस्तक मिळे पण ते ज्याचे असेल त्याला आणि तेही केवळ संध्याकाळी चार वाजल्यापासून सहा वाजेपर्यंत! दिवसा काम म्हणून वाचू द्यावयाचे नाही आणि रात्री कोठडीत अंधकार म्हणून!! त्यातही आणखी अेक अत्यंत त्रासदायक नियम म्हणजे, अेका राजबंदीवानाचे पुस्तक त्याने अिच्छिले तरी तो दुसरा राजबंदी त्याच्यापासून आठ-नअू पावलांवरच काम करीत असला तरी त्या दुसऱ्यास न देअू देणे हा होय. ज्याचे पुस्तक त्याने वाचावे! ही बारीची सक्त आज्ञा. आठवड्यात अेक भिकारडे चोपडेही वाचणे साधारण बंदीस शक्य नसे. म्हणून त्यास ते पुरे. परंतु सुशिक्षित राजबंदीस अेक लहान पुस्तक आडवड्यास कसे पुरणार? पण त्याला ते बदलून दुसरे घेअू द्यावयाचे नाही किंवा शेजारच्या राजकीय बंदीचे हातात असलेले त्याचे आठवड्याचे पुस्तकही तेथल्या तेथे वाचावयास घेता घेणे शक्य नाही. असे तेथल्या तेथे घेतलेले अेकाचे पुस्तक दुसऱ्यास दिलेले –वाचावयास दिलेले– दिसले की वार्डर जमादारांची पिकलीच पोळी. राजबंदीवर खटला भरून बारीसाहेबापुढे आपली कार्यक्षमता दाखविण्याची ही सुवर्णसंधी कोण गमावणार! त्यांनी त्या राजबंदीवर झडप घालून, तो अेकाचा क्रमांक दुसऱ्याच्या हातातील पुस्तकावर आहे हे पारखून, त्या दोघासही अुन्हातान्हात बारीच्या कार्यालयात खेचून नेलेच म्हणून समजावे.

‘अिसने पुस्तक दिया और अिसने लिया हुजूर!’

म्हणून पुन्हा पुन्हा आरडाओरड होअून खटला भरला जाअी आणि पर्यवेक्षक (सुपरिंटेंडंट) सुद्धा त्या अपराधाने संतप्त होअून चार–चार दिवसांची हातकडीची शिक्षा ठोठावण्यास कमी करीत नसत. अेक घटकाभर पुस्तक वाचले म्हणून चार-चार दिवस राजबंदी हातकडीत टांगून अनेक वेळेला दिवसभर अुभे राहविले गेले आहेत. रामकृष्णांच्या चरित्रात वाचलेली तत्त्वे मनन करून पारखून घेण्याची त्या राजबंदीस शिस्त लागावी म्हणूनच कदाचित् तसा नियम आणि तशी हातकडी देण्याची व्यवस्था केलेली असेल!

पुस्तके वाचण्याच्या मार्गात अडचणी पसरविण्यात मुख्य भाग म्हणजे बारीसाहेबांचा. त्या पंडितप्रवरांचा असा अेक सिद्धात असे की, पुस्तकांच्या वाचनाने हिंदी तरुणास वेड लागते. मागे ज्या ‘श्रीयुत....’ ह्यास वेड लागले म्हणून बारी माझ्यापाशी म्हणाला होता ‘त्यांसही ते थिऑसफिकल ‘पुस्तके वाचतात म्हणून त्यांचे डोके फिरले’ असे तो मला स्पष्ट म्हणाला होता. बरे, थिऑसफी वा रामकृष्ण अित्यादी वेड लावणाऱ्या भाबड्या नरम पुस्तकांस सोडले तर राजकारणाची दगडासारखी कठोर पुस्तके तरी वाचनीय समजत होता की काय? रामाचे नाव! तो स्वतः काही थोडा थोडका शिकलेला नव्हता. हायस्कूलच्या सबंध पाचव्या अियत्तेपर्यंत त्याचे शिक्षण झालेले! अशा त्या जाड्या विद्वानाचे हाती कारागृहात कोणती पुस्तके यावीत याचे परीक्षकत्व सोपविलेले. पुस्तक अुघडताच प्रथम बारीसाहेबास समजेल अशा साध्या अिंग्रजी भाषेतले आणि साध्या विषयांचे ते पुस्तक हवे. नाही तर, जर ते अेखादे तत्त्वज्ञानाचे वा समाजशास्त्राचे गूढ पुस्तक असले तर दोन- चार पाने अुलटताच ‘नॉन्सेन्स, ट्रॅश’ भारूड म्हणून ते फेकले जावयाचे. समजण्यासारखे असेल पण जर त्यात ‘नेशन’ ‘कंट्री’ म्हणून अेखाद्या शब्द असेल, तर राजद्रोह म्हणून अेखाद्या प्लेगजतूंसारखे ते त्याज्य-अस्पृश्य-होअून तिजोरीत बंद व्हावयाचे. बारीसाहेब म्हणतच, ‘‘ही कंट्रीबिन्ट्रीची पुस्तके आम्हांस देता येणार नाहीत.

कारण याच पुस्तकांनी नृशंस हत्यारी बनविले आहे! आणि योगबिगाची भाबडी थिऑसफीची अित्यादी पुस्तके? तीही वास्तविक देअू नयेत. पण काय करावे, सुपरिन्टेंडंट अैकत नाहीत. वास्तविक याच पुस्तकांनी माणसास वेड लागते!'

पुस्तकांचे वैषम्य

बारीसाहेब स्वतः कमी शिकलेले होते म्हणून मत्सराने असो वा शिक्षित बंदीवान या पोर्ट ब्लेअरच्या परमेश्वरास फारसे भीक घालीत नसत म्हणून असो, वा दोनही कारणांचा मिश्र परिणाम म्हणून असो, पण बारीस आणि अेकादोघा सुपरिन्टेंडंटासही पुस्तकाचे-वाचनाचे नाव काढले की अगदी वैषम्य वाटल्यासारखे होअी. कोणी बंदी तंबाखू खात असला तर बारी कित्येक वेळा कानाडोळा करून त्यास सोडून देअी आणि हे दयाळूपण स्वमुखाने वर्णन करी. पण कोणी बंदीवान जर का अेखादा पाटीचा तुकडा हातात घेतलेला वा पुस्तक वाचताना वा नुसते जवळ ठेवताना आढळला की बारी अेकदम संतापून जाअी, 'किताब मंगता! साला! ये जागा स्कूल नहीं! आपल्या बापाच्या घरी का शिकला नाहीस? धाडा त्याला कोलूमध्ये! किंवा निदान करा त्याचे ते पुस्तक जप्त!'

विशेषतः राजबंदीवानांना पुस्तके वाचावयास दिली असता त्यांतील 'पुस्तकी' भावना आणि 'नाटकी' वर्णने वाचून त्यांची माथी फिरतात आणि कारावासातील यातनांनी 'ताळ्यावर' आलेली त्यांची बुद्धी पुनः पूर्वसंस्काराच्या अशा वाचनाने भडकलेल्या आगीत जळू लागते अेतदर्थ जर त्यांस माणसाळवावयाचे असले तर पुस्तके म्हणून त्यांस देता कामा नयेत असे बारीसाहेब अनेक वार ठासून सांगत. जर अेखादा राजबंदी वाचनाकडे लक्ष देअीनासा होअून परिस्थितीच्या अधोगामी आकर्षणाने तेथल्या कुटाळक्यातच रंगून जातो आहेसा दिसला तर बारीला तो अधिक विश्वासू आणि सुधारलेला वाटू लागे. त्यास तो कडक पाहऱ्यात वा क्रूर दृष्टिक्षेपात ठेवीनासा होअी. अशा विचारांच्या या बंदीपालाचे हे विचार त्या वेळच्या त्याच्या वरच्या अधिकाऱ्यांतही रूढ होते; आणि म्हणून कारागृहात म्लान, हताश, त्रस्त झालेल्या राजबंदीवानांस पुनश्चेतना प्राप्त करून देणारी कोणतीही अैतिहासिक अित्यादी पुस्तके देणे म्हणजे बंदीवासात टाकण्यात दंडविज्ञानाचा, त्यांना सुधारण्याचा वा दंडित करण्याचा अुद्देश विफल करणे होय असे त्याचे ठाम मत झालेले होते. ''अैतिहासिक व काही धार्मिक पुस्तके वाचून निराश आणि निरुत्साही मने पुनः स्वाभिमानी आणि अुत्साहयुक्त होतात आणि बंदीगृहातही स्वतःस यःकश्चित पापी समजण्याचे स्थली ते राजकीय बंदिवान म्हणून समजू लागतात!''

पुस्तकांचा परिणाम

अेका अर्थी ह्या परिणामापुरते अंदमानाच्या अधिकाऱ्यांचे म्हणणे खरे होते. वनवासात असताना धर्मादिक पांडवांच्या मनाला जेव्हा जेव्हा आत्मनिंदा, आत्मलज्जा आणि हताशता संत्रस्त करी तेव्हा तेव्हा ''अरे धर्मा! त्या नलराजावरही असेच संकट आले होते आणि त्या रामचंद्रावरही?'' असे सांगून त्यांच्या भग्न अुत्साहास पुनः चेतना देण्यासाठी ऋषिजनांनी सांगितलेली आख्याने अशीच अुपयोगी पडली. गतकालाची अैतिहासिक वीरकाव्ये आणि वीरगाथा किंवा गीतेचा कर्मयोग आणि अुपनिषदांचा ब्रह्मवाद वाचून कितीदा तरी त्या राजबंदींचे गुप्त चैतन्य अुद्दीप्त अुठावे, कितीदा तरी आत्मलज्जा मावळून आत्मगौरवाने मन अुल्लसित होअून यातनांचा धिक्कार करीत गर्जू लागावे. कारागृहाचे xxxxx

आणि ज्या अेका अर्थी अधिकाऱ्याचे हे म्हणणे असे की, पुस्तके वाचावयास देअू नयेत त्याच अर्थसिद्धीसाठी पुस्तके राजकीय बंद्यांस अवश्य वाचावयास दिली पाहिजेत म्हणून आम्हांस वाटे.

प्रथमतः पुस्तकाविनाच जे शिक्षण घेता-देता येअील ते घेण्या-देण्यास आम्ही प्रारंभ केला. मागे सांगितलेल्या अनेक प्रकारांनी राजकीय बंदीवान काही प्रमाणात तरी अेकत्र होअू शकत, बोलू शकत. त्याचा लाभ घेअून जे माझे भागात राहावयास आलेले होते त्यांस प्रथमतः मी तोंडीच अैतिहासिक गोष्टी सांगण्याचा प्रयत्न केला. कोठे तरी बंदीवानांचे गडबडीत अेकत्र होऊन, किंवा दूर वीस पावलांवर बसलो असताही पहारेकऱ्याच्या सहानुभूतिपूर्वक

कानाडोळा करण्याने मोठ्याने बोलत आणि चाहूल होताच चुप बसत वा वेळच आली तर ‘‘होतो बोलत!’’ म्हणून चापून सांगून हातकडीची शिक्षा खात, पण कसेही करून आठवड्यातून दोन-चार अैतिहासिक प्रकरणे तरी मी त्यांस सांगू लागलो. प्रथमतः हिंदुस्थानाचा वेदकालापासूनचा अितिहास, त्याचे विभाग आणि रूपरेषा सांगून नंतर त्यातील मोठमोठ्या कालातील शककर्त्यांची चरित्रे सांगावीत. नंतर युरोपीय अर्वाचीन अितिहास नेपोलियन, मॅझिनी, गॅरीबाल्डी आणि विशेषतः त्या वेळेस डळमळत असलेल्या रशियाच्या प्रचंड चळवळीचा अितिहास शिकवावा. नंतर अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे आणि तदनंतर शासनविज्ञान आणि राजनीतिशास्त्र यांची चर्चा करीत असावे. पुढे पुढे जसजशी राजकीय बंदीवानांची संख्या वाढत गेली आणि संप, तंटे, बखेडे, अित्यादी होता होता अधिकाऱ्यांस भीक नको पण कुत्रे आवर असे होऊन ‘‘थोडे अेकत्र बसा, वाचा, काय वाटेल ते भका पण काम करा, आणि चळवळ करून आम्हांस त्रास देऊ नका’’, अशी अधिकाऱ्यांची प्रवृत्ती झाली तेव्हा याच त्रोटक संवादाचे रूपांतर होअू लागले. आठवडाभर साधारण खंडलेली चर्चा तर

रविवारच्या बैठकीत

चालेच. पण विशेषतः रविवार सकाळी नअू वाजेपर्यंत जेव्हा खोल्यांतून आम्हांस बाहेर वजन करण्यासाठी वा गवत कापण्यासाठी ठेवण्यात येअी तेव्हा जे काही दहा-पाच राजबंदी माझे भागात असत त्यांस घेऊन मी अेकीकडे बसे. अेकेकाला विषय दिलेला असे. त्यावर तो बोले. त्यांनतर त्या विषयावर चर्चा होअी. शेवटी साधले तर अेखादे राष्ट्रगीत गाण्यात येअी. ती ‘बैठक’ बहुधा सिंहासनावरचीच वा योगासनाची नसून पळत्या घोड्याच्या पाठीवरचीच असे. कारण केव्हा ‘‘बारी आता है’’ म्हणून पहाऱ्यावरचा मनुष्य धापा टाकीत सांगत पळत येअील का कधी जमादार ‘‘अे बांबगोलेवालों! तुम बडे बेशरम लोग हो, फेर अेकट्ठे हुवे! जा गवत कापा, अुठता का नाही!’’ म्हणून दंडा घेअून शिवीगाळ करीत येअील याचा काहीअेक नियम नसे. कोणी येताच वक्त्यांश्रोत्यांतसुद्धा बैठक पळू लागे, आणि तिची छिन्नभिन्न व्यक्तिशकले कोणी गवतात तर कोणी पत्र्याचे आड तर कोणी भांडे निमित्तात दडून बसत. पुनः ती वावटळ अुडून गेली की ती बैठक पूर्वीच्या केलेल्या वर्णनाप्रमाणे-

"Let the Legions thunder past and plunged in deep thought again" पुनः विचारात निमग्न होअी.

अशी धुळधाणी अुडल्याने, केव्हा केव्हा कोण्या नवशिक्या मनुष्याची आत्मोपहासाकडे प्रवृत्ती होअून बैठकीचे तुच्छत्व भासू लागले तर ख्रिस्ती लोकांच्या ‘पळत्या प्रार्थनांची’ मी आठवण करून देअी. रोमन लोकांच्या आणि यहुद्यांच्या तावडीत आपले धार्मिक आचार आणि धार्मिक संघ ख्रिस्त्यांस अगदी पहिल्या पहिल्याने जेव्हा पाळावे लागले तेव्हा भुयारात थडग्याभोवती, कारागारात कसेबसे जमून दोघा-चौघे प्रार्थना करण्यात कधी गुडघे टेकतात न टेकतात तो रोमन आल्याची चाहूल येअी की, लागलीच पळापळी करावी लागे. पुनः संधी सापडल्यास अेकत्र होअून प्रार्थना पुरी करावी. त्या पळत्या बैठकी

अशा पळत्या प्रार्थनाच

होत्या! कारागारातील त्या अधोगतीस क्षणभर तरी रोखून त्या बैठकी मनास अुच्चाकडे, अुदात्ताकडे अुन्मुख करीत. त्या अंदमानाच्या बंदीवासात हे रविवारचे ‘भजन’ वर्षानुवर्षे मी असेच चालू ठेवले होते. त्यात किती राजकीय, धार्मिक भाषाशास्त्रविषयक, साहित्य, शास्त्रीय अित्यादी विषयांचा अूहापोह आणि चर्चा झाली असेल! केव्हा केव्हा मनास समाधान वाटे देखील की, लहानपणी नाशिकला सभेच्या दर आडवड्यास रविवारी बैठकी बसविण्याचा नियम केला. नाशिकनंतर पुण्यास, पुण्यानंतर मुंबअीस, मुंबअीनंतर अिंग्लंडमध्ये आणि अिंग्लंडानंतर आता अंदमानाच्या कारागृहातही रविवारी ते राष्ट्रीय भजन आणि राष्ट्रीय ज्ञानसत्र अखंड चालू ठेवता आले. तो नियम पाळता आला. कधी

होमाच्या विस्तीर्ण स्थंडिलात तर कधी वैश्वदेवाच्या वितीअेवढ्या कुंडात पण अग्नीची आहुती टळली नाही; म्हणूनच तर अग्नी जिवंत राहिला.

पळत्या बैठकीव्यतिरिक्त दुसरे अेक महत्त्वाचे साधन जे आम्ही शिक्षणप्रसारार्थ अुपयोगात आणीत होतो ते म्हणजे चुन्याने रंगविलेल्या कोठड्यांतील भिंती आणि लहान खिळे, घायपाताचे काटे हे होत. बंदीगृहात राजकीय बंदीवानांस पेन्सिली व कागद मुळीच ठेवू देत नसत. त्यांच्या अंगाची आणि कोठड्यांची कसून झडती केली जाअी. तथापि, बोटभर चिठी लिहिण्याअितका कागदाचा तुकडा आणि स्वत:स धरताही येणे दुर्घट अितका लाकूड फोडून टाकलेला, केवळ शिस्पेन्सिलीमधील शिशाच्या काडीचा लहानसा तुकडा हा बहुधा प्रत्येक राजबंदीवानापाशी असेच. तो कधी तोंडात, तर कधी केसांत, तर कधी या हाताची झडती घेताना त्या हातात तर त्या हाताची घेताना या हातात, नाही तर अगदी – पण ती बंदीगृहातील अगदी विशिष्ट व्यावसायिक गौप्ये आम्ही सर्वच सांगणार नाही. पुन: कधी तसा यात्रेचा प्रसंग आल्यास कागद-पेन्सिल लपविण्यास आमच्या सर्वच युक्त्या सांगत बसलो तर कठीण पडणार नाही का?

परंतु असे लहान बोटाअेवढे कागदी तुकडे चिठी लिहिण्यास जरी अुपयोगी पडले तरी शिक्षणासाठी निबंध लिहून काढण्यास वा टिपणे आणि टाचण करून ठेवण्यास त्यांचा काही अुपयोग होत नसे. आमच्या पहिल्याच वर्षी असा अेक अडचणीचा प्रसंग आमच्यावर ओढवला. आम्ही आर.पी.पी. मधल्या प्रसिद्ध झालेल्या भूगर्भशास्त्रावरील अेका ग्रंथाचे पारायण करीत होतो. पुस्तक वाचले की, अेका वहीत त्यातील महत्त्वाचा सारांश, आणि अुतारे अुतरवून ठेवावयाचे हा आम्हांला लहानपणापासून मोठा नाद. त्याचा अुपयोगही आम्हांस पुष्कळ झाला. त्यायोगेच काही काही अगदी लहानपणी वाचलेल्या पुस्तकांचा देखील महत्त्वाचा सारांश, स्मृतीत अजून संचित करून ठेवता आला. त्या सवडीप्रमाणे भौगर्भिक कालाच्या कालमर्यादेचे अेक टाचण आम्ही कोठडीत अेक लांबसा कागद आणून त्यावर अुतरून ठेवले. दुसऱ्या दिवशी ते पुस्तक परत केल्यानंतर संध्याकाळी बंद झाल्यावर सावकाश तो कागद काढून जो मी वाचावयास बसतो तो ताडताड बूट आपटीत अवेळी माझी झडती घेण्यासाठी ओव्हरसीअरसाहेब आले आणि दार अुघडून झडती घेअू लागले. माझ्या तर केव्हा केव्हा दिवसातून तीनदा झडत्या होत! कोणीही 'बड्या बाबू'पाशी काही आहे म्हणून बारीसाहेबांच्या कानात पुटपुटले की वेळी अवेळी झाली आमची झडती. जेव्हा शंभरात दोन वेळाही ह्या बातम्या खऱ्या नसत असे बारीचे प्रत्ययास आले तेव्हा कोठे हे झडतीचे सत्र संपले. पण ही स्थिती यावयास सात- आठ वर्षे लागली. त्या दिवशी आम्ही तो कागद वाचीत असताना मात्र असा हा जेव्हा

अचानक छापा पडला

तेव्हा तो लांबच लांब कागद लपविणे अशक्य झाले; आणि तो अुचलून ओव्हरसीअरने विचारले, ''हे काय?'' मी म्हणालो, ''टाचण (नोट्स्!) '' त्यांनी बळपूर्वक बजावले की, तुरुंगात पुस्तकाच्या 'नोट्स्बिट्स्, काही घेता येणार नाहीत.' तथापि काही तरी मोठे प्रकरण अुपस्थित करता येण्याचे भाग्य पदरात पडेल या आशेने त्यांनी तो कागद नीट अुजेडात आणि मग नुकत्याच लागणाऱ्या दिव्यापाशी धरून वाचला, तो काय Pliocene Miocene Neolithic अित्यादी अगडबंब शब्दांची रेलचेल! "What cipher is this? ही कोणती संकेतलिपी?'' म्हणून त्याने शंकाकुल मुद्रेने आणि किंचित 'पकडले अखेर!' अशा झोकाने विचारले. मी विनोदाने म्हटले (जिऑलॉजिकल) भौगर्भिक! तेव्हा काही पुटपुटत त्यांनी जमादारास सांगितले की, ''अिसको कल ले आव आफसमें. खटला भरला पाहिजे याच्यावर!'' त्याचप्रमाणे खटला भरला पण तो आमचा पहिलाच कारागृहीय 'अपराध' असल्याने सावधानी देण्यावरच भागले अणि दोन आठवडे पुस्तकवाचन बंद करण्याची शिक्षा देण्यात आली.

तेव्हा आता पुस्तकातील टाचणे कशावर करावी? प्रत्यही आम्ही कविता रचीतच होतो; त्या कशावर अुतरवाव्यात? राजबंदीतील कित्येकांस आठवड्याच्या व्याख्यानातील अैतिहासिक, अर्थशास्त्रीय इत्यादी मुख्य

विधेयांची टाचणे देअून पाठ करून घेणे अवश्य असे ते कसे करावे? अेवढे कागद आणावे कोठून? आणले तरी सांभाळावे आणि लपवावे कोठे? लपविले तरी ते भारूड वाचावयास वेळ मिळावा अितकी सगळ्या अधिकाऱ्यांचे डोळ्यांस अंधारी कशी येणार? तोच समोरच्या भिंतीवर दृष्टी लावलेली असताना युक्ती सुचली. अरे कागद? हा काय कागद! ही या कोठड्यांची चुन्याने रंगविलेली लांब-अुंच

भिंतच कागद आणि घायपाताचा काटाच लेखणी!

नाहीतर लहानशी खीळ मागे मुंबअीस भायखळ्यास विटेच्या तुकड्याने भिंतीवर लिहीत असे. पण तो प्रयोग तेव्हा अपूर्णावस्थेत होता; आता तो मोठ्या प्रमाणावर करण्याचे योजिले आणि सुटेतोपर्यंत भरपूर चौदा वर्षे तो कामास आला. अेक खीळ गुपचूप दाराचे कडीत खोचावयाची आणि कोठडीत दार बंद होअून कोंडले गेले आणि ते बहुतेक महिनोगणती असेच –की, भिंतीवर स्तंभ आखून घेअून लिहावयास सुरवात करावयाची. ह्या सातव्या भागाच्या सर्व भिंती म्हणजे अेकेक ग्रंथच असे. अुदाहरणार्थ, मी दोरी वळी त्या भिंतीवर स्पेन्सरच्या अज्ञेय मीमांसेचा युक्तिवाद यथाक्रम अुतरलेला होता. 'कमला' बहुतेक त्या सातव्या भागांच्या भिंतीवर रचली गेली. आणखी अेका खोलीत मिलच्या अर्थशास्त्राच्या ग्रंथांतील सर्व महत्त्वाच्या व्याख्या खिळीने कोरून अुतरलेल्या होत्या. त्या अशासाठी की, दर महिना जेव्हा माझ्या कोठडीची बदली होअी तेव्हा काही तरी लटपटीने नवीन दुसऱ्या भागातून येणाऱ्या राजबंदींपैकी ज्यास अर्थशास्त्राचे शिक्षण मिळत असे त्याने तेथे त्या माझ्या सोडलेल्या कोठडीत घुसावे; आणि महिन्याभरात ते पाठ करून टाकावे. जेव्हा माझी निरनिराळ्या भागातून बदली करण्यात येअू लागली तेव्हा तर प्रत्येक भागात माझी कोरीव टिपणे कोठड्यांतून सोडण्यात येत; आणि ती ती त्या कोठड्यांत येणारे राजबंदी वाचून काढीत.

राजबंदीवानांचे शिक्षण वाढविण्यास अशा रीतीने साप्ताहिक सभा, वेळोवेळी संधी मिळताच तोंडी माहिती सांगणे आणि भिंतीच्यावर टाचणे, व्याख्या, वेचे अुतरून ठेवणे अशी तीन मुख्य साधने अुपयोगी पडली. या भिंतीच्या ग्रंथाविषयी अितकीच अडचण पडे की त्या

भित्तिपत्रांचे आयुष्य अेक वर्षाचेच

काय ते असे, बाबिलोनमधल्या अिष्टिका ग्रंथाप्रमाणे शतकोशतकांचे नसे. कारण दरवर्षी अेकदा चुना लावण्याचे काम सुरू झाले की, त्या आमच्या सर्व मौल्यवान ग्रंथांवर सफेती फिरे; त्यामुळे चुनाकाम सुरू होण्याच्या आधीचा महिना म्हणजे माझा अगदी वेदघोषाचा महिना! केलेल्या आणि भिंतीवर कोरलेल्या कविता गुप्तपणे आणि सूक्ष्म दृष्टीने वाचीत पाठ करून टाकाव्या लागत. पण जरी भित्तिपत्रांचे आयुष्य एका वर्षाचेच असे तरी सफेती फिरल्याने दुसरा अेक अुलट लाभही होअी. जुने कागद नासून जात; पण भिंत चुना देअून पुनः पांढरी सफेत झाल्याने नवीन कोरे करकरीत कागद जन्मास येत. केव्हा केव्हा हेही प्रकरण अुघडकीस येअी. पण फार थोडे. कारण त्या भिंतीवर बारीक कोरलेले वाचणे ही अेक विशिष्ट कलाच होती. त्यात मराठी भाषा किंवा अर्थशास्त्रीयादिक गूढ विषयांची टिपणे! ती बारीसाहेबास वाचता येणार आणि त्याचा त्यास अर्थ लागणार! त्याची योग्यता असल्या क्षुद्र गोष्टी समजण्यापेक्षा फार मोठी असे! ती अितकी की, जेव्हा केव्हा भिंत खरडण्याचा संशय कोणावर येअी तेव्हा ते खरडलेले काय आहे हे कळणे अशक्य होअून बारीसाहेबाने प्रामाणिकपणे आरोप ठेवावा की, ''सरकारी वास्तू जाणूनबुजून केवळ नासधूस करावा म्हणून भिंतींचा चुना खरडून त्यांस विद्रूप करणे.'' अेकदा आमच्या ज्येष्ठ बंधूंस मात्र घायपाताचा काटा जवळ ठेवल्याविषयी शिक्षा झाली होती. पण विवेकानंदांच्या पुस्तकावरील वेदान्तविषयक शंका व आक्षेप त्या घायपाताच्या काट्यांनीच त्यांनी लिहिले होते –अर्थातच क्वचित् कोरून ठेवलेले असे बारीसाहेबाने ओळखले होते–असे हे पुस्तक आमच्या बंधूंचेच होते; पण स्वतःच्या पुस्तकावरही वाचता वाचता सुचलेल्या शंका व अुत्तरे काट्याने कोरून ठेवणे पेन्सिल मिळणे

अशक्य म्हणून– हाही कारागृहीय शिक्षा होण्यासारखा Cognisable crime च होता हे अुघडच आहे! बारीसाहेबांच्या भरीव नसल्या तरी ठरीव आणि सभ्य कोटिक्रमात बोलावयाचे म्हणजे ''अे जेल है, स्कूल नहीं है! अितना तुम पढनेका शौकिन होता तो बापके घरमें क्यों नहीं सीखा? अिदरआया क्यों? लढो मत, पढो मत, काम करो–बस काम! और हम कुछ नहीं जानता!''

नुसते शिकून काय होणार?

या बाह्य अडथळ्यांव्यतिरिक्त राजबंदींचे ज्ञान वर्धनास आणखी अेक अडचण म्हटली म्हणजे त्यांच्यातील काहींचे औदासीन्य होय. राजबंदींतील बहुतेक लोक राज्यक्रांतिकारक होते. तेव्हा साहजिकपणेच नुसत्या ज्ञानापेक्षा नुसत्या कर्माकडे त्यांचा कल असे. वाचून शिकून काय करावयाचे, कृत्ये केली पाहिजेत; त्याग केला पाहिजे असे त्यांचे साहजिकच म्हणणे पडे. त्यांस असे समजवावे लागे की, तुमच्यात जे बहुतेक लोक पाचसात वर्षांच्याच शिक्षेचे आहेत ते देवाच्या दयेने सुटून जातील तेव्हा त्यांना कार्यक्षेत्रात यथायोग्य ती ती कर्मे करावयाची आहेत. नुसती पुस्तके तेव्हा पाहिजे तर वाचू नका. पण येथे जोवर वाचनाहून अधिक कार्यक्षम असे प्रत्यक्ष काम काही करता येत नाही तोवर तरी तो वेळ ज्ञानार्जनात घालविणे तुमच्या ध्येयाच्या दृष्टीनेही अत्यंत अवश्य आहे. संपादणे हे जितके कठीण तितकेच संभाळणेही कठीण आहे आणि हे तज्ज्ञतेविना शक्य नाही. राजनैतिक, अैतिहासिक, अर्थशास्त्रीय आणि शासनशास्त्रीय ज्ञानाविना विघातक कार्येही यथायोग्य प्रमाणात करता येणार नाहीत. विधायक तर करता येणार नाहीतच नाहीत. अिराणचे अुदाहरण पाहा. राज्यक्रांती झाली. पण राज्यसंस्थापन आणि संगोपन करण्यास अवश्य लागणारी तज्ज्ञता क्रांतिकारकांत अवश्य तितकी नसल्याने अमेरिकेतून आयव्ययशास्त्रज्ञ आणावे लागले आणि अत्यंत महत्त्वाच्या अशा आर्थिक व्यवस्थेत दुसऱ्याचे ओंजळीने पाणी पिता पिता जिकडे तिकडे गोंधळच गोंधळ माजला, केवळ विनाशाची अंधळी प्रवृत्ती आपल्याच पायावर कशी कुऱ्हाड मारून घेते हे फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीपासून तरी सर्वांनी शिकून शक्य तो विघातक शक्तीस आळा घातला पाहिजे. चीनमध्येही प्रजासत्ताक (Republic) स्थापित होताच पहिली अडचण शासनशास्त्रीय तज्ज्ञांची पडली. ते परदेशातून आणावे लागले. अर्थातच केवळ चीनचे हिताकडे दृष्टी ठेवणे आणि आपल्याला स्वजातीयांची तदर्थ हानी करणे हे त्याचे हातून घडणे शक्य नसल्याने राज्यव्यवस्थेत घोटाळा अुडाला. म्हणून शासनशास्त्रीय ज्ञानास तुच्छ लेखू नका. ह्या कामात ज्यांस नेमस्त म्हटले आहे त्यांचा कित्ता तुम्ही गिरवला पाहिजे. नेमस्तात जसे अर्थशास्त्रज्ञ, राज– व्यवहारकुशल, शासनशास्त्रज्ञ आहेत तसा तुमच्यात अेखादा तरी गोखले वा दत्त वा सर माधवराव आहे काय? तेव्हा निदान जोवर प्रत्यक्ष कार्य काहीअेक न करता येण्याच्या या असहाय बद्ध स्थितीत तुम्ही आहा तोवर निव्वळ माश्या मारीत किंवा चिंता करीत वेळ घालविण्यापेक्षा आपणापैकी प्रत्येकाने शक्यतोवर ज्ञान वाढवावे; विशेषत: आपल्या अंगीकृत कार्यास अगदी आवश्यक अशा

राजकीय अितिहासशास्त्र, राजकीय शासनशास्त्र आणि राजकीय अर्थशास्त्र

ह्या तीन शास्त्रांचे काही ना काही तरी अध्ययन प्रत्येकाने केलेच पाहिजे. नुसते ज्ञान लंगडे तर नुसते कर्म अंधळे. धर्मकारणाप्रमाणेच राजकारणातही ज्ञानयुक्त कर्म हेच समाजास हितकारक होणारे आहे. तुम्ही सध्या अेक सेवात्यागाची, यातना सहन करण्याची निष्क्रिय सेवा करताच आहा. त्याच्या जोडीस प्रत्येकजण आपापल्यापुढे असे तात्कालिक लक्ष्य ठेवा की ती अेकेरी सेवा करता करताच अंगीकृत कार्यास अवश्य असणारी ही विद्वत्ताही शक्यतो अुपार्जू आणि अशा रीतीने केवळ वीरदृष्टीने कार्य करण्याची जी अेकेरी योग्यता पूर्वी अंगी होती तिला आता ज्ञानदृष्टीचीही जोड देअून दुहेरी योग्यता अंगी बाणवू.

प्रकरण तेरावे

हिंदुस्थानशी पत्रव्यवहार

आणि बातम्या आणण्याची साधने

हिंदुस्थानातील तुरुंगात न ठेवता राजकीय बंदीवानांना काळेपाण्यावर पाठविले जाण्यात त्यांना जी सर्वांत विशेष पीडा भोगावी लागते ती ही होय की, त्यांचा हिंदुस्थानाशी सर्व संबंध सुटून जाओ. हिंदुस्थानातल्या तुरुंगात दर तीन-चार महिन्यांनी तरी आपले संबंधी यांची गाठ पडते.पत्रे मिळतात आणि काही विशिष्ट त्रास होत असला तर बहुधा प्रत्यही जुने बंदी जे बंदीगृहातून सुटतात त्यांच्या हस्ते त्या त्रासाची बातमी प्रसिद्ध करता येते. पुनः वारंवार कारागारीय मंडळ म्हणून काही बाहेरचे लोक काराबंद्यांची स्थिति काय आहे हे पाहण्यास येत असतातच. या सर्व गोष्टींचा हिंदुस्थानातील कारागृहांतूनही त्या काळी जरी व्हावा तितका अुपयोग होत नसे तरीही अंदमानापेक्षा हिंदुस्थानात सार्वजनिक दृष्टीची किरणे कारागृहाच्या अंधारात अधिक तीव्र आणि अधिक सुलभपणे घुसू शकत. परंतु यांपैकी अेकही लाभ अंदमानास मिळत नसे. तेथील दहा-पाच युरोपियन अधिकारी अगदी पाचच, दहादेखील नव्हते, तेथील सर्वाधिकारी झालेले. त्यांच्यातीलच अेक कमिशनर, अेक मॅजिस्ट्रेट, अेक डॉक्टर, अेक सुपरिंटेंडंट आणि त्यांच्या विभागांवर देखरेखीस जाणाऱ्या मंडळींचे तेच आलटून पालटून सभासद. तसेच संध्याकाळच्या क्रीडामंडळातले मित्र, सहभोजनातील पांक्तिक, दिवसाचे परस्परावलंबी राज्यविभागाधिकारी आणि रात्रीच्या गायन- नर्तनातील सवंगडी; त्यामुळे साहजिकच त्यांच्यापैकी कोणाही विरुद्ध काही गाऱ्हाणे दुसऱ्याकडून अैकले जाण्याची फारशी आशा नसे.

बंदीवानांस पत्र अेक वर्षाने अेकदा टाकण्याची परवानगी असे. तेही ''लहान टाक! लहान टाक!'' म्हणून सक्तीच्या धाकधपटशाहीच्या कैचीत लिहिलेले. त्यात पुनः ते अुघडे टाकले जाणार. प्रथम तुरुंगातील अधिकारी, मग वसाहतीचे अधिकारी ते परीक्षणार आणि पसंत पडले तर धाडणार. कारागारांविषयी व अधिकाऱ्यांविषयी ब्रही काढला जाणार नाही, नाही तर ते पत्र नियमाविरुद्ध म्हणून फेकले जाओल असे स्पष्टपणे सर्वांस सांगण्यात येओ. अशा तीक्ष्ण कात्रीने कातरीत अुगीच बोटभर अुरलेले पत्र वर्षातून अेकदा जाणार! त्यात पुनः जर का त्या अुभ्या वर्षात अेकही शिक्षा – ओळीत न बसणे, रेंगाळणे, भलत्याच वेळी शौचास जाणे, शेजारी बसलेल्या बंदीवानाशी बोलणे अशा यःकश्चित अपराधाकरिताही का असेना – पण कारागृहीय अेकादी शिक्षा मिळालेली असेल तर मग ते तसे दोन बोटी पत्रही वर्षाने धाडण्याचा अधिकार काढून घेण्यात येत असे. आता अुभ्या वर्षात तसल्या कडक शिस्तीत असल्या यःकश्चित अपराधापासूनही अलिप्त राहून शिक्षेविना वर्ष काढणे किती कठिण ते काय सांगावयास पाहिजे! अशा स्थितीत पत्रातून आपल्या त्रासाची माहिती हिंदुस्थानात पोचविण्याची आशा तर दूरच; पण वर्षान्ती आपल्या घरच्या प्रियकरांच्या केवळ खुशालीचे वृत्तही कळण्याची वा आपण अजून जिवंत आहोत अितके त्यांस कळविण्याचीही मारामार पडे. राजकीय बंदीवान येण्याच्या आधी तर हे नियम अत्यंत कडक रीतीने पाळण्यात येत. राजकीय बंदीवानांच्या आटोकाट प्रयत्नांनी प्रथम त्यांच्यापुरते आणि नंतर अनुषंगाने अितर बंदीवानांपुरतेही हे नियम पुष्कळ ढिले करण्यात आले. तथापि राजकीय बंदीवानांस कित्येक वेळा दोन-दोन वर्षे घरी पत्र घालताआले नाही – घरचे मिळाले नाही.

तोंड दाबून बुक्क्या

बरे, हिंदुस्थानात सरकारद्वारे जी पत्रे जात त्यांत बंदीवानांना आपले जाचाचे वृत्त कळविता येत नसे तर नसे; पण हिंदुस्थानातील तुरुंगातील वर वर्णन केलेल्या अितर प्रकारांनी तरी आपले म्हणणे प्रसिद्ध करता येत होते काय? तर तेही नाही. प्रथमतः कारागारात समालोचक मंडळ त्या बाजूस येतच नसे. कधी कधी मॅजिस्ट्रेट येअून जात; पण ते बारीसाहेबाच्या विरुद्ध फारसे जात नसत. वसाहतीच्या कमिशनरच्या हातूनच सर्व अर्ज हिंदुस्थान सरकारला जाणार. ते

गाऱ्हाण्यांचे अर्ज साफ धाडीत नाही म्हणून फेकून देत; मग अितरांस कोण पुसतो? हिंदुस्थानातून समालोचक असा कोणीच नियमितपणे येण्याचा धाक नसे. कधी काही अेखाद्या दंग्याबिंग्याचा बोभाटा झाला तरच वरतून कोणी येणार. पण म्हणूनच तसा बोभाटा झाला तरी वरपर्यंत पोचू न देण्याचा साहजिक आटोकाट प्रयत्न होअी. अशा स्थितीत त्या अधिकारी पंचायतनाच्या बाहेर अंदमानाची बातमी फुटणे कठीण होअून गेलेले होते. ते अधिकारी आपापल्या न्यायान्यायाच्या कल्पनांप्रमाणे अर्जांचा, गाऱ्हाण्यांचा आणि प्रतिवादांचा निकाल करीत. परंतु जर कधी त्यांच्या त्या निकालात कोणास अन्याय भासला तर त्याचे वरपर्यंत ती कागाळी नेणे किंवा सार्वजनिकपणे ती अुघडकीस आणणे हे अंदमानामध्ये हिंदुस्थानातील कारागारापेक्षा अत्यंत कठीण होअून बसलेले होते.

आता प्रत्यही सुटणाऱ्या बंदीवानांच्या हाते बाहेर बातमी पाठविण्याचे जे हिंदुस्थानीय कारागारांतले साधन त्याचे तर अंदमानात नावच नको! जो येणार तो वीस वर्षांसाठी वा पंचवीस वर्षांसाठी! अर्थात कमीत कमी म्हणजे दहा वर्षे कोठे गेलीच नाहीत! त्यातही अंदमानाच्या वसाहतीत राहून जगून मग सुटावयाचे? अगदी तुरळक अगदी क्वचित! मग हिंदुस्थानचे वेशीवर

गाऱ्हाणे कसे टांगावयाचे?

अशा परिस्थितीत आपल्याला होत असलेली पीडा आपल्या देशबंधूंच्या कानांवर कशी घालवावी हा प्रश्न राजकीय बंदीवानांसमोर येअून पडला. तेथील अधिकाऱ्यांच्या हातून जीव जगवून सुटणे असल्यास अेकच अुपाय होता आणि तो म्हणजे ज्या असह्य जाचात राहावे लागत होते त्याची काही तरी कुणकुण हिंदुस्थान सरकारचे कानावर घालणे हा होय. कारण तत्रस्थ अधिकारी स्पष्टच सांगत की, आम्ही जो हा कडकपणा तुमच्याविषयी वापरतो तो आमचा दोष नव्हे. आम्हांस वरूनच हिंदुस्थान सरकारची तशी सक्त आज्ञा आहे! हे खरे की खोटे पाहण्यासही हिंदुस्थानात बातमी पोचविणे भाग होते. राजकीय बंदीवान अंदमानमध्ये जाअी तो अंदमानाविषयी हिंदुस्थानात अेखाद्या होनोलूलूची जी आज माहिती आहे तितकीच आणि तशीच असे. काळेपाणीच ते! राजबंदीच्या निर्वासनानंतर अंदमानाची थोडी नाममात्र ओळख झाली. पण साधारण जनतेस तर काय पण बहुतेक सर्व पत्रकर्त्यांसही अंदमानाविषयी काही तशी स्पष्ट कल्पना नव्हती. तीच स्थिती सरकारची. वर्षानुवर्षे केवळ वार्षिक 'सब ठीक है'च्या पलीकडे कोणतीही त्रासदायक विचारपूस हिंदुस्थानच्या अधिकाऱ्यांस अंदमानाविषयी करावी लागत नसे. आणि राजबंदीही अेकदा त्या काळेपाण्यावर नेअून सोडले की पुनः त्यांच्या किरकिरीची कर्मकटकट अैकणे नको अशी पुष्कळांस आशाही असेल.

पण त्या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीतही राजबंदींनी ती कटकट हिंदुस्थानचे कानावर घालण्याचा बेत चालविला. सुटावयाचे, निदान जगावयाचे, तर त्यास तसे केल्याविना गत्यंतरच नव्हते. ते सर्व खरे असले तरीही मांजराचे गळ्यात घाट बांधावी कोणी? राजबंदीवानांत अेक श्री. होतीलाल म्हणून गृहस्थ संयुक्त प्रांतातील न्यायालयात राजद्रोहाचे अपराधासाठी १० वर्षे शिक्षा होअून आलेले होते. त्यांनी त्यांच्या अेका मित्राचे संमतीने मी ती घाट बांधतो म्हणून म्हटले. त्या वेळेपर्यंत राजबंदीवानांचे जे संप आणि भांडणे झालेली होती त्यामुळे साधारण बंदीवानांतील काही समजदार लोकांवर थोडासा तात्त्विक परिणाम झालेला होता. त्यांतही काहींस अशीही अेक अंधुक, जरी ती बहुतांशी वेडी होती तरी, आशा वाटू लागली होती की, न जाणो हे प्रोफेसर, बारिस्टर, अेडिटर असले लोक क्वचित चळवळ करून अधिकाऱ्यांस नमवतीलही. आणि आपण जर आज त्यांस ह्या अशा स्थितीत साह्य दिले तर त्या भरभराटीचे काळात हे आपणास सोडवूही शकतील! अशा काही बंदीवानांकडून अेक कागद मिळवून 'होतीबाबूंनी' अेक पत्र तर लिहून काढले.

होतीलालांचे पत्र

होतीलालांनी कोलूमधल्या संपात बारीसाहेबांपासून सुपरिंटेंडंटपर्यंत सर्वांस सळो का पळो केले होते. ते अुत्तर-हिंदुस्थानी शुद्ध हिंदी बोली बोलत; पण अिंग्रजीत, अुर्दूत प्रवीण असत. रशिया, चीन, जपान अित्यादी सर्व देश पाहून त्यांनी जगतात अनेक गमती केलेल्या होत्या. त्यांना अगदी 'असुधारणीय' म्हणून अेका कोठडीत कडक पहाऱ्यात बंद

केलेले असे. त्या खोलीत आणि त्या पहाऱ्यात त्यांनी ओळीओळींनी लिहित लिहित ते तीन स्तंभांचे पत्र लिहून काढले. त्यांच्या अेका-दोघा विश्वासू मित्रांविना अितर राजबंदीवानांस त्यांचे अवाक्षर ठाअूक नव्हते. अेक दिवस सकाळी कारागारांतल्या राजबंदीवानांच्या त्रासाची आणि बारीसाहेबांदिकांच्या वर्तणुकीची अित्थंभूत बातमी दिलेले ते पत्र होतीबाबूंनी आपली सहीच नव्हे तर त्या कडक पहाऱ्यातील आपल्या कोठडीचा क्रमांकही खाली लिहून अेकाच्या हाती बाहेरकामास बंदीवान जात त्यांच्या धांदलीत बाहेर धाडले. पण कारागाराचे बाहेर म्हणजे हिंदुस्थानाच्या कारागारासारखे अेकदम बाहेर नव्हे. अंदमान म्हणजे अेक आणखी प्रचंड कारागार त्या पत्रास ओलांडावयाचे होते. तेथेही अेक... अशा सरकारी विश्वासपात्र प्रवाशाचे पाकिटात लपत छपत ते पत्र कलकत्त्यास अुतरले आणि सुरेन्द्रनाथांस पोचले. त्या निर्भीड संपादकाने तशा दिवसांत, की जेव्हा क्रांतिकारकांचे नाव काढावयास मोठमोठे रथी-महारथी थरथरा कापत, तेव्हा ते पत्र आपल्या 'बंगाली' नावाच्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केले.[1] अितकेच नव्हे, तर त्यावर आपले संपादकीय स्फुटही लिहिले. ते पत्र बंगालीत प्रसिद्ध होताच अितर वर्तमानपत्रकारांसही बंगालीचे आड दडून थोडेथोडके लिहिता आले. अंती कौन्सिलमध्येही त्याविषयी प्रश्नोत्तररूपांची चर्चा चालली.

अंदमानामधून बाहेर हिंदुस्थानात पत्र टाकणे जितके कठीण तितकेच बाहेरची आणि त्यातही राजकीय प्रकरणाची बातमी हिंदुस्थानातून अंदमानामध्ये आणणे आणि ती आम्हांस कळविणे दुर्घट! तेव्हा अितक्या लटपटींनी धाडलेले पत्र हिंदुस्थानात पोचले, की ज्याने नेतो म्हणून सांगितले त्याने समुद्रात फेकले, की त्याच्याही पुढे जाअून ते सरकारचे हातीच देअून टाकले! अशा चिंतेत ज्या दोघातिघा राजबंद्यांस पत्र धाडल्याचे गौप्य माहीत होते ते सर्व चूर असता हिंदुस्थानातील बातमी आम्हांस अगदी नेमकी येअून पोचविण्याचे हे टपालखात्याचे काम स्वतः बारीसाहेबच करते झाले!

बारीसाहेबांचा भडका

कारण की, अेक दिवस सकाळी काही अेक गडबड नसता बारीसाहेब कारागृहात अिंगळासारखे लाल होअून ओरडत आले! प्रत्येक पेटी ऑफिसरास दहा-पाच, प्रत्येक वॉर्डरला पाच-पन्नास आणि दिसेल त्या बंद्यास अगणित अशा शिव्या हासडीत आणि आपल्या त्या काळ्या लठ्ठ काठीचे रपाटे हाणीत स्वारी भागाभागातून फिरू लागली. झाले तरी काय? बंदीवानांस काही कळेना. बारीसाहेब नुसता ओरडे, ''साला लोग! साला लोग! हम बताअेंगे! तुम क्या बंदोबस्त रखता है! हम सबको मट्टीसे मिलाअेंगे!'' पण काय झाले ते तोही सांगेना. काळेपाण्यावर गोमीच्या जातीचा अेक मोठा विषारी प्राणी असतो त्यास 'कानखजूरा' म्हणतात. तेव्हा बारीचे ते अकांडतांडव पाहून भयचकित झालेले बंदीवान आपसात विनोदाने म्हणू लागले 'क्या हुवा अिसकू कानखजूरेनें तो नहीं काटा?'

बारीबाबा होतीलाल होते त्या भागाच्या चाळीत गेले आणि विनाकारण खेकसून ''खडे रहो. जल्दी क्यों नहीं रहता? तुम बडा झूट बोलनेवाला है'' अित्यादी टकळी त्यांनी सुरू केली. तेव्हा अितरांना बारीचे ते होतीलालवर रागावणे जरी विनाकारण वाटले तरी होतीबाबू समजले की बहुधा हे सकारण आहे; आणि ते त्या बारीच्या संतापास सकारण करणारे कारण दुसरे तिसरे नसून बहुधा आपण टाकलेले पत्र प्रसिद्ध झालेले असावे हेच होय. होतीलालास वेडेवाकडे बोलून बारीने सर्व तंडेल अित्यादी बंदीवान अधिकाऱ्यांस सक्त आज्ञा दिली की कोणीही राजबंदी अेकमेकांच्या दहा पावलांवर जरी अुभा राहिलेला आढळला तरी तुम्हांस 'तोडून टाकीन' म्हणजे कामावरून काढून टाकीन. राजबंद्यांस दूर दूर जेवावयाला बसवा व कोणीही मनुष्य त्यांच्या वाऱ्यास फडकला तर सावधान! अशी सक्त ग्वाही फिरवीत बारीसाहेब निघून गेले. ज्यांना पत्राचे गौप्य माहीत होते त्यांना पक्के कळले की, पत्र प्रसिद्ध झाले असलेच पाहिजे. अेक-दोन दिवसांतच बातमी फुटली की, बारीसाहेब हाताशी धरलेल्या अेकादोघा 'संभावित' राजबंदींपाशी पत्र प्रसिद्ध झाल्याचे बोलला आणि ते पत्र नेले कोणी अित्यादी त्याने चौकशी केली. त्या संभावितांनी राजबंदीवानांस आणखी अेक बातमी दिली की, ते पत्र धाडण्यासारखा दुसरा मूर्खपणा कोणताही कोणीही केला नसेल? कारण ते पत्र प्रसिद्ध केल्याने 'बंगाली' पत्रावर खटला होअून त्याचा छापखानाही जप्त झाला! ''अेवढी दोन-तीन

लाखांची हानी या होतीलालच्या मूर्खपणामुळे की हो झाली! आणि अशी पत्रे धाडल्याने अंदमानाचे अधिकारी आपला छळ आता फारच कडक रीतीने करणार आहेत! खोटी विधाने केल्याबद्दल होतीलालची शिक्षा वाढणार आहे. होतीलालने हे केवढे निंद्य कृत्य केले!'' अशा रीतीने कार्यालयात बारी त्याच्याशी जे जे राजबंदीवानांस थरकापविण्यासाठी म्हणून बोले त्या त्या

बारीच्या भाषणाचा प्रतिध्वनी

हे संभावित राजबंदी स्वतःच्या ध्वनीतून अुडवीत असत. तरी बरे की त्या पत्रात सर्वांच्या छळांच्या कथेबरोबरच यांच्याही छळांची कहाणी प्रसिद्ध केली होती; आणि पुढे असा पत्रे टाकण्याचा 'मूर्खपणा' संधी सापडताच स्वतः करण्यासही त्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही. पण होतीलालची निंदा करून बारिचे मन आपणाविषयी जर अनुकूल होत असेल तर अिकडे हाही लाभ साधावा आणि तिकडे पत्र प्रसिद्ध झाल्याने बंगाल्यात चळवळ होअून जर राजबंदीवानांचे आणि त्यांचेबरोबर आपलेही कष्ट थोडे कमी झाले तर ती सवलतही पदरात पाडून घ्यावी अशा पोक्त मार्गाचा अवलंब संभावित मंडळी करीत असता अितरांनी मात्र होतीबाबूचे अभिनंदन आणि समर्थन अुघडपणे करण्यास मागे घेतले नाही. त्यांनी वरील आक्षेपास अुत्तर दिले की, अेवीतेवी जितके कष्ट देणे शक्य तितके तत्रस्थ अधिकारी देतच होते. ते बंद पाडण्याचा प्रयत्न करणे तर पहिला मार्ग सार्वजनिक प्रकाशात ती गोष्ट आणणे हा होय. तो अुपाय करताना जर काही काळ त्रास झाला तर अेकंदर अंतिम लाभाचे मूल्य म्हणून तो सोसला पाहिजे. पण हा प्रश्न केवळ राजबंदीवानांच्या त्या वेळच्या व्यक्तींचा नसून

राजबंदीवान या वर्गाचा तो प्रश्न होता.

कारण त्या पहिल्या तुकडीनंतर हिंदुस्थानाच्या तत्कालीन परिस्थितीत हिंदुस्थानी राजकारणात राजबंदीवान ही संस्था नित्याचीच होअून बसणार आणि ते दहावीसच नव्हेत तर शेकडो हजारो राजबंदीवान अंदमानास येणार असा संभव अुघड अुघड दिसत होता. अशा वेळेस पहिल्याच तुकडीने जर दिले जाअील ते जू मान तुटेतो वाहिले तर दुसरीसही ते वाहावे लागेल किंवा ते न वाहण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या झुंजीचा बोजा तरी तिला अुचलावा लागेल. मग आपणच त्या झुंजीस आरंभ करून पुढे येणाऱ्या राजबंदीवानांचा मार्ग, शक्यतो कमी कंटकमय का करून ठेअू नये? राजबंदीवान या वर्गाचीच स्थिती आणि योग्यता शक्यतितक्या अुच्च प्रतीची ठरवून का घेअू नये? याहीपुढे अेक पाअूल टाकून मी तर असे म्हणे की, आपल्या कारागारातील अस्तित्वाने जी अनेक कर्तव्ये आपल्या वाट्यास आली आहेत त्यांत अेक महत्त्वाचे कर्तव्य म्हणजे केवळ राजबंदीवान वर्गाचीच नव्हे तर

भारतीय कारागारांचीच शक्यती सुधारणा

घडवून आणणे हे होय. तेव्हा त्या दृष्टीने कारागारांची अंतर्बाह्य सुधारणा करण्यासाठी आपणास अशी पत्रे पाठवून, संप करून, मनधरणी करून वा प्रतिकार करून चळवळ केलीच पाहिजे. मग वैयक्तिक त्रास अधिक होवो वा कमी. शक्यतो कमी त्रास होण्यासाठीच प्रयत्न व्हावेत. वेळी प्रसंगी डाव अुलटून लाभापेक्षा तात्कालिक त्रासच अधिक झाला तरी कर्तव्य ते केले म्हणून ते सोसण्यास सिद्ध असले पाहिजे. राजबंदीवानांवर या विचारांचा परिणाम होअून तेही ज्यांनी ते पत्र धाडले होते त्यांच्याच पक्षाचे बहुतेक अुघडपणे समर्थन करू लागले. मनातून तर सर्वच करीत होते.

दोन आठवडे त्या पत्राची गडबड चालू होती. पहिल्या रागानंतर पुढे बारीसाहेब पत्र पाठविणाऱ्यांच्या पोटात घुसण्याचा प्रयत्न करू लागले. आम्ही काय करणार? हिंदुस्थान सरकारच्या आज्ञेप्रमाणे सर्व घडते! असे मला म्हणत अेकदा म्हणाले, ह्या तुमच्या मित्राने, ह्या वेड्या होतीने 'बंगाली' पत्र ठार मारले. सगळा छापखाना जप्त झाला. मी म्हटले ''असे का व्हावे हे मला समजत नसल्याने ही बातमी बहुधा खोटी असावी असे मला वाटते. पण खरी असली तरी सध्या असलेल्या आणि पुढे येणाऱ्या राजबंदीवानांचे कष्ट टाळण्यासाठी आणि कारागारांची सुधारणा करण्यासाठी अेकच

छापखाना काय पण असे दहा छापखाने जप्त झाले तरी चिंता काय? हे कर्तव्यच आहे. वास्तविक त्या पत्राची चौकशी व्हावयास पाहिजे. ती सर्व गाऱ्हाणी खरी ठरतील तर दूर केली जावीत; नाही खरी ठरली तर होतीलालची सही आहे, त्यांनी ते पत्र लिहिले म्हणून त्यांना शिक्षा करण्यात यावी! तेथे छापखाने जप्त करून काय होणार?''

परंतु हा छापखाना खरोखरीच जप्त झाला की काय? ही बातमी कशी काढावी? आम्ही मागे सांगितलेच आहे की, हिंदुस्थानात बातमी धाडणे जितके कठीण, जवळजवळ तितकेच, तिकडून बातमी आणणेही कठीण असे. राजबंदीवानांना आपल्यामागे आपल्या घरादारांची काय अवस्था झाली असेल आणि आपले प्रियजन काय करीत असतील हे जाणण्याची अुत्कंठा तर होतीच मग त्याहूनही तीव्र अुत्कंठा त्यांस त्यांच्यापैकी बुहतेकांस ही लागलेली असे की आपल्यामागे

आपल्या स्वदेशाची अवस्था कशी आहे?

ज्या चळवळी त्या वेळेस अुभ्या हिंदुस्थानास क्षुब्ध करून सोडीत होत्या त्यांचा जोर किती आहे? आपला पक्ष प्रबळ होत आहे की नाही? सत्तेचा क्रूर आघात कोसळत असता त्या ढालीच्या आश्रयाखाली वाढणारे अितर पक्ष काही तरी कार्य करू शकत आहेत की नाहीत? अित्यादी राष्ट्रीय आणि जागतिक वृत्तान्त आपणांस कोणी कळवील काय? तो जाणण्यास काय अुपाय करावा? जो राजबंदीवान भेटे तो दुसऱ्यास पहिला प्रश्न करी तो हा की ''काही स्वदेशाची नवीन बातमी?'' अेखादी बातमी मिळाली की कामाचा त्रास, अन्नाची कुरुची, प्रकृतीचे अस्वास्थ्य हे सर्व विसरून जाअून ते राजबंदीवानांचे तरुण मंडळ दोनदोन वा तीनतीन मिळून वा निरोपा निरोपी सर्व दिवस त्या बातमीच्या चर्चेत गुंग होअून जाअी. स्वदेशाच्या प्रकृतीची आणि प्रगतीची चिंता त्यांच्यातील बहुतेकांस खरोखरच रात्रंदिवस त्या वैयक्तिक हालअपेष्टांतही कासावीस करी. प्रियकर आपल्या अेखाद्या प्रियकरणीची वार्ता मिळविण्यास जितका अुत्सुक असतो त्याहून अधिक अुत्सुकता राजबंदीमंडळास ज्या मातृभूमीचेसाठी त्यांनी सर्वस्व अर्पण केलेले होते, तिच्या वार्तेविषयी कासावीस करीत असे. वर्तमानपत्रे मिळणे अशक्य. घरून येणाऱ्या पत्रात राजकारणाचे अक्षर असल्यास ते पत्र देण्यात येत नसे. तेव्हा सदोदित ही चिंता की हिंदुस्थानाची बातमी काढावी कशी?

पण अशाही परिस्थितीत साधनास साधने जुळविता काहीना काही तरी बातमी मिळविण्यास त्या राजबंद्यांनी कमी केले नाही. प्रथम साधन म्हणजे नवे येणारे चलान. प्रत्येक महिन्यात देशनिर्वासनाची शिक्षा झालेल्या साधारण बंद्यांची पाचपन्नासांची अेक ना अेक टोळी अंदमानास येअी ती आली की त्या कक्षमय (सेल्युलर) कारागारात बंद करण्यात येअी. त्यांचे महत्त्व पहिल्या आठवड्यात अितके वाढे की, जमादारादी सर्वांस त्यांची मनधरणी करावी लागे, कारण त्यांत आपल्या गावाचा वा भाषेचाही कोणी जरी बंदीवान आलेला असला तरी ह्यापासून आपल्या अिष्टमित्रांची काही काही बातमी काढता येअी. ओळखीच्या वा आपली भाषा बोलणाऱ्या मनुष्यास पाहताच जी अेक आपलेपणाची प्रीती मनात अुत्पन्न होते तिचा अनुभव अेक तर दूर प्रदेशी सासर असणाऱ्या मुलीस माहेरच्या गावाचा कोणीही मनुष्य दिसताना येत असेल किंवा स्वदेशनिर्वासन होअून द्वीपांतरी वा खंडांतरी भटकून वा अटकून दिवस कंठणाऱ्या बंदीवानांस येत असेल. त्या चलानातील ह्या स्वभाषिक पूर्वपरिचितास

हमारा मुलखी! आमच्या देशाचा!

म्हणून पदवी मिळे. अंदमानात ही पदवी अितर सर्व पदव्यांहून मनास गोड वाटे. या 'मुलखी'पणाची व्याख्याही आवश्यकतेने पुष्कळच विस्तृत झालेली होती. आपल्या गावाची ती आपली मंडळी या स्वदेशीयत्वाच्या अडाणी कक्षेबाहेर जाअून आपल्या प्रांतातला आणि विशेषत: आपली भाषा बोलणारा तो आपला स्वदेशीय, आपला मुलखी म्हणून स्वाभिवकपणेच समजला जाअू लागे. हिंदुस्थानास भौगोलिक विभागापेक्षा भाषाविभागच कसे सद्य:स्थितीत स्वाभाविक आहेत हे अंदमानास अशिक्षित अशा अेखाद्या महारास देखील मराठी व बंगाली बोलताना पाहून तत्रस्थ

ब्राह्मण देखील जेव्हा हा आमचा स्वदेशी, आमचा मुलखी म्हणून प्रेमाने त्याच्याशी बोले आणि त्यास साहाय्य करी तेव्हा कोणाच्याही ध्यानात येअी. प्रत्येक ‘चलान’ आल्यानंतर त्या नवागत बंदीवानापाशी आपापल्या घराच्या वा गणगोताच्या वृत्तान्ताची चौकशी अितर बंदीवान करीत असता राजकीय बंदीवानांचा पहिला प्रयत्न आणि प्रश्न म्हणजे नवीन सार्वजनिक बातमी काय आहे हे कळल्यास पाहण्याचा असे.

चलानांतील लोक अत्यंत अशिक्षित आणि राजकारणाचे नावदेखील माहीत नसलेले असल्याने त्यांचेपाशी सहसा स्वदेशाची सार्वजनिक बातमी मिळत नसे. केवळ अेखादा मोठा राजकीय खटला, ते धरले गेले त्याच संधीस आणि त्याच कोर्टात चाललेला असेल तो किंवा ते हिंदुस्थानातील ज्या बंदीगृहात असत त्यात राजकीय बंदीवान असेल तर त्यांची किंवा त्यांनी धाडलेल्या बातमीची त्रोटक माहिती ह्या दोन गोष्टी जे चलानवाले मोडक्यातोडक्या भाषेत वा अस्पष्टपणे सांगत असत, त्यांत सुदैवाने अेखादा सुशिक्षित बंदीवान केव्हा केव्हा निघे. मग तर त्याचे महत्त्वास आणि त्रासासही सीमाच नसे. कारण जेथे जेथे जो जाअील तेथे तेथे राजबंदीवान गुपचुपपणे वा निरोपानिरोपी बातमी! बातमी! म्हणून पुसून त्यास त्रस्त करून सोडीत. त्याची मिनतवारी काय करावी? त्याचे काम देखील राजबंदीवानांनी आपल्या हातात मोगरी घेअून छिलका कुटून गुपचूप करावे की, त्यायोगे तरी प्रसन्न होअून तो बातमी सांगण्यास त्रासणार नाही? परंतु सुशिक्षित असला तरी असल्या साधारण बंदीवानास राजकारणातील माहिती ती काय असणार? काय हो, स्वदेशातील अमकी चळवळ कशी काय चालली आहे? या राजबंदीवानाच्या अुत्सुक प्रश्नास बहुधा ‘‘काही नाही जिकडे तिकडे सामसूम!’’ हेच ठरीव अुत्तर बहुधा मिळावयाचे. आणि त्यायोगे त्या अुत्कट देशभक्तांच्या भावनाप्रवण मनास खिन्नता यावयाची. त्या साधारण बंदीवानासही जर कोणती अेखादी बातमी आपण होअून सांगता येत असेल तर ती अेखाद्या मोठ्या राजकीय पुढाऱ्यांच्या पकडण्याची वा ‘‘बाहशहा आता है’’, ‘‘दिल्लीमें बडा अुत्सव हुआ’’ किंवा ‘‘अेक बडा साहेब मारा गया’’ अशा दोनचार प्रकारच्या अुत्क्षोभक घटनांची होय. कारण या घटनांची बातमी वणव्याप्रमाणे आपण होअून पेटत आणि पेटवीत बाजाराबाजारातून पसरत असते. बाकी राष्ट्रीय सभा वा कौन्सिले, वा स्वदेशी प्रचार वा अितर गोष्टींविषयी सर्व शून्य. त्यास ते कळतच नसे. अर्थात ही स्थिती प्रथमच्या चार-पाच वर्षांची आहे. पुढे पुढे काय फरक पडत गेला ते मागाहून ग्रथित होअीलच.

बातमी मिळविण्याच्या ह्या चलानाच्या साधनाविषयी अेक-दोन युक्त्या अुदाहरणार्थ सांगण्यासारख्या आहेत. चलानातील काही लोकांस अंदमानास निघताना हिंदुस्थानातील राजबंदीवान भेटत. ते अंदमानमधील आपल्या काही ‘खटलेवाल्यांस’ म्हणजे त्यांच्या खटल्यांतच शिक्षा लागून अंदमानास गेलेल्या त्यांच्या सहाभियुक्तांस कधी अेकदा महत्त्वाचा निरोप धाडणे तर किंवा परिचित नसताही अंदमानात जे नावाजलेले राजबंदीवान होते त्यांच्या केवळ भक्तीने प्रेरित होअून त्यांस प्रमाणपत्र धाडण्यास दुसरे कोणतेही सोअीस्कर साधन नसल्याने बंदीवानापाशी असलेल्या अेखाद्या अत्यंत य:कश्चित पुस्तकाची बांधणी करवून त्या बांधणीत ते पत्र लपवून धाडीत.

बिल्ल्यामागे पत्र

केव्हा केव्हा पुस्तकाची ही युक्ती अधिकाऱ्यांच्या परिचयाची असल्याने जो लाकडी वा लोखंडी बिल्ला प्रत्येक बंदीवानाचे गळ्यात अडकलेला असे त्याच्या पाठीवर अक्षरे लिहून पत्रे धाडली जात. मला अेकदा पंजाबमधल्या अेका थोर पुरुषाच्या तरुण पुत्राने क्रांतिकारक कटाविषयी पाच-सात वर्षांची शिक्षा भोगीत असता पंजाबच्या तुरुंगातून असे बिल्ल्यामागे लिहिलेले पत्र धाडले होते. ज्या बंदीवानाच्या गळ्यात तो बिल्ला होता त्याची पंजाबमधून निघून अंदमानामध्ये मला भेटेतो पन्नास वेळा कसून कपडे काढून झडती झाली असेल; पण त्या त्याच्या गळ्यात लटकणाऱ्या बिल्ल्यामागे पत्र लिहिलेले असेल त्याची कोणास शंका देखील आली नाही. त्या बंदीवानाने ते पत्र घासून घासून पुसू नये म्हणून बिल्ला अलगत ठेवीत ठेवीत अंदमान कारागारात येताच ते माझे हाती दिले. मी वाचून पुसून तो बिल्ला त्याला परत केला. अशा अुपायांनी चलानामधून शक्य ती सार्वजनिक बातमी काढण्याचा प्रयत्न सारखा चालू असे. पण अेक महिन्याने येणाऱ्या या अगदी अशिक्षित अपराध्यांच्या टोळीमधून फारशी महत्त्वाची बातमी फारच विरळा मिळत

असल्याने राजबंदींची स्वदेशाची काय अवस्था आहे हे कळण्याची जिज्ञासा तशीच अतृप्त राही. तिची पूर्ती करण्यासाठी दुसरा अुपाय म्हणजे, कारागृहात वर्तमानपत्रे आणविणे हा होय. अर्थात तो तर सगळ्यात धोक्याचा आणि कठीण मार्ग. ज्यावेळची माहिती आम्ही प्रस्तुत सांगत आहो त्या वेळी तर तुरुंगात अेक वेळ चोरून हत्ती येअू शकता आणि धरला जाता हत्ती अनुज्ञेविना आत आणल्याविषयी अेक बंदीवानास क्षमा होती. पण वर्तमानपत्राचा आणि हिंदी वर्तमानपत्राचा चिटोरा आत येअू शकला नसता व त्याविषयी क्षमा झाली नसती. अशा स्थितीत वर्तमानपत्र नाही तर त्याचे बोटाअेवढे तुकडे तरी आणविता यावेत म्हणून मागे सांगितलेल्या गाडी ओढण्याच्या कामालाही कित्येकांनी नाही म्हटले नाही. कारागृहातील सर्व कचरा घेअून ज्या गाड्या बाहेर जात त्यांचेबरोबर बाहेर त्या गाड्या खेचीत जावे. बाहेर गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या बंगल्यांवरून रद्दी-गदळ, जुनेपुराणे कसेही असोत जे वर्तमानपत्राचे तुकडे कचऱ्याबरोबर टाकले जातील त्यांतील दोनचार भरभर पाहून गाडीच्या फळ्यांत किंवा सामानांत कोंबावेत आणि गाडी परत आणताना ते आणून कचऱ्याच्या नळ्याबिळ्यात दडपावेत. जाता-जाता बोटा-वितीअेवढे ते तुकडे वाचावेत. त्याची कोण गंमत! अेखादा तुकडा कोणा अेडिंबरोशायरच्या अेखाद्या ग्रामीण पत्राचा, अेखादा अेखाद्या क्रिकेटला आत्मसमर्पण केलेल्या पत्राचा, अेखादा अचकटविचकट कादंबरीचा तर अेखादा अठराशे-सत्तर सालच्या पत्राचा. कशात बूट बांधलेले, तर कशात अंडी बांधलेली, तर कशात धोब्याचे कपडे. पण ते तुकडे वाचावेत! कोठे हिंदुस्थानाचे नाव वा प्रचलित कालची लंडनची तार व मुंबअीचे टाअिम्सचा तुकडा दिसला की मोठ्या आशेने पाहावे, काही बातमी आपल्या स्वदेशाची वा सद्य:कालीन राजकारणाची मिळते की काय? ही गाडीतून येणारी

‘परदेशी डाक’

म्हणजे कारागाराच्या बाहेरून विकणाऱ्या गाडीत लपवून आणलेली ही वर्तमानपत्रांची चिटोरी, अेखादे वेळी मात्र अगदी अचानक तिच्यातली ताजी बातमी हाती आणून देत. कधी लंडन टाअिम्समधील व्हॅलेनटाअिनचा क्रांतिकारकांविरुद्ध लेख तर कधी राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षांचे भाषण. मला आठवत आहे की, तुतिकोरिनच्या खटल्याच्या माहितीचा अेक स्तंभ (Column) अेक दिवस बाहेरच्या त्या गाडीवाल्यांस जेव्हा सापडला तेव्हा कोण अुत्सुकतेने त्यांनी तो आत आणून आमचे हाती दिला! ही अेक बातमी आम्हांस देता आली आणि तशी ती आणल्याविषयी राजबंदीवानांची कृतज्ञता मिळविता आली, या अेका विचाराने बिचाऱ्यांना महिना महिना गाडी ओढण्याच्या शिणाचे साफल्य झाल्यासारखे वाटे. ‘परदेशी डाकेस’ बातमीचा पुरवठा करणारी मुख्य संस्था म्हटली म्हणजे गोऱ्यांचे प्रातर्विधिगृह! तेथे त्यांची रोजची टाअिम्स अित्यादी पत्रे वाचता वाचता फेकलेली वा तुकडे करून ठेवलेली असत. या अखंड भांडारावरील अेखादा कोठवळा गाठून त्याचेकडून ती पत्रे कचऱ्यात फेकावयाची आणि आम्ही वाचावयाची.

कधी कधी ‘परदेशी डाकेच्या’ जोडीस ‘स्वदेशी’ डाकेचेही साहाय्य मिळे. कारागारातील कारखान्यात टेकस, खिळे अित्यादी सामान अेखाद्या जुन्या पत्रात गुंडाळून ठेवलेले असे. त्या तुकड्यांनीही काही माहिती मिळे. हिंदुस्थान हा शब्द दिसला की राजबंदींनी तो तुकडा अुचललाच म्हणून समजावे. तो केव्हा अितका गदळ असे की त्यास कचऱ्याच्या ढिगातून वा नाळीतून दोन काड्यांच्या आधाराने अुचलावा लागे; काडीनेच पसरावा लागे आणि वाचावा लागे. पण तसा देखील वाचल्याविना जीव राहत नसे. अेकदा गोखल्यांच्या शिक्षणविषयक ठरावाच्या भाषणातील निराशेविषयी अेक सुंदर भाग अशाच गदळ कागदावर अेका चिटोऱ्यावर वाचल्याचे मला आठवते आणि हेही आठवते की, गोखल्यांनी तो शिक्षणाचा ठराव आणल्याची बातमीही त्याच तुकड्याने अनुमित करता आल्याने कित्येकांस किती तरी आनंद झाला. वाटले आपल्या देशात ज्ञानामृताच्या पाणपोयांची मुक्तद्वारे तेथे अुघडलेली दिसतील! अेखादी नवीन गिरणी अुघडली, अेखादा कर काढून टाकण्यात आला, अेखाादा खटला चालला, अेखादा दंगा झाला, अेखादा क्रांतिकारक आघात प्रत्याघाताचा स्फोट दणाणला, अेखादे नवीन पुसक लिहिले गेले, अेखादा कवी अुदयास आला – लहान असो वा मोठा असो जिच्यायोगे आपल्या चिरविरहित मातृभूमीच्या प्रकृतीची वा प्रगतीची काही तरी माहिती मिळेल अशी बातमी अैकण्यासाठी राजबंदीवानांचा जीव कसा हपापलेला असे! अशा तुटक बातम्या जुळवून जुळवून

त्यांची चर्चा करीत बसून त्या कठोर कारागारात हे हिंदुस्थाना! तुझ्यासाठी तुझ्यापासून हिसडून नेले गेलेले तुझे तरुण तुझी चिंता वाहत असत. आपल्या शारीरिक पीडेसही वेळेवर विसरत. ते राजबंदी आपल्या मातृभूमीचा हात हातात धरून तिच्या नाडीचे ठोके परीक्षित आणि त्यावरून तिच्या स्वास्थ्याविषयी चिंतातुर हर्षविषाद अनुभवीत त्या अंदमानात दिवस कंठित असत!

बातमीत आणखी अेक मार्ग

चलान आणि कचराडाक सोडून बातमीचा तिसरा अुपाय, बाहेरच्या काही सहानुभूती बाळगणाऱ्या हिंदी गृहस्थांकडे कारागारातील कामे करून बाहेर जाणाऱ्या लहानसहान अधिकाऱ्यांस धाडणे हा होय. ते बाहेरचे सहानुभूती बाळगणारे लोक वर्तमानपत्रे वाचणारे क्वचितच असत. ते आमच्यासाठी म्हणून जरी वाचू लागले तरी त्यांनी कळवलेली बातमी तोंडी आणण्याची बुद्धिशक्ती बहुधा त्या बाहेर जाणाऱ्या अशिक्षित मित्रास नसे. बातमी लिहून देण्यास आणि आणण्यास धारिष्ट करणारा हजारात अेखादा तसे कोणी केल्याचे अुघडकीस येताच बाहेरच्या लोकांस अितका छळ साहजिकपणेच सोसावा लागे की, त्यास तसे करण्याचा आग्रह निदान मी तरी कधीही करीत नसे. परंतु अशा ठिकाणी परिस्थितीतही तसे धाडस करून राजबंदीवानांना महत्त्वाचा अेखादा वर्तमानपत्री तुकडा धाडण्याचे आणि तो घेअून आत येण्याचे साहस करणारे लोक त्या 'पाण्याच्या वसाहतीत' ही निघत असत. अशा साहसी लोकांस केव्हा केव्हा ते धरले गेल्याने कडक शिक्षा होत, नोकऱ्या जात, पण पुनः कोणी ना कोणी धजेच. राजबंदीवानांच्या संगतीने आणि अुपदेशाने आणि जसजशी देशभक्तीची बीजे साधारण जनतेच्या आणि बंदी जगताच्या अंतःकरणात रुजली गेली तसतशी ही साहसाची सेवा ते कर्तव्य म्हणून करू लागले. पण पहिल्या दोन-तीन वर्षांत मात्र वर्तमानपत्राचा बोटभर तुकडा कोणी बंदीवानाने आणावा म्हणून नाही नाही त्या प्रकारे त्यांची विनवणी करावी लागे. कित्येक वेळा त्यांस दुसरे काही आमिष दाखविण्याचे सामर्थ्य नसल्याने राजबंदीवानांनी आपली भाकर त्यास द्यावी आणि दिवसभर अर्धपोटी देखील राहावे की संध्याकाळी स्वदेशभूमीचा अेखादा तरी निरोप अैकावयास मिळावा.

कधी कारागाराचे भिंतीवरून फेकलेले तर कधी थाळीमध्ये बाहेरून घुसडून ठेवलेले, नाळीत आतून हात घालून काढून घेअून अशा अनेक युक्त्यांनी तुकडेताकडे जमवून वाचावे. याविना आणखी अेक मार्ग म्हणजे, कोणा अधिकाऱ्याचे तोंडून चुकून वा सहानुभूतिपूर्वक अेखादी बातमी निघून गेली तर तो, या मार्गाने केव्हा केव्हा स्वतः बारीसाहेबही बातमीदाराचे काम करीत असत! पण त्यांचे वरदान सदोदित शापगर्भच असे. हिंदुस्थानाला प्रतिकूल, राजबंदीवानांस आपल्या पक्षाच्या अशक्ततेची व आपल्या आशांच्या वैफल्याची जाणीव होअून ज्यायोगे त्यांचा निरुत्साह होण्याचा संभव असेल अशा बातम्या बारीसाहेब स्वतः होअून आणि तेही अुपकार म्हणून आम्हांला सांगत असत आणि आम्ही त्यावर काय टीकाटिपणी करतो ते आपल्या दैनंदिनीत (डायरीत) टिपून ठेवीत. परंतु तरीही आम्ही त्या बातम्या सांगितल्याविषयी त्यांचे आभारच मानीत असू. कारण अनुकूल तीच बातमी अैकणे ही प्रीतीची आवड नैसर्गिक असली तरी आपल्या प्रियकराची प्रतिकूल बातमीही अैकणे हे वीरांचे कर्तव्यच आहे. अनुकूल बातमीने प्रीती संतुष्ट होते तर प्रतिकूल बातमीने भक्तीचे व धृतीचे बाहू फुरफुरू लागून त्या प्रतिकुलापासून प्रेमाची सुटका करण्यास्तव प्राणाचे होम करण्यास वीरता सज्ज होते. अशा प्रतिकूल बातम्या बारीसाहेब कशी देत आणि देववीत ह्यांची काही अुदाहरणे पुढे येतीलच. अेकच येथे स्पष्टीकरणार्थ म्हणून सांगणे पुरे आहे. देशभक्त नामदार गोखले जेव्हा वारले तेव्हा ती बातमी मी संध्याकाळी जेवत असता बारीसाहेबांनी कारागारात येअून मला सांगितली. (Well, you always want news, Mr. Savarkar, here is something for you, Gokhale is dead!) सावरकर, तुम्हाला नेहमी बातमी हवी असते नाही? ही घ्या बातमी. गोखले वारले.

गोखले वारले!

मला क्षणभर ते खरे वाटेना. अितकी अकल्पित ती बातमी होती. मी दुःखोद्गार काढलेले पाहून बारी म्हणाले, ''पण ते तुमच्याविरुद्ध होते ना?'' मी म्हटले ''छे छे! मी त्यांच्याच महाविद्यालयात शिक्षण घेतले आहे. मतभेद असेल,

विरोध नव्हे. ते आमच्या हिंदुस्थानातील ह्या पिढीतले अेक निस्सीम देशभक्त आणि देशसेवक होऊन गेले.'' पण बारी म्हणाले, ''तुमच्या खटल्यात त्यांच्या विरुद्ध तुम्ही भयंकर कट केल्याचा पुरावा आलेला होता तो? आणि तुम्हास धरल्याविना हिंदुस्थानात शांतता प्रस्थापित होणार नाही असे ते म्हणाले होते ना?'' मी अुत्तरलो ''त्याविषयी दंतकथांवर विश्वास ठेवण्यात अर्थ नाही. त्यांची माझी प्रत्यक्ष संभाषणे झाली आहेत आणि आम्हां दोघांविषयी परस्पर दोघांसही अत्यंत पूज्यबुद्धी वाटत असे हे त्या भाषणाचे वेळी अुपस्थित असलेल्या गृहस्थांस माहीत आहे. त्यांस देशहिताचे दृष्टीने माझा मार्ग क्वचित मान्य नसेल. पण म्हणून त्यांच्या देशभक्तीची थोरवी लेशमात्र अुणी होत नाही आणि कटाविषयी विचाराल तर अिंग्लंडमध्ये त्यांच्या अेकदोन विरुद्ध भाषणांनी प्रक्षुब्ध होअून जेव्हा अभिनव भारतातील काही पुढारी त्यांच्यावर आक्रमण करण्याच्या गोष्टी गुप्त बैठकीत बोलले तेव्हा त्या अमंगल विचाराचा तीव्र निषेध करून प्रामाणिक मतभिन्नतेसाठी कोणावरही आक्रमण करणे आणि तेही स्वजनांवर करणे हे घोर पातक आहे, हा खरा खरा अत्याचार होअील हे मी त्यांस समजावून दिले आणि तो ठराव संमत होअू दिला नाही, ही गोष्ट ते स्वतःच सांगतील. जर प्रत्येक हिंदू गोखल्यांअितका तरी देशभक्त आणि देशसेवक होअील तरीही...!!'' आमचे हे संभाषण बारीने यथाक्रम टिपून ठेवले होते. काही काळाने मला अेकदा ते टिपण पाहावयास मिळाले. त्यात बारीसाहेबांनी साश्चर्य अेक विधान केले होते - आणि हेच विधान ते अितरत्रही करीत की 'वर वर कितीही भिन्न आणि विरोधी दिसले तरी हे महाराष्ट्रीय अंतःकरणातून सर्व अेक आहेत!'

ही गोष्ट सांगताना मला अेका थोर देशभक्ताच्या असल्याच दुसऱ्या एका उक्तीची आठवण होत आहे. अिंग्लंडमध्ये असताना लाला हरदयाळ सांगत की, ते पुण्यास टिळकांस भेटावयास गेले होते. नंतर त्यांचे प्रतिस्पर्धी म्हणून गोखल्यांस भेटावयास गेले. हिंदुस्थानात ते सर्वत्र निरनिराळ्या प्रतिस्पर्धी पुढाऱ्यांस असेच भेटत आलेले होते. त्या समयी त्यांस अेकमेकांविरुद्ध द्वेषपूर्ण निंदा त्या त्या प्रतिस्पर्ध्यांनी केलेली अैकावी लागे. पण टिळकांनी आणि गोखल्यांनी हरदयाळासारख्या होतकरू आणि तेजस्वी तरुणास आपल्या देशसेवेच्या मार्गास अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न जरी केला तरी त्यांच्यापैकी कोणाच्याही तोंडून दुसऱ्याचे विरुद्ध अन्यायाचे वा द्वेषाचे अेक अवाक्षरही निघाले नाही. अुलट प्रत्येकाने दुसऱ्याविषयी अत्यंत आदर दाखविला. टिळकांनी म्हटले ''गोखल्यांसही अेकदा भेटा'' आणि गोखल्यांनी म्हटले ''आपण टिळकांकडे अुतरला ते ठीकच केले. मला माहीत आहे की तरुण पिढी ही त्यांच्याच हाती जाणार आहे!'' ही गोष्ट सांगून लाला हरदयाळ म्हणत, ''परक्यांसमोर अुभे राहताच

आम्ही अेकशेपाच आहोत

ही भावना आम्हां अितर प्रांतीयांपेक्षा महाराष्ट्रात अधिक प्रमाणात वसत आहे आणि आपसातील वैयक्तिक वैमनस्ये राष्ट्रीय कार्यात विसरून जाण्याची कला महाराष्ट्रीय धुरीणांस अितरांहून अधिक साधलेली आहे, असा मला पुष्कळ वेळा अनुभव आला आहे.''

वर दिलेल्या अनेक अडचणींस अशा अनेक अुपायांनी दूर करीत पहिली दोन-तीन वर्षे राजबंदीवान मोठ्या प्रयासाने हिंदुस्थानाची बातमी आणविण्याची आणि अंदमानाची हिंदुस्थानास पोचविण्याची व्यवस्था करीत असावे. पुढे पुढे त्यांची तेथील स्थिती जशी सुधारत गेली आणि शक्ती वाढत गेली तशी हिंदुस्थानातील पत्रव्यवहार ठेवण्याची ही साधने अधिक परिणामकारक होअू लागली आणि त्यांच्यात नव्या साधनांचीही भर पडली, तिची त्रोटक माहिती यथाक्रम पुढे येअीलच.

या रीतीने थोडेच दिवसांत राजबंद्यांस नक्की माहिती मिळाली की, होतीलालांचे पत्र प्रकाशित केल्यामुळे बंगाली छापखाना जप्त झाला अित्यादी बातम्या बारीने केवळ आपल्या खिशातून काढलेल्या होत्या आणि राजबंद्यांना धाक दाखविण्यासाठी आपल्या हस्तकांचे हस्ते पसरविल्या होत्या. थोडेच दिवसांनी त्या प्रसिद्ध झालेल्या पत्राचा 'बंगाली' पत्रातील तुकडाही आम्हांस कारागारात पाहावयास मिळाला. मला तेलाच्या घाण्यास जुंपले गेले होते ही बातमी प्रथमतः याच वेळी हिंदुस्थानात प्रसिद्ध झाली. ती कोणी नंतर अमेरिकेत कळविली. तेथे अभिनव भारताच्या सभासदांनी ती बातमी मी कोलू ओढीत आहे असे काल्पनिक चित्र काढून आणि त्यावर छापून त्या हस्तपत्रकाच्या शेकडो प्रती

वाटल्या. त्याचा परिणाम तेथल्या हिंदी लोकांवर काय झाला हे पंजाबातील लाहोरच्या कटाची मंडळी अंदमानात जेव्हा आली तेव्हाच्या वृत्तान्तात दिसून येअीलच.

प्रकरण चौदावे

१९११ च्या राज्यारोहणसमारंभाची

अंधारकोठडीत पडलेली सावली

मागे सांगितल्याप्रमाणे श्री. होतीलाल यांचे पत्र हिंदुस्थानमध्ये प्रसिद्ध झाल्याने अधिकाऱ्यांमध्ये जी खळबळ अुडाली तिच्या आगेमागेच राजकीय बंदीवानांच्या आशा अेकाअेकी अगदी फलोन्मुख होणार म्हणून दाट वदंता अुठली! वदंता अुठली की, अिंग्लंडात राज्याभिषेक झाल्यानंतर राजे जॉर्ज हे हिंदुस्थानात येणार आणि महिन्या दोन महिन्यांत (म्हणजे डिसेंबर १९११ मध्ये) हिंदुस्थानातही राज्याभिषेकसमारंभ केला जाणार आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, त्या संधीस त्या राज्यारोहणसमारंभाप्रीत्यर्थ सर्व राजकीय बंदीवान – मी देखील सुटणार!

सुटण्याची आशा

दुष्काळामध्ये अत्यंत अुपाशी लोकांचे थवे जेथे जेथे भिक्षा मागावयास जमविण्यात येतात तेथे भिक्षा आली म्हणताच त्यांच्या आत्म्याची जी तळमळ अुडते आणि मला मिळण्याचे आधीच ती भिक्षा संपून तर जाणार नाहीना म्हणून जिवाची जी असह्य धडपड चालते तीच स्थिती 'ज्युबिली होअेंगी' या शब्दांसरशी सुटका होणार किंवा निदान सूट मिळणार या वदंतेने बंदीवानांच्या वसाहतीची होते. जिकडे तिकडे अेकदम ती बातमी पसरून ज्याच्या त्याच्या तोंडावर अुल्हास दिसू लागतो. आपला क्रमांक अुत्सवाचे वेळी जी नावे जाणार त्यात असणे नसणे हे आपल्या बंदीवासातील वर्तनावर म्हणजेच आपण बंदीवरील अधिकाऱ्यांस किती प्रसन्न करू शकलो यावर अवलंबून आहे हे प्रत्येकास माहीत असल्याने जो तो बंदी अधिकाऱ्यांची शक्य ती हांजी हांजी करू लागतो. अत्यंत त्रासदायक कामेही बिनहरकत व बिनबोभाट होअू लागतात. अधिकारी पण कामे वाढवून त्या संधीचा चोपून फायदा घेतात. कोणी बंदीवान कुटकुटला की आमिष पुढे तळपेच ''भय्या थोडे दिन बाकी हैं, अभी ज्युबिली आती है, तुम्हारा नाम हम सरकारको अुपर भेजनेवाला है!'' आशादायी वातावरणात 'ज्युबिली अुत्सव आता है' ही खरीखोटी वदंता अुठण्याचा अवकाश की बंदीजनांचा तो महिना दीड महिना मोठ्या आनंदात जावयाचा हे ठरलेले. यावज्जन्म काळेपाण्याची शिक्षा झालेल्या आणि काही तरी असंभव घटना घडल्याविना घरी परत जाण्याची, आयुष्यात परत स्वतंत्रतेचे सुख भोगण्याची, काहीही आशा अुरली नसलेल्या त्या अंदमानातील बंदीवानांस असंभवनीय घटनेचीच काय ती आशा धरता येणार.

अुत्सव आता है!

तशी कोणतीही असंभवनीय घटनेची वार्ता आली की त्यांची आशा साहजिकच त्या घटनेच्या असंभवनीयतेपेक्षा तिच्या अनुकूलतेकडेच अधिक आकर्षित होअी आणि त्यांच्या विश्वासासही आपल्याबरोबर आकर्षून नेअी. त्यामुळे बहुधा दरवर्षी निदान दर दोन-तीन वर्षांनी ''अुत्सव आता है!'' सुटका किंवा सूट तरी मिळणार म्हणून हूल अुठवायचीच आणि निराशेने आणि दु:खाने वेडावलेले बंदीवान तिच्यावर ती खोटी ठरेतो विश्वास ठेवून काही दिवस तरी किंचित सुखात घालवायचे असा क्रम अव्याहत चालू असे. आश्चर्य हे की, त्या बातम्या वारंवार खोट्या ठरत असताही त्यांच्यावर त्या अुठविल्या जाताच लोकांचा विश्वास पुन: पूर्ववत बसे आणि कोणी जरी त्या निराशेच्या समुद्रात बुडणाऱ्या लोकांस सांगितले की, ह्या अुत्सवाची वदंताही, तू जीस लोंबकळू पाहतो आहेस ती केवळ कल्पनेची काडी आहे तर त्यास त्याची आशा अशा रीतीने भंग केल्याविषयी राग येअी!

आत्यंतिक संकटात सुटका होणे हे असंभवनीय आहे असे स्वत:ला वाटत असताही तीच निराशेची गोष्ट कोणी दुसऱ्याने सांगितली किंवा त्या संकटातून सुटका होण्याची अेखादी वदंता स्वत:ला अगदी अशक्य आहे, सुटकेची काही अेक आशा नाही, असे वाटत असताही ती वदंता आणि ती आशा खोटी आहे असे दुसऱ्या कोणी म्हटले की, त्या दुसऱ्या तसे म्हणणाऱ्या गृहस्थावरच, आपल्या निराशेचा राग काढण्याचा आणि यावरच संतुष्ट होण्याचा हा मानव मनाचा स्वभाव आमच्या देखील काही वेळा अनुभवास आलेला आहे. जेव्हा हायकोर्टात अेक जन्मठेप झाल्यानंतर दुसरा हत्येचा खटला आमच्यावर भरला गेला तेव्हा नव्याण्णव अंशी आम्हास आता ह्या खटल्यात फाशीची शिक्षा दिली जाणार असी आमची मनोदेवी आम्हास सांगत असे. आम्ही आमच्या मनाची सज्जता मरणास आलिंगिण्यास करीतही होतो. पण तरी अेकदा अेक सहानुभूती बाळगणारे अधिकारी डोंगरीच्या तुरुंगात आम्हास भेटून बोलत असता जेव्हा आम्हास म्हणाले, या वेळेस बहुधा फाशीची शिक्षा होणार तुम्हाला, तेव्हा मनास अकस्मात त्या गृहस्थांचा राग आल्यासारखे वाटले. विवेकाने तो राग कसा आवरावा लागला याची आम्हास अजून आठवण येत आहे.

याच पूर्वप्रसंगाच्या आठवणींनी कठोर आणि निराशाप्रवण बनलेल्या आमच्या मनावर या राज्यारोहणानिमित्त होणाऱ्या अुत्सवात आमची संपूर्ण सुटका होअील, ह्या बातमीचा काहीच विशेष परिणाम झाला नाही. परंतु अितर राजबंदीवानांच्या अुल्हासास पारावर राहिला नाही. जो तो आता आपण परत घरी कधी जाणार, गेल्यावर काय करणार, अितकेच नव्हे आगगाडीच्या कोणत्या फाट्याने कोठे जाणार; अितक्यापर्यंत बेत ठरवून टाकू लागला. त्यातही कित्येकांस यावज्जन्म काळेपाणी तर कित्येकांस १४-१०-७ वर्षे अशा भारी भारी शिक्षा होअून आणि त्यांस त्या शिक्षा देण्यासाठी सरकारने लाखो रुपये खर्ची करून पुरी दीड-दोन वर्षेही झालेली नव्हती. अितक्या थोड्या अवधीत अितक्या पैशाच्या आणि त्रासाच्या कमाअीवर पाणी सोडून त्यांच्यासारख्या भयंकर समजल्या जाणाऱ्या लोकांस कोणी पटकन बंदीगृहाची द्वारे अुघडी टाकून वाटेल तिकडे जाअू देअील हे मला शक्य दिसेना. तथापि, राजकीय अितिहासात अशा प्रकारच्या अशक्य गोष्टीही कधी कधी शक्य होतात, हेही मी आयर्लंड, अिटाली, रशिया अित्यादी अुदाहरणांवरून दाखवले. अगदी निराश जरी मनुष्याने कधीच होता कामा नये तथापि वेडी आशा धरण्यापेक्षा ती न धरणेच कर्मयोगाच्या मार्गात अधिक श्रेयस्करच नव्हे तर सुखकरही होते. अेतदर्थ अितक्या लवकर सुटून जाल ही आशा धरू नका; आपणास येथेच हे कष्ट, निश्चित अवधी सांगणे आज अशक्य आहे अशा काळापर्यंत, काढावे लागणार हेच गृहीत धरून तदनुरूप मनाची सज्जता ठेवा, असे मी माझ्या राजकीय सहतपींना वारंवार सांगत राहिलो. परंतु काही केल्याने त्यांची अुत्सुकता आणि आता आम्ही सुटणारच हा विश्वास कमी होअीना. वर वर्णन केलेल्या मानवी स्वभावानुरूप त्यांतील कित्येक माझ्यावर माझ्या या दुर्मुखलेल्या भविष्यवादासाठी रागावतही. त्यांतही कित्येकांचा विश्वास अरविंदबाबूंच्या अेका भविष्यवाणीवर अवलंबन करीत होता. अरविंदबाबू सुटले तेव्हा त्यांच्याबरोबर ज्या लोकांस कठोर कारावासाच्या आणि द्वीपांतराच्या यावज्जन्मादिक शिक्षा झाल्या होत्या त्यांच्याकडे वळून ते अभियुक्ताच्या पिंजऱ्यामधून बाहेर पडता पडता म्हणाले होते की, ''तरुणांनो जा, तुम्ही आज सुटला नाही चिंता नाही. तीन वर्षांचे आत तुम्ही सर्वजण परत याल!''

अरविंदबाबूंचे कृष्णदर्शन

अरविंदबाबूंस कारागृहात कृष्णदर्शन झालेले होते. त्यांची भविष्यवाणी खरी होणार असा त्या सर्व मंडळींचा दृढविश्वास. बरे, भविष्यवाणीप्रमाणे जर बंगाली 'बॉंबगोळेवाले' सुटले तर मग आग्रा-पंजाबकडील नुसते लेखणीवाले सुटणार हे व्यवहारवाणीनेही सिद्धच होत होते. आणि अितकी सगळी सेनेची सेना सुटली असता तिघा महाराष्ट्रीय क्रांतिकारकांनाच तेवढे कोण कोंबून ठेवणार? अेतावता सगळे राजबंदीवान सुटणार! हा सगळ्यांचा निर्धार झाला. प्रश्न काय तो अेकच अुरला की, अरविंदबाबूंच्या भविष्यवाणीतील ती तीनचार वर्षे मोजावी कोठून? अनेकांनी मीमांसकांच्या सूक्ष्म समन्वयपद्धतीचा वारंवार अवलंब करून अखेर अनुकूल तेच सत्य आहे असे ठरविले. त्या

डिसेंबरातच ती भविष्यवाणी फलद्रूप होणार आणि तो राज्यारोहणाचा अलौकिक प्रसंगही आलेला; निश्‍चित आम्ही सगळे सुटणार! कोण ती अुत्सुकता! सुटणार!! ज्यांच्या प्रियकर वदनांचे दर्शन जन्माचे अंतरले म्हणून हृदय कासावीस होअी, त्यांची ती प्रियकर वदने काळाने त्यांच्यावर अेकही नवीन सुरकुती पाडण्याचे आधी, जशीची तशीच, अेका दोनतीन वर्षांचे अवधीत, आम्ही परत जाअून पाहणार! अेकमेकांस अेकमेकांच्या घरी जाअून आपल्या या अंदमानातील कठोर छळाच्या दु:खद कथा कौटुंबिक स्नेहाच्या सुखाच्या मांडीवर लोळत सांगणार! झाले. बंगाल्यांस महाराष्ट्रीयांनी आमंत्रणे दिली. पंजाब्यांनी महाराष्ट्रीयांस दिली. आमंत्रणे देखील देअून टाकली.

मलाही आमंत्रणे अर्थातच मिळाली. त्या राजबंदीवानांतील माझ्या भागात जे ठेवलेले होते ते सर्व मजभोवती गोळा होत आणि अगदी निष्कपट आनंदाने अुत्तरी आणि बंगाली अुच्चारात 'तात्या!' म्हणून म्हणत आग्रह करीत ''तात्या, आप जावोंगे, हमारे तात्या अब देशमें जरूर अवश्य जाअेंगे'' म्हणून ते अुदार हृदयी तरुण माझ्या सुटकेची निराशा घालविण्याचा मनापासून प्रयत्न करीत. खरोखरच त्या सर्वांस माझी पन्नास वर्षांची शिक्षा अैकून आणि पाहून अितके वाअीट वाटे की, त्या अुत्सवाप्रीत्यर्थ होणाऱ्या त्यांच्या सुटकेहून माझ्या सुटकेचा त्यांस अधिक आनंद होत होता!

अुत्सव जवळ आला. वदंतांना पारावर राहिला नाही. अंदमानच्या अधिकाऱ्यांनी जिकडे तिकडे चकचकाट करण्यास आरंभ केला. जो तो बंदीवान समजू लागला मी तर सुटणारच!

राज्यारोहणाचा दिवस अुद्या अुजाडणार. तेव्हा जिकडे तिकडे दाट वदंता की, राजकीय बंदीवान सोडण्याची आज्ञा आलीदेखील! सत्ताधिकाऱ्यांस देखील खरोखरच वाटे की हे खास सुटणार. मागून आम्हांस कळले की आत खरोखरच काही शिजत होते. राज्यारोहणसमारंभाच्या दिवसाच्या आधीची ही संध्याकाळ. आम्ही सर्व बंदीवान जेवून अेका ओळीने बसलो होतो. माझे सहकष्टभोगी राजबंदीही माझ्याजवळच बसले; कारण त्या आनंदाच्या गडबडीत जमादारही चूर होता. तोही अुद्या सुटणारच. कोणत्या गाडीने कलकत्त्याहून पुढे जावे हाच विचार काय तो ठरविणे अुरलेले. अितक्यात X X X खान धापा टाकीत आला, आणि माझे हात बळाने आपले हातात दाबून म्हणाला, ''बालिस्टरबाबू, आप छूट गये!'' हा X X X खान म्हणजे दुष्टांतला तिसऱ्या प्रतीचा दुष्ट होता. बारीसाहेबांचा आज्ञेचा ओहळ ज्या तीन मोठमोठ्या गटारांतून अप्रतिहत वेगाने– नव्हे वर्धमान वेगाने वाहत कारागारात पोचे, त्यात XXX खानांचा मुख्य पठाणी जमादारांचा पहिला क्रमांक, XXX यांचा दुसरा आणि XXX खान यांचा तिसरा! बारीबाबांच्या क्रोधाच्या हातातील हे पठाणी त्रिशूळ राजबंदीवानांच्या हृदयात सदा भोसकलेले असावयाचे! त्यांतील हा अेक शूळ X X X खान, पण तो आज अितका बोथट झाला! जेथे त्यांचा लाभालाभ नसेल तेथे दुष्ट, सुष्टही होतात. आज- अुद्या सगळेच सुटणार मग आता माझा द्वेष करून X X X खानास काय मिळणार? क्वचित मी सुटल्यावर बालिस्टर म्हणून त्याच्या अेकाद्या नव्या दरवड्याच्या प्रकरणात त्याच्यावरील खटल्यात अुपयोगी देखील पडेन! नाही कोणी म्हणावे! नव्हे अशा अुघड विनंत्या देखील नेहमी करण्यात येत. तेव्हा माझ्याशी आता स्नेहच लाभकारक असल्याने आणि हानिकारक तरी नसल्याने XXX खान माझे मन:पूर्वक अभिनंदन करू लागला आणि राजबंदीवानांस सांगू लागला!

बडे बाबू छूट गये!

मी हसत विचारले, ''पण तुम्हास कोणी सांगितले?'' तो म्हणे, ''अहो आता कोणी कशास सांगावयास पाहिजे? स्वत: बारीने आम्हां सर्वांस हुकूम दिला आहे की, अुद्या बाहेरच्या सर्व भागांतील जमादारांस येथे बोलावले आहे म्हणून सांगा. कारण राजबंदीवान सुटताच त्यांस अमक्या बेटात नेणे आहे आणि तेथून बोट येताच तीवर चढविणे आहे!'' पुन: मी म्हटले, ''पण मीही सुटणार हे कशावरून?'' तो म्हणाला, ''मी बारीस विचारले तेव्हा तो हसला!'' त्या अेका साधारण बंदीपालाच्या अेका धूर्त हसण्यावर आमच्या सुटकेच्या बातमीचा हा डोलारा अुभारलेला. 'तथापि बालिस्टरबाबू तुम्ही सुटलेत!' हे शब्द अैकताच माझ्या मनात आनंदाची लहर अुसळावयाची राहिली नाही! अुद्या सुटका झाल्यावर

घरी जाऊन, बाळास जसा सोडला तसा अेका वर्षाचे आत जाऊन हृदयाशी घट्ट घेता येणार! आणि सोडलेले सर्व प्रियजन अेखाद्या दुष्ट स्वप्नातून जागे होताच पटकन घो घो भोवती गोळा होतात तसे हसत गोळा होणार! ही अत्यंत असंभवनीय रमणीय कल्पना मनात भरारून गेली. ती कल्पनाच आहे हे माहीत असताना देखील आनंद देअू लागली! दुर्दैवाच्या दारुण दु:खाचे दिवस कंठीत असता खोटी आशा, ती खोटी आहे हे माहीत असताही, कित्येक वेळा त्या दु:खाची धार किंचित बोथट करण्यास अुपयोगी पडते यात शंका नाही!

ही बातमी अैकताच ते सगळे राजबंदी माझ्या गळा पडले आणि म्हणाले, ''अभी तो विश्वास हुवा.'' आता तर सुटणार ना? मी मानेने नाही म्हणून म्हणताच त्यांतील अेका अत्यंत निर्व्याज सहानुभूती बाळगणाऱ्या अुत्साही तरुण मित्राने माझ्या गळ्यांत जी बंदीवानांची लोखंडी हासळी, जीत क्रमांकाचा आणि शिक्षेचा लाकडी बिल्ला लटकावलेला असतो, ती धरली आणि म्हणाला, ''तुटणार, अुद्या हा बिल्ला तुमच्या गळ्यातून तुटणार!'' मी म्हणालो, ''तुम्ही कोणी सुटाल, मी नाही, तथापि आपणांपैकी अेकजण जरी सर्वस्वी सुटला तरी तितका आनंदच होणार आहे. देशाचे तितके कल्याण अधिकच होणारे आहे.'' माझ्या या अविश्वासीपणाने किंचित त्रासून त्या अुत्साही मित्राने प्रेमळ रागाचे आवेशात माझी लोखंडी हासळी बिल्ला धरून अशी हासडली की तो लाकडी बिल्ला खरोखरच तुटून पडला! माझ्या मानेलाही थोडे खरचटले. परंतु

हाही शुभ शकुनच

मानून ते आणि ही बातमी अितर भागांत कळताच अितर राजबंदीवान, आता मात्र बालिस्टरबाबू निश्चयाने अुद्या सुटणार म्हणून अधिकच निश्चिंत झाले. ''ह्या तुमच्या शुभ शकुनाचा अेक मात्र निश्चित परिणाम होणार तो म्हणजे, आपला बिल्ला तोडून टाकल्याच्या आरोपावरून आम्हास कारागरिय शिक्षा मिळणार'' म्हणून मीही अेक भविष्य केले. आणि अरविंदबाबूंच्या भविष्यापेक्षा तेच भविष्य अधिक विश्वसनीय ठरले. कारण अखेर जेव्हा तो अपेक्षित

अुद्या अुजाडला

तेव्हा सर्व राजबंदीवानांस अितर शेकडो बंदीवानांसह कारागृहाचे द्वारापाशी बोलावण्यात आले; पण मला आणि अेका बंगाली युवकास बोलावण्यात आले नाही. सर्व बंदीवान कारागृहाच्या दाराशी ते अुघडते केव्हा किंवा सुटका नसली तरी काही वर्षांची सूट तरी मिळून निदान किलकिले तरी किती होते ह्या अपेक्षेने चंचलित होअून तिकडे पाहू लागले. पर्यवेक्षकसाहेब (सुपरिटेंडंट) आले! नवीन कोरा गणवेष (युनिफॉर्म) घालून बारीसाहेबही आले. राजबंदीवानांस अेका बाजूस नावे घेअून बोलावण्यात येअू लागले. माझ्या नावाचा पत्ता नाही! अखेर ज्यांस बोलावले त्यांत सुदैवाने माझे वडील बंधू होते. त्यांस सांगण्यात आले की, तुम्हास शिक्षेच्या वर्षामागे प्रत्येकी अेक महिना सूट मिळाली आहे! या गणिताप्रमाणे मला पन्नास महिने शिक्षेची सूट तरी मिळावयास पाहिजे होती. पण मला सांगण्यात आले, तुम्हाला

सुटका नाही; सूटही नाही!

अितर साध्या बंदीवानांसही वर्षामागे अेक महिना सूटच मिळाली. आणखी त्या दिवशी अुत्सवाप्रीत्यर्थ सर्व बंदीवानांस बटाटेभोजन देण्याची अेक विशिष्ट कृपा करण्यात आली. त्या कृपेला मात्र मी सत्पात्र ठरलो. तशा रीतीने सुटका वा सूट न मिळता जॉर्जमहाराजांच्या राज्यारोहणसमारंभाप्रीत्यर्थ आम्हांला अखेर बटाटे-भात काय तो मिळाला, आणि बिल्ला तोडल्याविषयी शिक्षा! क्वचित त्यातही आम्ही आनंदच मानू म्हणूनच की काय संध्याकाळी बारीसाहेब आम्हास जेवत असता येअून सांगते झाले की, माझ्यासारख्या अुभ्या अंदमानात अधिक शिक्षा भोगीत असलेल्या बंदीवानास अेक दिवसाची सूट देखील मिळाली नसल्याने त्यास व्यक्तिश: फार वाअीट वाटत होते तरी ''तुमच्यासारख्या भयंकर क्रांतिकारकास त्याच्या मनातील तेढ जोवर लेशमात्र कमी झाली नाही तोवर काही अेक सूट न देणे हे सरकारचे कर्तव्यच होते. अितर क्रांतिकारक राजबंदीवान म्हणून क्वचित समजले जाअू शकतील पण केवळ हत्यारी म्हणून

(कॉमन मर्डरर म्हणून) सरकार तुम्हाला समजत असल्याने तुम्हास त्या राजबंदीवानांच्या सुटीवर अधिकारही सांगता येणार नाही!'' मी म्हटले, ''हे मला सांगण्यापूर्वीच ठाऊक होते. मी म्हणतच असे की, भयंकर क्रांतिकारक म्हणून हत्यारी अित्यादी अराजनैतिक (नॉनपोलिटिकल) बंदीवानाप्रमाणे मला सूट मिळणार नाही. आणि मी हत्यारी अराजनैतिक बंदीवान म्हणून राजनैतिक बंदीवानाप्रमाणेही सवलतीस पात्र नाही. हा बटाटे-भातही वास्तविक मला माझ्या मनातील तेढ सुटेतो मिळू नये, हाही आपण परत न्यावा.''

कोणत्याही राजबंदीवानाची सुटका न होता आणि मला तर अेक दिवसाचीही सूट न मिळता १९११ चा राज्यरोहणसमारंभ संपला. त्या दिवशी सकाळी कोठड्यांतून जेव्हा राजबंदीवान बाहेर आले होते तेव्हा त्यांपैकी अनेकांस संध्याकाळीच पुनः त्या कोठड्यांत आपण बंद होण्यास येणार नाही, आज संध्याकाळचे आत आपली अुत्सवाप्रीत्यर्थ सुटका होअून आपण आगबोटीची वाट पाहात बंदीशाळेचे बाहेर कोठे तरी असणार ही निश्चिती वाटली होती; परंतु संध्याकाळी पुनः त्या कोठडीचे तोंड पाहावे लागून त्यांना तिच्या जबड्यात पुरून घेण्यासाठी पुनः त्यात शिरावे लागले. बंदीगृहात अत्यंत भयाण, अुदास आणि सर्वांचे तोंडावर निराशेची काळीकभिन्न छाया पसरलेल्या ज्या काही वेळा मला अजून आठवतात त्यांत ती संध्याकाळची वेळ आणि ती रात्र अेक होती!

मला सुटकेची निश्चिती वाटत नसताही परत खोलीत बंद होताना त्या अितरांच्या संसर्गजन्य निराशेच्या बाधेने माझ्याही मनास पछाडण्यास सोडले नाही. त्या दिवशी माझे भविष्य त्या अंधारकोठडीच्या त्या चार भिंतींत चिणलेले होते. त्याच्या बाहेर सर्व निराशा! काळोख!!

वैयक्तिक सुटकांचा प्रश्न मिटला. पण दुसरी अुत्सुकता मनास लागली की, त्या समारंभाचे दिवशी निदान काही तरी नवे अधिकार स्वदेशास मिळाले असतील का? क्रांतीची जी झटपट जीव देत-घेत चार-पाच वर्षे चालली होती, तिचीही मी बातमी मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला. बंदीगृहाबाहेर जे थोडे राजबंदीवान धाडण्यात आल्याचे मागे सांगितले आहे आणि जे त्या वसाहतीच्या निरनिराळ्या भागांत पूर्ण कामे करीत ठेवलेले होते त्यांस आजार वगैरे झाला तर बाहेरच्या रुग्णालयात ठेवण्यात येत नसे. कारण बाहेरच्या रुग्णालयात बंदीवान पुष्कळ स्वतंत्रतेने अेकमेकांस भेटू शकत आणि खाण्यापिण्याचीही व्यवस्था बंदीगृहातील रुग्णालयापेक्षा साहजिकपणेच अधिक बरी असे. ती स्वतंत्रता राजबंदीवानास मिळाली तर रुग्णालयातील आतिथ्याचा ते वारंवार अुपभोग घेअू अिच्छितील आणि अेकमेकांच्या चापून भेटी घेत राहतील, या साहजिक भीतीने राजबंदीवानांत बाहेर कोणी आजारी झाला तर अेकदम बंदीशाळेतील रुग्णालयात आणून कोठडीत बंद करण्यात येअी. ह्या शिक्षेची भीती राजबंदीवानांस अितकी वाटे की, शक्यतो ते आजार लपवून कामे करीतच राहत नाही; तर बाहेरची सापेक्ष स्वतंत्रता सुटून आजारी पडण्याच्या अपराधासाठी बंदीशाळेतील कोठडीत बंद होअून पडण्याचा पुनः प्रसंग येणार! अशा रीतीने जरी आजारीपणात अधिक सवलतीची आणि आरामाची आवश्यकता असता त्याच वेळी कोठडीबंदीची शिक्षा मात्र राजबंदीवानांच्या आजारीपणाच्या दुःखास अधिकच दुःखतर करीत असे. तरीही या अडचणीचाही अेक लाभ घेण्यास त्यास सवड सापडे, आणि तो लाभ म्हणजे बाहेर मिळालेली बातमी आत बंदीशाळेत बंद असलेल्या सवंगड्यांस पोचविता येणे हा होय. आजारी पडून कोणी तरी जेव्हा बंदीशाळेतल्या रुग्णालयात बाहेरून धाडण्यात येअी तेव्हा तो आपल्या अंथरुणपांघरुणासहच शक्य तितक्या बातम्याही मिळवून आत येअी. बाहेर वर्तमानपत्रे अधिक सुलभपणे गुपचूप वाचण्यास मिळत असता बाहेर गेलेल्या राजबंद्यांपैकी ज्यास काही बातमी मिळे त्यास बहुतेक काही आजार लगेच होअून तो बंदीशाळेतील रुग्णालयात बंद करण्यास धाडला जाअी! राज्यारोहणाच्या निमित्त स्वदेशात काय झाले ह्याची बातमी काढण्याचे खटपटीत सारे राजबंदीवान असता बाहेरील अेका राजबंदीवानास अेकाअेकी हा

बातमीचा आजार

झाला. आजारी बंदीवानांत तोही मिसळला. थोडीशी परीक्षा होअून बाहेरच्या बंदीवानास बाहेरच्या प्रशस्त आणि सापेक्षतः आरामकारक रुग्णालयात धाडून अधिकाऱ्याने राजबंद्यास कडकपणे वागविण्याच्या नियमानुरूप ''ले जाव असको जेलमें कोठडीमें बंद करो!'' म्हणून आज्ञा सोडली. राजबंदी त्या कडक हुकुमासच सवलत समजून बंदीशाळेतील रुग्णालयाचे कोठडीत येअून कण्हत बंद होअून पडला.

दुसरे दिवशी नेहमीप्रमाणे दहा वाजण्याचे संधीस मी स्नानास माझे भागाचे हौदावर आलो तो पलीकडल्या भागाच्या चाळीच्या मागच्या खिडकीतून कोणी तरी ''सावरकरबाबू! सावरकरबाबू!'' म्हणून दबून हाका मारीत आहे. मी वर पाहतो तो त्या राजबंदीने माझी दृष्टादृष्ट होताच दोन मजल्यावरील चाळीतून खिडकीला लोंबकळत सांगितले की, **बंगालची विभागणी रद्द झाली!**

मी अैकल्यावरही त्या बातमीवर अेकदम विश्वास ठेवू शकलो नाही. पुनः विचारले, ''काय? बंगालची विभागणी That settled fact is unsettled.'' तो हसला आणि म्हणाला, ''होय होय.'' ''मी म्हटले, राजबंदीवानांच्या सुटकेसारखे हे अेखादे भविष्य-बिविष्य तर सांगत नाहीस ना?'' माझा मित्र म्हणाला, ''मुळीच नाही. पक्की बातमी.'' मी स्नान तसेच सोडून विभागाविभागांतून अितर राजबंदीवानांस बंगालची विभागणी रद्द झाली म्हणून ती बातमी धाडली. लवकरच दिल्लीस राजधानी गेली म्हणून कळले. परंतु त्या बातमीचे काही विशेष महत्त्व नव्हते. पण बंगालची फाळणी रद्द झाली ह्या बातमीमागे अेक त्या विशिष्ट गोष्टीहून अत्यंत महत्त्वाचा असा धोरणाचा, राजनैतिक प्रयोगाचा प्रश्न असल्याने राजबंदीवानांस अत्यंत समाधान वाटले, आणि त्या दिवसी ते आपली वैयक्तिक निराशा विसरून गेले. स्वदेशाचा प्रश्न जर असा यशस्वी रीतीने सुटत असेल तर

आमची सुटका झाली नही तरी चालेल!

असे अुद्गार त्या तरुणसंघातील प्रत्येकाचे तोंडून निघत होते. बंगालची फाळणी ती काय? ती रद्द झाली हे आनुषंगिक समाधान होते; परंतु खरे समाधान हे होते की, जे म्हटले ते करावयास लावले. जे म्हटले ते करावयास कसे लावावे याचा अुपाय सापडला. अर्थातच त्यापुढे जे म्हणू ते करावयास लावू अशी धमक अुत्पन्न झाली. काहीनी विचारले, ''पण बंगालची फाळणी रद्द झाली या यःकश्चित खेळण्याने संतुष्ट होअून पुनः...! मी म्हटले, ''छेः ती भीती फारशी नको. अेकदा मलेरियाचा ताप क्विनीनच्या गोळीने जातो हे ज्याच्या अनुभवास आले, तो पुनः ताप भासू लागला की आपण होअून क्विनीनच घेअील!''

दिल्लीस राजधानी केल्याने मला काहीच वाअीट वाटले नाही. कारण भावी हिंदुस्थानची राजधानी कोणती असावी, याविषयी राज्यक्रांतिकारकांत जेव्हा जेव्हा तात्त्विक चर्चा चाले तेव्हा तेव्हा **हिंदुस्थानी राजधानी अुज्जयिनी व्हावी** असे मत मी प्रतिपादन करताना सांगतच असे की, जरी अैतिहासिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक, भौगोलिक आणि सामरिक दृष्टीने अुज्जयिनी हीच भावी भारताची राजधानी व्हावयास योग्य आहे, तरी राजधानी कोणती व्हावी हा प्रश्न सोडून कोणती बहुधा होअील हा प्रश्न विचारला असता **बहुधा हिंदुस्थानची राजधानी दिल्लीच होअील** असे सांगणे भाग पडते. ह्या माझ्या तर्कानुरूप ती दिल्लीला गेली यात काही वाअीट वाटले नाही. ती राजधानी अुज्जयिनीला गेली असती तर मात्र आनंद झाला असता.

प्रकरण पंधरावे

अंदमानातील बंदीवानांचे अन्न

हिंदुस्थानात ह्या अुलाढाली चालल्या असता म्हणजे १९११ अिसवीच्या शेवटी आणि १९१२ च्या आरंभी अंदमानच्या बंदीगृहात जवळजवळ अेक वर्ष होत आलेले होते. त्या अुभ्या वर्षात कठिणातले ते कठीण कष्ट सोसूनही आणि बंदीशाळेतले ते अन्न खाअूनही माझी प्रकृती अेकंदरीत बरी राहिली. हे बंदीगृहातील अन्न कसे असे त्याची सर्वसामान्य कल्पना अेक वर्षाच्या अनुभवावरून आता थोडीशी देण्यास हरकत नाही.

बंदीवानास जे जेवण देण्यात येअी ते

पुस्तकात केलेल्या नियमानुरूप पाहिले असता काही सरसहा अपुऱ्या प्रमाणाचे नसे. अंदमानामध्ये सर्व प्रांतांतील भिन्न भिन्न लोक येत असल्याने जेवण कटोराभर भात आणि दोन गव्हाच्या पोळ्या अितके असे आणि मिश्र पद्धतीचे असे ते ठीकच असे. परिमाणतः साधारण मनुष्यास पुरेसे असे. केवळ कोलूमध्ये काम करीत असताना किंवा चक्की पिसताना मात्र अनेक लोकांस अशा विवक्षित श्रमांत ते अधिक वाढविण्याची परवानगी देण्यात आली तर अन्न कमी मिळते असा प्रतिवाद करण्याचे कोणासही कारण अुरणार नाही. बंदीवानांत प्रथम ते सर्व अन्न खाअूनही भूक न भागणारे काही लोक असत. पण बहुधा हीच स्थिती त्याच बंदीवानांचे अुदाहरणात अेकदोन वर्षांनी पालटून जाअी. बंदीगृहाच्या भयाण छायेत दोनतीन वर्षे राहूनही ज्यांची भूक मेली नाही असे बंदीवान अगदी विरळा. तेव्हा अेकंदरीत अन्नाचे ठरविलेले सरसहा परिमाण अंदमानात बरे आणि पुरेल अितके असे. परंतु त्या परिमाणाप्रमाणे अन्न मिळून बंदीवानांचे तोंडांत ते पडेपर्यंत मध्ये जी विघ्ने येत त्यांना मात्र सीमाच नव्हती. पंजाबी आणि पठाणी मुसलमान हे बहुधा गहू खातात. त्यांना भात नको असतो. ह्याच सद्‌गृहस्थांतून अंदमानमध्ये राजबंदीवान आल्यापासून नियमाने वॉर्डर आणि त्यातही महत्त्वाच्या कष्टदायक कामावरील वॉर्डर बहुधा नेमले जाअू लागल्याने त्यांना लागणाऱ्या निवळ गव्हाच्या पोळ्यांचा पुरवठा अितर बिचाऱ्या बंदीवानांच्या पोळ्यांतून धाकदपटशाने वा लाचलुचपतीने ते करून घेत. बापड्या बंदीवानांनी भातच भात खावा आणि वॉर्डरमहाराजांच्या कटोऱ्यात गुप्तपणे आपल्या पोळ्या टाकाव्यात, नाही तर धमकी मिळालीच – ''बतलाअेंगे तेरेको!'' मग त्यांस कामातच कष्ट दे, त्याचेवर खोटे खटलेच भर अित्यादी प्रकारे त्या बंदीवानांस ते वॉर्डर छळू लागत. हे छळणारे शेकडा ९९ पठाण, पंजाबी आणि सिंधी मुसलमान असत आणि ते अेकमेव स्वतःच्या अन्यायाची दाद वरपर्यंत न जाअू देण्याची दक्षता घेत. तिकडच्या नीचातल्या नीच मुसलमानांतही हिंदूंचा द्वेष अेका धार्मिक कर्तव्याची भावना पावलेला असतो! त्यामुळे जे असे छळले जात त्यात शेकडा ९९ हिंदू बंदीवानच असत.

या वॉर्डरांस तुरुंगातच खावे लागे म्हणून ते ज्याची पोळी घेत त्यास भात तरी केव्हा केव्हा परत देत. परंतु पेटी ऑफिसर आणि जमादार म्हणून बाहेर सोडलेल्या बंद्यांतील जे आत अधिकारी म्हणून आणलेले असत, त्यांना तुरुंगात जेवण्याची आज्ञा नसे. परंतु अिच्छा असे. कारण तुरुंगात जेवून टाकल्याने बाहेर स्वयंपाकाची दगदग आणि पैसा वाचे. ह्या अधिकारीवर्गाची भूक शमविण्यासाठी परत भात न घेताच बंदीवानांस त्यांना आपल्या पोळ्या देअून टाकाव्या लागत! नाही तर त्या दिवशी कोठे तरी पेचात फसून दोन दंडे पाठीत बसायचेच. मिर्झाखान नावाचा जो पठाण तेथे मुख्य जमादार झालेला आणि

''छोटा बारी''

म्हणून गाजलेला असे तो तर अितका चढेल झालेला होता की, अनेक वेळा त्याच्यासाठी दहा-बारा पोळ्या गोळा करावयास तो कोण्या पठाण वॉर्डरास डोळ्यांनी खुणवी आणि आपण अन्न वाढीत जाणाऱ्याबरोबर हळूहळू पुढे चाले. पण डोळा त्या पोळ्या गोळा करणारावर असे. त्या वॉर्डराने मागितल्याप्रमाणे अेखाद्या हिंदू बंद्याने पोळ्या दिल्या नाहीत,

की लागलीच मिर्झाखान परत फिरून ज्या दिसेल त्या निमित्ताने निदान पंक्तीत तिरपा बसतोस, अुद्दामपणाने मजकडे पाहतोस म्हणून ओरडून त्यास त्याच्या हातातील सोट्याचे दोन रपाटे पाठीत तेथल्या तेथे हाणी!

अंदमानात बंदीवानास आठवड्यात अेकदा वा दोनदा नरोटीभर दही मिळे. त्या दिवशी तर मोठेमोठे पाण्याचे लोटे भरून भरून, बंदीवानांना वेळेवर मारहाण करूनही त्यांच्यापासून दही घेअून हे पठाण वॉर्डर आणि पेटी ऑफिसर पीत! अेकदा अेका हिंदू बंदीवानाने ते नरोटीभर दही अेका बलुची ऑफिसरास न देता नियमाप्रमाणे पानात पडताच ते भातात मिसळले. ती गोष्ट त्या पेटी ऑफिसरास कळताच त्याने हिंदूंच्या पंक्तीत शिरून त्या हिंदू बंदीवानाचे शेजारी अेक फुटकी नरोटी पडली होती ती दाखवून म्हटले, ''अे हरामी, अे नरोटी क्यों लिया!'' कारण तुरुंगात फुटकी नरोटी जवळ ठेवणेही अपराध आहे! तू नरोटी का ठेवलीस असे म्हणत त्या बलुची मुसलमानाने त्या हिंदू बंद्याची शेंडी धरली आणि त्याच्या पाठीवर लाथा मारीत व हिसडीत जोवर ती शेंडी अर्धी अुपटून हाती आली नाही तो ''काफर! चोटीवाला काफर!'' म्हणून शिव्या देत त्यास मारीत राहिला. बंदीवानाची ओरड अैकून तो ''मोठा जमादार'' म्हणजे मिर्झाखान आला. आणि आपल्याच गटातील अेका पेटी ऑफिसरला पाहून अुलट त्या बंदीवानासच नरोटी बाळगली म्हणून खटला करण्यास नेला. मी हा प्रकार पाहत होतो. मी जाता जाता त्यास खुणेने कळविले की माझी साक्ष दे. त्याप्रमाणे त्याने माझे साक्षीदार म्हणून नाव सांगितल्याने मला बोलावणे झाले. मी जाताच बलुची पेटी ऑफिसर दही मागत होता ते या हिंदू बंदिवानाने दिले नाही म्हणून त्यास ह्याने असे क्रूरपणे मारले म्हणून सांगितले. तेव्हा माझेवरच ओरडून ''छोटा बारी'' म्हणाला 'हुजुर अे बडा बाबू हरबखत हम मुसलमानोंके अूपर झूटी ग्वाही देता है!' मी बंदीपालास सांगितले, ''ठीक आहे. मी खोटी साक्ष देत आहे ना? तर मग आणखी अेक खोटी गोष्ट सांगतो की, आता या वेळेस त्या पत्र्याच्या छपरीत या बलुची पेटी ऑफिसराने चोरून भरून ठेवलेला

दह्याचा लोटा

आहे! आता चला आणि मी तो दाखवितो.'' बंदीपालास मजबरोबर येणे भागच पडले. तो मिर्झाखान जमादाराच्या हस्तकांस नेहमीच वाचवू अिच्छित असे; पण मी मध्ये पडलेला म्हणून स्वारी अुठली! त्या छपरीत नरोटीच्या ढिगाआड भरून ठेवलेला त्या बलुची पेटी ऑफिसराचा लोटा सापडला. साक्ष माझीच. सुपरिन्टेंडंट पुढे मी त्या हिंदू बंदीवानाच्या केलेल्या अकारण आणि क्रूर छळाची आणि काफर! काफर! म्हणून शेंडी अुपटण्याची माहिती सांगितली आणि जे मी सांगितले तेच

अंगावरच्या वळांनी आणि दह्याच्या लोट्याने पण सांगितले.

पर्यवेक्षक (सुपरिन्टेंडंट) रागाने लाल झाला आणि अितर पेटी ऑफिसरांसही धाक बसावा म्हणून त्या बलुची पेटी ऑफिसरास तोडून टाकून म्हणजे त्याचा पट्टा हिसकावून घेअून त्यास पुनः कामकरी बंदीवानांत धाडून सक्त कष्टाचे काम करावयास लावले. अशा रीतीने काफराच्या अुपटलेल्या शेंडीने मियासाहेबांची दाढीही पण अुखडून टाकली!

अशा प्रकारे 'छोट्या बारी'च्या म्हणजे जमादार मिर्झाखान याच्याविरुद्ध त्याच्या अन्यायापासून हिंदू बंदीवानांचा बचाव करण्याच्या प्रयत्नाविषयी आम्हासही तो कितीदा पेचात धरी आणि त्याविषयी आम्हास किती छळ सोसावा लागे याचे दिग्दर्शन पुढे थोडेबहुत येअीलच. त्याच्याविरुद्ध साध्या बंद्यांत कागाळी करण्याची कोणाची छातीच नसे. राजकीय बंदीवानच जे काय साहस करतील ते. त्यांतही दहा-पाचच माणसे अितर हिंदूंविषयी कड घेअून मिर्झाखानविरुद्ध खटले भरण्यास धजत. ह्यांतील काही ठळक अुदाहरणे पुढे सांगू. पण येथे ही अेकच गोष्ट अेवढ्यासाठी दिलेली आहे की, बंदीवानास जे अन्न मिळावे म्हणून नियम होते ते फारसे आक्षेपाचे नसूनही ते अन्न बंदीवानाच्या तोंडात पडेतो त्यात ज्या चोऱ्या होत त्यामुळे शेवटी जे अन्न बंदीवानांच्या प्रत्यक्ष ताटांत पडे ते परिमाणाचे मानानेही बहुधा कमी असे.

आता परिमाणाची गोष्ट सोडून दिली तर तेथील जेवणात दुसरी न्यूनता म्हणजे रुचीचीच नव्हे तर आरोग्यप्रदत्वाची होती. अेक वेळ कमी भात द्या, पोळी पोटभर मिळाली नाही तरी चालेल, पण तो भात कच्चा देअू नका, ती पोळी अर्धी भाजलेली, अर्धी जळलेली आणि केव्हा केव्हा कणकेचा ओला गोळा असलेली देअू नका अशी प्रार्थना आम्हांस स्वतः अनेक वेळा करावी लागे. स्वयंपाक सातशे-आठशे माणसांचा. स्वयंपाकी कोण गलिच्छ आणि सरकारी नियमाप्रमाणे काळजी न घेतल्याने केव्हा केव्हा तर भयंकर सांसर्गिक गुप्त रोगाने पछाडलेले! त्यांचे ते घामट कपडे, भर अुन्हात वाढताना तो डोक्याचा घाम त्यांच्या अंगावरून टपटप त्या वरणाच्या आणि आमटीच्या मोठमोठ्या डेग्यांत, पातेल्यांत आमच्या डोळ्यांसमोर गळतो आहे, आणि तीच आमटी आम्हांस भुरकून मिटक्या मारीत खाणे भाग पडलेले! त्या स्वयंपाक्यांचा तरी काय दोष, त्या वाढप्यांचा तरी काय दोष? भर अुन्हात शेकडो बंदीवानांचा स्वयंपाक करून त्यांस वाढताना त्या चार-पाच स्वयंपाक्यांना जीव नकोसा होअी. केवळ गुपचुप स्वयंपाकघरात काही अेखाद-दुसरी भाजी चोरून खाता येअी म्हणून ते ती कामे करीत आणि ज्यांना तरीही ती असह्य वाटत त्यांनी नको म्हणून अैकतो कोण? अशा स्थितीत

रुचकर जेवण

हा शब्दच बंदीगृहात आम्ही विसरून गेलो होतो. त्यातही बंदीगृहात अपराध्यांस जे कोंडावयाचे ते त्यांना राजासारखे पंचपक्वान्ने झोडावयास कोंडावयाचे नसून संसारातील सुखासच आपण आपल्या स्वार्थांध सुखलालसेपायी केलेल्या सामाजिक अपराधासाठी आचवतो ही जाणीव अपराध्यांत अुत्पन्न व्हावी अितके त्यांचे आयुष्य बंदीगृहात नीरस केले जावे यासाठी हे तत्त्व आम्हांस मान्यच होते. म्हणून जेवण रुचकर नाही ही न्यूनता बंदीगृहात जाणवे ते अेक प्रकारे ठीकही होते. आणि सुक्याबरोबर ओले जळावे त्यानुसार साध्या अपराध्याप्रमाणे राजकीय बंदीवानांसही त्यांचा स्वतंत्र वर्ग न केल्याने, रुचकर अन्न न मिळण्याची पाळी यावी हेही अपरिहार्य असल्याने ते गाऱ्हाणे ते करीतही नसत. परंतु रुचकर नसले तरी

नीट शिजविलेले आणि आरोग्यप्रद

अन्न मिळावे अितकीच त्यांची मागणी असे आणि अंदमानाचे अन्न बहुधा अत्यंत दुर्लक्षितपणे, घामटपणे, निष्काळजीपणे शिजवलेले आणि आरोग्यास हानिकारक असे हे राजकीय बंदीवानांचे, सर्व बंदीवानांचे वतीने, मुख्य गाऱ्हाणे असे. त्यांना ही गाऱ्हाणी करण्यासाठी 'खोटी गाऱ्हाणी' करता म्हणून कितीकदा शिक्षा झाल्या असतील! परंतु वर्षानुवर्षे ते अर्धेकच्चे, घामट आणि घातक अन्न खातही राजकीय बंदीवान त्या अन्नाविरुद्ध प्रतिवाद करण्यास जिवंत राहिल्याने शेवटी शेवटी अन्न बरेच सुधारले होते. अितर बंदीवानांस राजबंद्यांच्या आड दडून जे अनेक लाभ होत त्यांतील हा लाभ अत्यंत महत्त्वाचा होता. वाअीट अन्न किती वाअीट असे त्याची कल्पना येण्यासाठी काही दोन-चार ठळक अुदाहरणे सांगू. केव्हा केव्हा

कांजीत घासलेट

पडलेले असे. कांजी पहाटे करावी लागे. थोरली डेग म्हणजे अेक अजस्र तपेले चुलीवर चढे आणि त्यात कांजी शिजे. ती नीट झाली की नाही ते पहाटे अंधारात नीट दिसावे म्हणून घासलेटच्या पत्री चिमण्या हातात घेअून कोणी अर्धाच जागा झालेला स्वयंपाकी त्या डेगेत डोकावी. त्या वेळी त्या भिकार हातचिमण्या गळत असल्याने किंवा पाहता पाहता तेल गळू लागेतो त्या वाकड्या केल्याने सगळ्या कांजीत घासलेट सांडे. पण आठशे माणसांची कांजी फेकता थोडीच येते. ही बातमी वर जाणे देखील त्या स्वयंपाक्यांस आणि मिर्झाखानास घातक म्हणून असे जेव्हा जेव्हा घडे तेव्हा तेव्हा ते ती कांजी तशीच बंदीवानांस वाढीत! आम्ही जाण्यापूर्वी अशी घासलेट पडलेली कांजी दर महिन्या दोन महिन्यांतून अेकदा मिळे. परंतु राजकीय बंदीवान गेल्यानंतर जसजसा तिचा गाजावाजा होअू लागला तशी तशी ती तुरळकपणे येअू

लागली. अेकदा आम्ही अशी कांजी पिणार नाही म्हणून म्हटले असता बारीपर्यंत ते गाऱ्हाणे जाअून तो आत आला. आमच्या शेजारच्या बंदीवानास ओरडून त्याने विचारले ''क्या कांजीमें सचमुचही मटीका तेल (घासलेट) पडा है ?'' त्या बंदीवानास बारीने कोणतीही गोष्ट ओरडून विचारली म्हणजे अुत्तर कसे द्यावे लागते माहीत होते. त्यांनी साफ सांगितले की,

नहीं साहब! बडा बाबू झूट बोलता है!

तेव्हा बारी रागाने फणफणत मला म्हणाला, सगळ्यांना कांजीस घासलेटचा वास येत नाही, आणि तुला येतो काय? थांब खोटी कागाळी केल्याचा खटला भरतो तुझ्यावर! असे ओरडत ओरडत तो निघून गेला. आणि ती घासलेट पडलेली कांजीच सर्व कैद्यांना खावी लागली. कारण अेक तर दुसरी भुकेच्या तोंडी मिळणार नाही म्हणून काम तसे अुपाशीच करावे लागणार आणि दुसरे त्याहून महत्त्वाचे कारण की

तुरुंगात वाढले तितके खाल्लेच पाहिजे

फेकता कामा नये, असा सर्वसाधारण नियम. कोणास कमी होवो अधिक मिळणार नाही; जास्त होवो फेकता येणार नाही. ठराविक ते सरसहा खाल्लेच पाहिजे. अशक्त माणसास आणि सशक्त माणसास जे एक सरासरी माप ठरले असेल त्याप्रमाणे अन्न खाअून सरासरीने जगलेच पाहिजे. गोष्ट अशी असते की, अशा नियमाची बजावणी नेहमीच सक्तीने होते असे नाही. परंतु ती बजावणी पूर्वी जेव्हा सक्तीने वरचेवर करण्यात येअी किंवा आजकाल करण्यात येते तेव्हा तिचा बंदीवानाचे प्रकृतीवर वाअिट परिणाम घडल्यावाचून राहत नाही. आपणास प्रामाणिकपणे नको असेलेले अन्न अुष्ट्याच्या कुंडीत फेकले असता ते तेथून बळाने त्याच्याकडून अुचलवून कोण्या अधिकाऱ्याने त्या बंदीवानाकडून खावविल्याची अुदाहरणेही घडत असत! त्या दिवशी ती घासलेटची कांजीही बळाने सगळ्यांस खावी लागली ती याच नियमाचे जोरावर. जर कोणा दहापाच बंद्यांनी ती फेकून दिली असती तर कांजीत खरोखर घासलेट पडले होते असे आम्हांस सिद्ध करता आले असते. आम्ही मात्र ती तशीच फेकून दिली. पण ''भीक नको पण कुत्रा आवर'' असे समजून खटला भरण्याची धमकी लवकरच विसरून गेल्यासारखे दाखवून बारीही चूप बसला.

राजकीय बंदीवान अशा कागाळ्या वारंवार सुपरिन्टेंडंटपर्यंतही नेत आणि जरी वरील अुदाहरणाप्रमाणे त्यांचा बहुधा पाणअुतारा करून तिकडे अधिकारी लक्ष देत नसत तरीही खालच्या अधिकाऱ्याची अेखादे वेळेस सुपरिन्टेंडंट लहरीत असला की गुपचूप चांगलीच कानअुघाडणी करी. अन्नाविषयी अशा कागाळ्या केल्याने बारीला भारी त्रास पडे. तो आपल्या राजबंदीवानातील हस्तकांकडून अशी तत्त्वे अुपदेशवू लागे की

अन्नासाठी पोटभरू लोकच
काय ते भांडत बसतात.

त्यास राजबंदीवानांतील झुंजार स्वभावाचे लोक अुत्तरे देत की, आम्ही स्वतः त्याहून वाईट अन्न खाअून राहू. फार काय, अन्नाविणे आठ आठ दिवस अुपास करू, पण हजारो जणांस जिवंत राहण्यास अवश्य अितके सुग्रास अन्न मिळावे म्हणून आम्ही झटत आहो. पोट भरावयाचे असते तर घरी काही आम्ही कोण आयर्लंडच्या रस्त्यावरून अेक शिलिंग रोजमुऱ्यावर राबत नव्हतो. ह्या प्रकारानंतर सर्व राजबंदीवान त्या मिस्टरास धिक्कारू लागले आणि अितर बंदीवान म्हणू लागले की, तुम्ही स्वतःच पहिल्याने घासलेट आहे म्हणून म्हणत होता, तेव्हा त्या मिस्टरांनी शांतपणे अुत्तर केले की, अन्नाविषयी प्रतिकार करणे, पोटभरूपणाचे हलकट कृत्य आहे. परंतु हेच मिस्टर लोक जेव्हा खोबऱ्याचा तुकडा चोरण्यासाठी अर्धा अर्धा तास टपून बसत तेव्हा मात्र तो पोटभरूपणा स्वतःचे पोट भरणारा असल्याने भारी आणि सभ्य कृत्य होअी.

राजबंदीवानांतील पोटभरू

राजबंदीवानांतील जे कोणी बारीसाहेबाचे पोपट होऊन अन्नासाठी पोटभरू लोकच काय ते भांडतात असे अितरांस शिकवून त्यांस बंदीगृहातील अन्न सुधारण्याच्या कामी प्रतिवाद आणि प्रयत्न करू नका म्हणून म्हणत ते स्वत:च्यासाठी बारीसाहेबांच्या टेबलावरील फळे किंवा तुरुंगात कोणी गुपचुप चटणी चोरून आणली, किंवा कांदा लपवून ठेवला तर तो साभार स्वीकारून चोरून चघळीत बसण्यात पोटभरूपणा मानीत नसत.

परंतु अशा तुसड आणि भ्याड अुपदेशकांना भीक घालण्याअितके काही राजबंदीवानांतले सर्वच लोक खुळे–लोक नसत. ते वारंवार कच्च्या पोळ्या, कमी भात, घासलेट सांडलेली भाजी अित्यादी वस्तू पकडून त्याचा गाजा-वाजा आणि प्रतिवाद करीतच राहत. त्यायोगे शेकडो बंदीवानांस राजकीय बंदीवानांचे आगमन म्हणजे अेक अिष्टापत्तीच झाल्यासारखे वाटत असे. जरी त्यांच्यात बारीसाहेबांविरुद्ध साक्ष देण्याची धमक नसे तरी आतून ते राजबंदीवानांस कृतज्ञ भावाने अनेक प्रकारे साह्य देत; किंबहुना त्यांचे मन:पूर्वक साह्य आणि सादर प्रेम यांचा आधार नसता तर राजकीय बंदीवानांच्या छळास पारावारच अुरता ना. अुघड साक्ष देण्याची त्यांची धमक नसे असे नाही तर **राजबंदीवानांतही बारीविरुद्ध साक्ष देण्याचे धाडस सर्वच करीत नसत.**

अेकदा अेका राजबंदीवानाने घासलेट सांडलेली कांजी पकडली. तो ती खाण्याचे नाकारून बसताच अितरही दोन-चार राजबंदीवान जे त्या भागात होते ते कांजी खाअीनासे झाले. ते पाहताच साधे बंदीही त्यांस थोडेसे मिळाले. होता होता बारी आला आणि दरडावून त्या अुत्तर-हिंदुस्थानीय राजकीय बंद्यास म्हणाला, ‘तू खोटे बोलून बंदीवानांची टोळी बिथरवितो आहेस. पाहा तुमच्यातलेच सूज्ञ आणि समंजस गृहस्थ कसे कांजीविरुद्ध चकार शब्द बोलत नाहीत’ असे ओरडत तो त्याच्या अेका राजकीय बंदीवानांतील ‘माणसाळविलेल्या’ गृहस्थास म्हणाला, ‘‘वेल मिस्टर, कांजीत घासलेट आहे हे खोटे आहे ना?’’ तेव्हा ‘मिस्टर’ म्हणाले, ‘‘मला काही वास येत नाही!’’ झाले. ते समंजस ठरले आणि अितर सर्व बंदीवान खोटे ठरले. बारीच्या नाकाला तर घासलेटचा वास कांजीत ते भरडबा पडले असते तरी येताचना!

भाजीत गोम व साप

अंदमानमध्ये अेक भयंकर जातीची गोम आहे हे आम्ही मागे सांगितलेच आहे. त्या गोमीची लांबी दीड फूट असून विष जाज्वल्य असते. सकाळी बंदीवानांची अेक टोळी बंदीगृहाकरिता भाजी आणण्यासाठी धाडण्यात येअी. रानात आणि मार्गाने ओसाड जागेत त्या देशात अळू यथेच्छ अुगवते. त्यातच काही पालेभाज्याही अुगवतात. ती टोळी हातात मोठमोठे विळे घेअून ही बेटेची बेटे सरसहा कापीत जाअी व त्या कापलेल्या पाल्याचे ढीगचे ढीग रचून मग ते गाडीत भरून बंदीगृहात धाडण्यात येत. तेच मोठमोठ्या जुड्या करून दोन-चार विळीवर घाव मारून त्या भाजीच्या प्रचंड डेगेत टाकण्यात येत आणि अुबाळले जात. बंदीवानांची भाजी शिजविण्याचा बहुधा हा प्रकार असे. अशा चालढकलीत अितका निष्काळजीपणा केला जाई की, केव्हा केव्हा ह्या भाजीच्या पाल्याच्या ढिगात मोठाल्या गोमी आणि सर्पही त्या डेगेत शिजले जात! अर्धी-कच्ची ती भाजी जेव्हा वाढण्यात येई तेव्हा तेही सपासप वाढले जात. खाताना भाजीतले पान म्हणून अुचलावे तो गोम हाती येई! परंतु अंदमानातील ही गोमीची आणि सापाची भाजी हा जरी अेक आश्चर्यकारक मेवा होताच तरी त्याहूनही आश्चर्यकारक मेवा म्हटला म्हणजे त्या प्रकारच्या भाजीत बारीसाहेबाच्या शब्दाचा आणि समर्थनाचा जो मसाला पडे तो! आम्ही अेकट्यानेच नव्हे तर आणखीही बऱ्याच राजबंद्यांनी स्वत: ह्या गोमी भाजीतून काढून दाखविल्या आहेत. आणि लगेच बारीसाहेबापर्यंत जाअू नये म्हणून प्रतिवादही केलेले आहेत. परंतु त्या निर्ढावलेल्या अधिकाऱ्याने हसून अुत्तरे द्यावी ‘ओ! अिट टेस्ट्स् व्हेरी वेल.’ सुपरिन्टेंडंटपर्यंत कागाळ्या केल्या तरी तेही होस हो करून निघून जात! निरुपायाने गोम किंवा सापाचा तुकडा फेकून देअून बंदीवानांनी ती भाजी तशीच खावी. नाहीतर खावे कशाशी? आणि खाल्ले नाही तरी कामात थोडीच सूट मिळणार! ते काबाडकष्टी काम करावे कशाचे बळावर? हा पेच बारीस माहीत असे आणि म्हणून तो किंवा कोणीही अधिकारी तिकडे फारसे लक्ष देत नसत. केव्हा केव्हा माझ्या आणि माझ्या अितर राजबंद्यांच्या प्रतिवादाचा परिणाम

होऊन बारीस थोडाफार ठपका मिळत असे. अशा वेळेपैकीच अेका वेळेस ह्या गोमीच्या प्रकारावरूनच बारी मला शांतविण्यासाठी गोंजारीत म्हणाले होते, (Oh Mr. Savarkar, don't you think much of these scoundrels) ''अहो सावरकर! ह्या बदमाष लोकांचा विचार सोडून द्या. तुमची समाजातील अुच्च प्रतीची स्थिती मला माहीत आहे. हे पहा

मी तुम्हा अेकट्याला पाहिजे तर भाजी करवून देतो

पण ह्या सर्व बंदीवानांसमक्ष तुम्ही अन्नाबिन्नातील न्यूने अुघडकीस आणू नका. ती गुरे आहेत! पाहता पाहता ते माझ्या डोक्यावर चढतील. आजवर अशा शेकडो गोमी ह्या लोकांनी गुपचूप फेकून देअून भाजी खाल्लेली आहे. पण त्यांतला कोणी मेलेला नाही!''

अेकूण अशी विषारी भाजी खाअून बंदीवान मेले, की मग ती सुधारण्याची योग्य वेळ येअील अशी बारीसाहेबांची समजूत होती!

दरडावण्याने किंवा गोंजारण्याने अन्नाविषयी किंवा अितर गोष्टींविषयी बारीसाहेबांच्या आणि अेकंदर व्यवस्थेच्या विरुद्ध आम्ही केलेल्या प्रतिवादाची तोंडे बंद न झाली तर ती बंद करण्याचा आणखी एक अुपाय बारीसाहेब आणि मिर्झाखान यांच्यापाशी असे. तो म्हणजे अशा गोष्टीचे, अुदाहरणार्थ, प्रस्तुत प्रकरणी अन्न वाअीट रीतीने शिजविल्याचे किंवा कमी दिल्याचे

अुत्तरदायित्व कोणा तरी हिंदू पेटी ऑफिसराचे डोक्यावर बळाने लादणे

हा होय. कांजीत घासलेट पडले किंवा भाजीत तेलच घातले न जाता सगळे तेल चोरीस गेले तर त्याचा आम्ही गाजावाजा करताच मिर्झाखानाने बारीपुढे त्या दोषाचा अुत्तरदायी (जबाबदार) म्हणून कोणी तरी हिंदू पेटी ऑफिसर आणून अुभा करावा. बारीने ते जाणूनबुजून खरे मानून आम्हांस सांगावे की, पाहा कांजी बिघडविली म्हणून ह्या हिंदू पेटी, ऑफिसरावर आता खटला भरावा लागेल. अशा वेळी अेका निरपराधी हिंदू बंदीवानास शिक्षा करवून त्याच्या अधिकारावर कोण्यातरी पीडक मुसलमानाची नेमणूक तरी करवावी किंवा 'खटला भरू नका, आम्ही आपले गाऱ्हाणे परत घेतो' असे म्हणून चूप तरी बसावे असा पेच आम्हांस पडे आणि स्वतः आम्ही तरी अशा प्रसंगी बहुधा चूप बसत असू. पण अेका हिंदूस विनाकारण अधिकारावरून काढण्यास कारणीभूत होत नसू.

तथापि, या सर्व अुपायांनीही जेव्हा काही केल्या राजकीय बंदीवानांच्या बंदीगृहातील अन्न सुधारण्याचा अुद्योग होअीना तेव्हा शेवटी आमचे अन्न विशेषतः भाजी आणि पोळ्या सगळ्यांपेक्षा नीट शिजवून भाजून आणल्या जात. पर्यवेक्षक मधून मधून अन्न खाअून पाही. त्यास दाखविण्यासाठी काही चांगल्या पोळ्या भाजून ठेवण्यात आलेल्याच असत. त्याच राजकीय बंदीवानांस वाटण्यात येत. याप्रमाणे

राजकीय बंदीवानांना तरी थोडेसे बरे अन्न

मिळू लागले हा या चळवळीचा महत्त्वाचा लाभ झाला; कारण त्या वर्गातील लोकांवर बंदीगृहाच्या कुग्रास आणि कच्च्या अन्नाचा परिणाम जन्मभर काबाडकष्ट आणि ओलेकोरडे अन्न यांशी परिचित असलेल्या, सर्वसामान्य बंदीवानांपेक्षा अधिक घातक होअी हे सांगावयास नकोच. आरोग्यकारक अन्न ही विलासाची गोष्ट नसून जगावयाचेच साधन होते. आणि स्वार्थपरायणतेचा लवलेश स्पर्श न झालेल्या, आणि मार्गाचा प्रश्न सोडला तरी परार्थरत असलेल्या त्या कष्टभोगी लोकांचा संघ जिवंत राहणे हे समाजहितास निःसंशय अधिक लाभकारी होते, अशा विश्वासाने आणि बुद्धीनेच ही चळवळ चालली होती. आश्चर्याची गोष्ट ही की, त्या चळवळीत बारीच्या त्रासास भिअून जे चळवळीस पोटभरूपणाची चळवळ म्हणून आपल्या त्या भ्याडपणास छपवू पाहात त्यांसच राजकीय बंदीवानांसाठी जेव्हा बारी स्वतंत्र अन्न काही

अंशी करू लागला तेव्हा त्या नीट भाजलेल्या पोळ्यांवर राजबंदीवान म्हणून अधिकार सांगण्यास मात्र काहीअेक संकोच किंवा पोटभरूपणा वाटला नाही!

राजकीय बंदीवानांस थोडे-फार बरे अन्न मिळाल्याने जरी अेक लाभ झाला तरी त्यायोगे ते स्वस्थ बसले नाहीत. तर वेळोवेळी अितर बंदीवानांस पुढे करून किंवा स्वतः त्यांची अन्नाची गाऱ्हाणी लढून त्यांनी बंदीवानांच्या अन्नात पाच-सहा वर्षांत ठळक फरक घडवून आणला. पुढे अेक पर्यवेक्षक चांगला आला आणि त्याच्या येण्यास आणि त्याच्या चांगुलपणास जागे ठेवण्यास हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्रात आणि कौन्सिलात जी अंदमानविषयक चर्चा चालू झाली तिचाही उपयोग झाला. त्यामुळे अन्न हळूहळू सुधारत साधारण बंदीवानांचे हे कष्ट बरेच कमी झाले.

अन्न वाअीट, आरोग्यघातक आणि क्वचित प्रसंगी कमी मिळत असल्याने जितका त्रास होअी तितकाच त्रास खाअीतो ज्या पद्धतीने बंदीवानांस वागविण्यात येअी त्या पद्धतीनेही होत असे; कारण जेवणाच्या वेळेस बंदीवानांच्या पंक्ती भर अुन्हात आणि पावसातही बसविण्यात येत असत. कोणीही पंक्तीबाहेर बसू शकत नसे. या त्रासाचा प्रतिकार करण्यासाठी राजबंदीवानांतील मंडळी अन्न थाळीत पडताच अुठून सावलीत जाअून बसत. पेटी ऑफिसर शिवीगाळ करी. बारीही येअून पंगत सोडली म्हणून खटले करी. बंदीवानांस चिथवितात म्हणून पर्यवेक्षक शिक्षाही ठोठावी; पण राजबंदीवानांतील झुंझार पक्षाचे लोक अुन्हात व पावसात पंगत सोडून छायेत जाअून बसण्यास सोडीत ना. छायेत जेवण्यापुरते तरी का बसू देत नाही ते विचारता बारी सांगे, मी त्या बंदीवानांस सावलीत बसवू तर मजवरच बंदीवानांशी ‘भाअूबंदी’ केल्याचा आरोप वरचे अधिकारी करतील आणि बारीचे म्हणणे अगदी खोटे नव्हते. पुष्कळ वेळ जरी तो स्वतः त्रास देअी व अेकंदरीत जरी बारीचे नाव पुढे येअी तरी बंदीवानांस निष्कारण आणि आरोग्यनाशक त्रास देण्याचे अुत्तरदायित्व सर्वस्वी बारीसाहेबांवरच नसून ते अेकंदर बंदीविभागाच्या धोरणावरच असे, हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे.

कारण बंदीगृहातच जेवताना बंदीवानांस अुन्हात आणि पावसातही बहुधा बसविले जाअी असे नसून बंदीगृहाचे बाहेर देखील ज्या जिल्ह्यात बारीहून दुसरे अधिकारी असत त्या जिल्ह्यातही बहुधा तेच हाल होत. अितकेच नव्हे तर त्याबाहेरील जिल्ह्यांपैकी काही भागात

भरपावसात अुभे राहूनच बंदीवानांस जेवावे लागे.

कपडे पावसात काम करून ओलेचिंब झालेले, थंडीने अंग सारखे कुडकुडत आहे, अशा स्थितीत अेका हातावर पावसात भिजून चिंब झालेल्या पोळ्या आणि भात घेअून पावसाने भरलेल्या आमटीच्या भांड्यातून आमटी भुरकीत ते अन्न बंद्यांस अुभ्यानेच खावे लागे. असे अेकदा दोनदाच होत नसून ही जवळजवळ पद्धतच पडलेली होती! केवळ ज्यांना बाहेर गेल्यावर स्वतंत्र स्वयंपाक करण्याचा अधिकार मिळे त्यांस मात्र हे कष्ट पडत नसत. परंतु राजबंदी बाहेर गेले तरी त्यांस हे अधिकार मिळणारे नव्हते. म्हणून त्या बिचाऱ्यांस कोठेही गेले तरी अेक तर हे हाल तरी सोसावे लागत; नाही तर जे त्यांच्यात हे हाल सोसून निमूटपणे जगण्यापेक्षा ह्या हालांपासून सर्व बंदीवानांची मुक्तता करण्यासाठी झगडत; अधिक हाल झाले तरी सोसण्यास पुढे होत, त्यांस अधिकाऱ्यांच्या रोषास पात्र होअून अधिकच हाल सोसावे लागत. तरीही त्यांच्यातील कित्येक लोकांनी ते सोसले. आतही सोसले आणि बाहेरही सोसले. ह्या अुन्हात व पावसात जेवावयास बसणाऱ्या व अुभे राहून जेवणाऱ्या पंक्तीस अेक ठराविक वेळ देअून (आणि ती किती हे आडदांड पेटी ऑफिसर ठरविणार!) ती वेळ होताच पेटी ऑफिसरने ओरडावयाचे

अुठो, खाना हो गया, चलो!

बस. पेटी ऑफिसरने म्हटले खाना हो गया की तो झालाच पाहिजे; मग कित्येकांचा तो होवो वा न होवो. ताडकन सगळ्यांनी अुभे राहिले पाहिजे. अुरले ते अन्न पोट रिकामे असले तरी अुष्टे अुमजून कुंडीत जावयाचे. जर कोणी अुठला नाही तर काही काही निर्दय पेटी ऑफिसर हातातील काठी सपासप फिरवीत त्या पंगतीत घुसून थाळ्या अुडवीत, दाणादाण करून सोडीत. कोणी हूं केले की वरतून मार, मागून आज्ञा तोडल्याचा खटला. तरीही ह्या सर्व

धाकदपटशाची गाऱ्हाणी वरच्या अधिकाऱ्यांस कंटाळा येअीतो वर नेअून व प्रतिवाद करून असल्या आज्ञा मोडून राजबंदीवानांनी वर्षानुवर्षे त्या बंदीवासातही झुंज चालू ठेवली. पाच-अेक वर्षांनी हळूहळू फरक होत बंदीवानांस भरपावसात वा अुन्हात न बसता छायेत बसता येअू लागले. अर्धपोटीच पंक्ती अुठविण्याचे बंद करण्यात आले. बाहेरही स्थिती सुधारत गेली, आतही बरीच सुधारली आणि शेवटी शेवटी बारीची 'अे बदमाषी!

कामके लिये तुम आये हो ; खानेके लिये नहीं!

ही फुगीर गर्जना पिसपिशीत होत होत मुळीच अैकू येअीनाशी झाली.

बंदीखान्यातील अन्नाच्या आणि ते खाण्याच्या सुधारणेच्या प्रयत्नांचा हा वृत्तान्त पहिल्या पाच-सहा वर्षांचा म्हणजे साधारणतः १९१४-१५ वर्षापर्यंतचा आहे. त्यानंतर राजबंदीवानांच्या आणि त्यांच्या अनुषंगे माझ्याही जेवणाच्या स्थितीत काय फरक झाले ते पुढे पाहण्यात येअीलच.

प्रकरण सोळावे

आत्महत्या, भ्रम, धरपकड आणि दुसरा व तिसरा संप

माझ्या पहिल्या वर्षातील सहा महिने मी अगदी सक्तपणे कोठडीबंदीत ठेवलो गेलो. वास्तविक पाहता अितर बहुतेक बंदीवान सहा महिन्यांनीच तुरुंगातून मोकळे होअून बाहेर धाडले जात. पण जेव्हा अितर बंदीवान कारागारातून बाहेर काढण्यात येत तेव्हा आम्हास कोठे कोठडीतून बाहेर काढण्यात आले. पण तेही अितरांप्रमाणे मनुष्यांत मिसळून बसण्यासाठी नव्हे तर केवळ कोठडीच्या निर्जनपणातून निघून दारापुढे चाळीतील सोप्यात निर्जनपणात बसण्यासाठी. अितर राजबंदीवानांस सुद्धा त्यांच्या कामाच्या टोळीतील मंडळीत बसू देण्यात येअी. परंतु आम्हास मात्र चाळीतल्या सोप्यात अेकटे बसविण्यात येअी; कोणासही आम्हाशी बोलावयास सापडू नये अशी सक्त व्यवस्था ठेवण्यात येअी. दिवसभर त्या कोठडीपुढच्या सोप्यात अेकटे बसून दोरखंडे वळावी. संध्याकाळी पुनः त्याच कोठडीत जे अेकटे कोंडले जावे ते सकाळपर्यंत तीत बंद पडावे, अशी वर्षामागून वर्षे चालली. केवळ जेवावयास दोन तास बाहेर यावे तेव्हा काय ते माणसांत मिसळता यावे.

या वेळेस माझे वर्तन ठाण्यास ठरविलेल्या कार्यक्रमाचे धोरणाने चाललेले असे. शक्यतो सार्वजनिक हितार्थ झटत असतानाही कारागाराचे नियम पाळून केव्हा तरी बंदीगृहातून बाहेर धाडण्यास अधिकाऱ्यांस भाग पाडावे म्हणजे वसाहतीत अधिक परिणामकारक प्रचार करता येअून स्वतःच्या मुक्ततेचीही काही खटपट करता येअील हे माझ्या धोरणाचे मुख्य मर्म होते. अेतदर्थ बंदीवानांच्या आणि बंदीनियमांच्या सुधारणेविषयी झटत असताही अुघडपणे मजवर खटला भरण्याची संधी अधिकाऱ्यांस मिळू नये म्हणून मी फार जपे. बाहेर न धाडण्यास मुख्य निमित्त जे अधिकाऱ्यांस सापडे ते हे की ''हा बंदीवान काम करण्यास अिनकार करतो; व कामाच्या अिनकारीचा अपराध कारागृहात साहजिकपणेच फार मोठा समजला जातो, म्हणून मी कठीण वा सोपे कोणतेही काम सहसा अिनकार न करता करीत असावे. कारागारात काम अिनकार करून जे सार्वजनिक हित मला साधता आले असते त्याहून कित्येत पटीने अधिक हित मला बंदीगृहातून बाहेर पडण्याची संधी मिळाली असती तर साधता येणारे होते. अितकेच नव्हे तर माझ्या अंतिम सुटकेचीही संधी मला मिळण्याची शक्यता बाहेर जाण्यातच अधिक होती. यासाठी बंदीगृहात जे साध्य ते सार्वजनिक कार्य साधण्याची चळवळ सोडून नव्हे, तर ती अन्य अुपायांनी चालू ठेवीतच, मी मजवर खटला भरता येअील अितक्या प्रकटपणे नियमांचे अुल्लंघन न करता काम करीतच होतो आणि बाहेर जाण्याची संधी मिळावी म्हणून झटत होतो.

राजबंदीवानांतील ज्या लोकांस प्रथमतः कारागृहाचे बाहेर धाडण्यात आले ते अवधीच्या शिक्षेचे म्हणजे यावज्जीवन काळ्यापाण्यावर न धाडलेले असे पाच, चार, तीन वर्षांच्या बंदीवासाचे लोक होते. त्यांपैकी कित्येकांस बाहेर फार कठीण कामे करावी लागत. तरीही मी त्यांस आग्रह करी की, बाहेरच राहा; तुम्ही बाहेर राहिला, तर मग हळूहळू यावज्जीवन काळ्यापाण्याचे राजबंदीवानही बाहेर सोडण्यात येतील, बाहेर प्रचारकार्यही तुम्ही अधिक करू शकत आहा. म्हणून कष्ट पडले तरी सोसा; पण सोडून अिनकार करून तुम्हांस कारागृहात परत आणून कोंबण्याची अधिकाऱ्यास हवीच असलेली संधी शक्यतोवर देअू नका. या माझ्या आग्रहाप्रमाणे ते असह्य कष्ट सोसूनही बाहेरच राहिले. अितक्यात राज्यारोहणानंतर पहिल्या संपाचा परिणाम होअून सरकारी आज्ञाही आली की, यावज्जीवन राजबंदीवानांपैकीही काही निवडक लोक बाहेर सोडावेत. त्याप्रमाणे दोन-चार जणांस निवडून सोडण्यात आले, त्यात मी किंवा माझे बंधू नव्हते, हे सांगणे नकोच. तरीही यावज्जीवन राजबंदीवानांना बाहेर धाडण्यात येअू शकते अितकी गोष्ट त्यांच्या जाण्याने सिद्ध झाल्याने आज नाही अुद्या आपणासही ती सवलत देणे अधिकाऱ्यांस भाग पाडता येण्यास अेक अधिक साधन मिळाले असे पाहून धीर धरून राहिलो.

जे राजबंदीवान बाहेर गेले त्यांपैकी कित्येक दीड- दोन वर्षे कारागारात कष्ट भोगीत पडलेले होते. त्यांस माझे आधीच अंदमानात यावे लागल्याने कष्टांचा पहिला आघात सोसावा लागला होता. त्यांच्यातील काही लोकांस जेव्हा तेलाच्या घाण्यास जुंपले गेले तेव्हा पठाणी पेटी ऑफिसर येअून कधी कधी त्यांच्या नाकासमोर आपली वळविलेली मूठ

रोखून म्हणत, ''हे बघितलेस का? ते जर पुरे केले नाहीस तर ह्या मुठीच्या अेका ठोशासरशी ते तुझे नाक होते की नव्हतेसे करीन!'' लेखात ज्याचा अुच्चारही करता येत नाही अशा अश्लील शिव्याही त्यांतील कित्येकांस दुष्ट आणि नीच पेटी ऑफिसरादिकांकडून दिल्या जात. त्यांतले कित्येक सुशिक्षित होते, बहुतेक सभ्य कुळातील आणि संभावित घराण्यातील होते व सर्वच परार्थासाठी लाथाडून देण्याअितके अुदार आणि लोकहितबुद्धीने प्रेरित होअून अशा संकटासही तोंड देण्याअितके धीट होते. त्यांनी तशाही स्थितीत दिवस कंठले. त्यांच्यातील काहींनी तर नुसते दिवस कंठले अितकेच नव्हे, तर त्या संकटाशी दोन हात करून वारंवार त्यांना छळणाऱ्यांपुढे मान लपविण्याचे साफ नाकारले. अशा प्रकारे कारागृहातील अवधी संपून त्यांस बाहेर वसाहतीत जेव्हा पाठविण्यात आले तेव्हा आता तरी त्यांस काही सवलतीने वागविण्यात येअून आराम मिळेल अशी आम्हां सर्वांस आशा वाटली. साधारण बंदीवानांत जे शिक्षणात, योग्यतेत व प्रामाणिकपणात या राजबंदीवानांचे जोडे अुचलण्याच्याही योग्यतेचे नव्हते ते बाहेर कारकून, लेखक, गणक अशा अधिकारावर नेमले जात आणि त्यांच्या हाताखाली दहा-पाच बंदी त्यांची सेवा करण्यासही मिळत; तेव्हा राजबंदीवानांस अधिकार नसले तरी निदान अेखादे बुद्धिजीवी लेखनादी कार्य तरी मिळेल ही त्यांची आकांक्षा अयोग्य होती असे कोणासही म्हणता येणार नाही.

परंतु लवकरच बातम्या येअू लागल्या की, राजबंदीवानांस बाहेर देखील आतल्यासारखीच कठोर कष्टाची कामे देण्यात आली आहेत. ज्या कामाच्या भयाने निर्ढावलेले बंदीवानही

औषधे खाऊन रोग करून घेत.

अशी कित्येक कठीण कामे राजबंदीवानांस करावी लागली. बंदीवानांस रोग अुत्पन्न करणाऱ्या औषधी माहिती असत. रोग घालविते ते औषध ही सामान्य जगतातील व्याख्या त्या विपर्यस्त अंदमानी जगतातील जीवनात साहजिकच विपर्यस्तता पावली होती.

तापाचे औषध आहे का? रेचाचे औषध आहे का?

म्हणून अेका बंदीवानाने दुसऱ्या बंदीवानास दबलेल्या आणि त्रासिक स्वरात विचारले म्हणजे त्या वाक्याचा अर्थ ताप घालविणारे औषध असा होत नव्हता. अंदमानी जगतात रोगाचे औषध म्हणजे रोग अुत्पन्न करणारे औषध असा अर्थ होअी. पांढऱ्या कण्हेरीच्या मुळ्या उगाळून घेतल्याने भयंकर तापाने मनुष्य फणफणतो, गुंजेच्या बिया उगाळून खाल्ल्याने रक्ताचे रेच सुरू होतात, घावात सुअीने शिवून– कशात काय की आम्ही आता विसरलो– भिजवलेला दोरा ओवून ठेवला की घाव सडून सहा महिने खितपत पडता येते, ही माहिती प्रत्येकाच्या तोंडी असे. ती खरी की खोटी असे विचारता आम्हास बहुतेक लोक ती स्वानुभवाने अनुभवली आहे म्हणून सांगत. आत कोलूच्या आणि बाहेर लाकूडतोड, जंगलकाट, विणकाम अित्यादी कामांच्या भयाने या बाधक मुळ्या आणि औषधे खाअून, आपल्या पायावर आपणच घाव करून, त्यात तो घाव सडविणारे दोरे घालून, सुअीने आपल्या गळ्यास टोचून त्या रक्ताच्या गुळण्याने रक्ताच्या अुलट्या वा थुंक्यात छातीतले रक्त येत आहे असे निमित्त करून किंवा आपणास लागलेले म्हणून पांघरलेले वेड खरे आहे असे भासविण्यासाठी

विष्ठा आणि मूत्र तोंडास फासून आणि क्वचित खाअूनही

अेकदाची डॉक्टराची समजूत आपण आजारी वा वेडे आहोत अशी करण्यासाठी धडपडत असलेले बंदीवान आमच्याच काय पण अंदमानात अेक आठवडाभर राहिलेल्या प्रवाशाच्या सुद्धा अवलोकनात आल्यावाचून राहत नसत. डॉक्टरला वारंवार या लोकांनी फसवावे. त्यायोगे केव्हा खरा आजारी कोण हेही त्यास कळत नसे! अशा प्रकारे अप्रामाणिकपणाच्या सवयी मोडण्यासाठी असे रोग अुत्पन्न करणाऱ्यांवर खटले भरून ते बरे होताच त्यांस अुलट वेतही मारण्यात येत. हे सर्व जरी खरे असले तरी विषारी मुळ्या खाऊन जाणूनबुजून १०४/५ पर्यंत ताप भरवून घेअून तळमळत

पडणे किंवा रक्ताचे रेचावर रेच होण्यासारखी औषधे खाऊन पोटातील व्यथेची तडफड सोशीत राहणे हेही ज्या कामाच्या भयाने निर्ढावलेल्या बंदीवानांसही सापेक्षतः आरामदायक वाटावे ती कामे आणि ते कष्ट किती भयंकर व त्रासदायक असले पाहिजेत हे त्यायोगेच अुघड होते, हेही पण नाकारता येणार नाही. अशा स्थितीत सर्व जन्म काबाडकष्टात किंवा चोरी-दरोड्यासारख्या व्यवसायात घालविलेल्या अपराध्यासही ज्या कामांचे कष्ट असे भयंकर वाटतात तीच कामे बुद्धिजीवी संभावित वर्गात वाढलेल्या राजबंदीवानांस जेव्हा देण्यात आली तेव्हा त्यांचे काय हाल झाले असतील हे वर्णन करण्याची आवश्यकताच नाही.

रोग देखील भोगच वाटू लागावेत

अशी काही कष्टदायक कामे ज्या राजबंदीवानांच्या दैवी बंदीगृहातून बाहेर पडल्यानंतरही आली, त्यांच्या हालांची काही उदाहरणे त्यांच्यात शब्दांत खाली देत आहोत. श्री. अुपेंद्रनाथ बॅनर्जी म्हणतात –

''आमच्या आधी १८५७ वर्षीच्या राज्यक्रांतिकारकांपासून जे जे क्रांतिकारक बंदीवान जन्मठेप होअून काळ्यापाण्यावर आले त्यांतून बहुधा कोणीही जिवंत परत स्वदेशास जाअू शकला नाही, ही गोष्ट हे असह्य कष्ट सहन करीत असताना जेव्हा माझ्या मनात अुभी राही तेव्हा वाटे, अेक दोरखंड घेअून गळ्यास फास लावून घ्यावा आणि या कर्मभोगातून अेकदाची सुटका करून घ्यावी! पण माझे हातून ते साहस होअीना. चुपचाप शक्यतो राबून तेल पुरे करण्याकरिता घाणा फिरवीत राहिलो. अेका दिवसाची गोष्ट आठवते. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत घाणा फिरवीत देह लाकडासारखा झाला– हाताला फोड येअून ते सोलून निघाले– पण तेल वीस पौंड पुरे झाले नाही. घेरी येत होती. मधून मधून पेटी ऑफिसरांच्या अश्लील शिव्यांचे प्रहार चाबकासारखे हृदयावर सपासप अुडत होते; अशात संध्याकाळी बंदीपालासमोर मला अुभे केले गेले. त्यानेही सुश्राव्य भाषेमध्ये आमचे पितृश्राद्ध करून– मातापितरांचा अुद्धार करून – तुला वेत मारले जातील म्हणून दरडावले. तेथून परत येअून भात लोखंडाचे थाळीत घेअून खावयास बसलो. दुःख आणि अपमान पोटात भडकून कंठ अवरुद्ध होअू लागला, घास गिळेना अितक्यातअेक हिंदू पेटी ऑफिसर दयेने द्रवून वाढप्यास गुपचुप म्हणाला, ''अरे, त्यांना थोडा अधिक भात घाला. बाबूलोक कष्टांत आहेत.'' हे वाक्य अैकताच अेकदम किंकाळी फोडून रडू बाहेर पडू लागले पण आपल्याच हाताने आपलाच गळा दाबून धरून ते आवरू लागलो. अशा वेळी अेखादी काठी कोणी पाठीत घातली तर ते सहन केले असते. पण सहानुभूती सहन करवेना!''

मानहानीत जिवंत राहण्यापेक्षा मेलेले बरे!

श्री. अिंदुभूषण राय नावाच्या अेका तरुणास माणिकतोळा कटात १० वर्षे शिक्षा झाली होती. बंदीगृहात असता त्यासही घाण्याची आणि इतर कष्टांची रुची चाखावी लागली होती. जे लोक बाहेर गेले त्यांत तोही होता; परंतु बाहेर जाअून पाहतात तो आतल्या कामापेक्षा काही तरी हलकी कामे आणि काही तरी अधिक सवलती मिळण्याचे दूरच राहून त्यास आतल्यासारखेच कठीण काम देण्यात आले. बाहेर कोणी बंदी आजारी पडला तर त्या निमित्ताने त्याला बाहेरच्या सापेक्षतः बऱ्याच आरामदायक रुग्णालयात धाडण्यात येअी. परंतु राजबंदीवान आजारी पडला तर त्यास त्या आजारी होण्याचाही अेखाद्या अपराधासारखा दंड द्यावा लागे; कारण त्यास लगेच तापात वा रेच होत असता आपले अंथरूण डोक्यावर घेअून आपली थाळी हातात घेअून दोन-चार-पाच मैल चालत परत त्या सेल्युलर तुरुंगाचे भीषण दार पाहावे लागे आणि आत येताच कोठडी बंद होअून पडावे लागे! त्या त्रासास अिंदुभूषण कंटाळून गेले. शेवटी निरुपाय होअून त्यांनी बंदीवास पत्करला, दंडाबेडी हातकडी पत्करली; पण हे कष्ट नकोत म्हणून काम करण्याचा साफ अिनकार केला. शिक्षा झाली. बंदीगृहात परत त्यास कोंबण्यात आले. येताच बारी म्हणाला – ''काय तू परत आलास! तुला काय वाटते की बाहेर काम अिनकार केले म्हणजे कारागारात कोठडीत बंद होअून सुखाने पडता येअील? छट्, जाव अिसको कोलूमें ले जाव!'' झाले. त्यांस तसेच नेअून घाण्यास जुंपण्यात आले! ते वैतागून गेले. आम्ही पुष्कळ धीर दिला. तुला तर दहा वर्षेच शिक्षा आहे. आम्हांला तर जन्मठेप! तेव्हा आमचेकडे पाहून तरी मनास धीर दे. संध्याकाळी तेल घेअून जाताना मी त्यांस गुप्तपणे भेटलो. चारच शब्द बोलू शकलो. तो म्हणाला, तो नेहमीच म्हणे – छेः या नीच

मानहानीत जिवंत राहण्यापेक्षा मेलेले बरे! मी पुनः वरच्याच कोटिक्रमाने धीर दिला आणि म्हटले, स्वदेशासाठी स्वार्थ, प्राण यांचा त्याग करणे जसे कर्तव्य तसेच, बंधो! मानाचाही त्याग करणे कर्तव्यच आहे! तू अजून पंचविशीचे आतबाहेर माझ्यासारखा आहेस; आणि माझ्याहून तुला सुटण्याची आशा पुष्कळ आहे! तर धीर धर. सध्या कष्ट सोसून जग, की पुढे सुटताच पुनः देशमातेची सेवा करता यावी, असे घाओीघाओीने चार शब्द बोलणे झाले. दोनचार दिवस काढले. रोज संध्याकाळी घामाने चिंब झालेला, अंगावर पिसलेल्या खोबऱ्याची भुसी केसापासून पायापर्यंत चिकटलेली, पायात बेडी खळखळत आहे, वीस-वीस पौंड तेलाची बादली अुचलून आणि खांद्यावर भुसीचे पोते घेअून वाकत अुघडावाघडा चाललेला अिंदू मला दुरून दिसत असे. आम्ही सगळेच तसे चालत आलो होतो! तोच अेक दिवस सकाळी कोठड्या अुघडल्या जाअून आम्ही जो बाहेर पडतो तो वॉर्डर गुपचुपपणे मला सांगू लागला की, कोणास मी सांगितले म्हणून माझे नाव कळवू नका, पण

'अिंदु काल फाशी खाऊन मेला!'

थक्क होअून मी अुभा राहिलो. आता काल संध्याकाळी धडधाकट शरीराचा जो तरुण कोठडीत बोलत बोलत बंद झाला. सकाळी अुठून पाहतात तो आपल्याच कपड्यास फाडून त्याच्या केलेल्या दोरीने स्वतः फाशी खाल्लेला, मान मोडलेली, जीभ निघालेली, दोनही पाय ढिले लोंबकळते, असा फासाला टांगून वरच्या खिडकीशी मेलेला लोंबत आहे! त्या मानी तरुणास अपमानास्पद जीवनापेक्षा मरण अधिक सुखकर वाटले.

जिकडे तिकडे काळी छाया पसरलीशी दिसू लागली. त्या तुरुंगात असे फाशी खाअून कोणी ना कोणी तरी सरासरीने दोन महिन्यांतून अेकदा मरत असे. पण राजबंदी असा तोच पहिल्याने फास खाअून मेला. मन म्हणू लागले, तुमचीही अेक दिवस अशीच गती होणार. दहा वर्षांस कंटाळून तो मेला – तुला तर पन्नास वर्षे शिक्षा आहे म्हणजे तुला मेल्यावाचून सुटकाच नाही.

परंतु या दुःखद विचारात अुदासीनपणे गलितधैर्य होअून बसण्यासही बारीसाहेबांनी पुरता वेळ दिला नाही. कारण दोन-तीन तासांतच बातमी लागली की, अिंदुभूषणाने कष्टांस कंटाळून आत्महत्या केली हे सत्य लपवून बारीने चौकशीत असे विपर्यस्त सिद्ध करण्याचा प्रयत्न चालविला की, अिंदूने वेडाच्या भरात किंवा आपसातल्या भांडाभांडीचे त्वेषात आत्महत्या केली. अिंदूने मरताना आपल्या गळ्यात अेक चिठ्ठी बांधून ठेवली होती. ती चिठ्ठी बारीने छपवून टाकली असे त्या वेळी अुपस्थित असलेल्या बहुतेक बंदीवानांचे म्हणणे होते. ती अिंदुभूषणाच्या स्वतःच्या कथनाची चिठ्ठी छपवून बारीने त्याच्या हस्तकांकडून बातमी पसरविली की, अिंदू तुरुंगाचे कष्टाने मेला हे खोटे आहे. थोड्याच वेळाने रीतसर चौकशीसाठी वरचे अधिकारी आले असताना, त्यापुढे झालेल्या साक्षीत बारीने राजबंदीवानांतील त्याच्या होस हो मिळवून देण्याचे व्रत घेतलेल्या अेकदोघा साक्षीदारांसही 'अिंदू माथे फिरून मेला; कष्ट असह्य होअून मेला असे म्हणता येत नाही' असे सांगावयास लावले. पण अिकडे निरोपावर निरोप धाडून माझ्या विभागातील राजबंदीवानांनी अिंदूच्या फाशीचे कारण आकस्मिक वेड किंवा आपसातले भांडण नसून असह्य कष्ट, त्रास आणि आशाशून्यता हेच होय अशी सर्वांची निश्चिती करविली आणि कसे तरी करून बारीच्या भीतीने गांगरून न जाणाऱ्या अेका राजबंदीवानाचे नाव साक्षीदारांत येताच त्याच्याकरवी अिंदूच्या कष्टांची माहिती अधिकाऱ्यापुढे सांगितली. अलाहाबादच्या स्वराज्यपत्राच्या संपादकातील जे तीन-चार झुंजार आणि निर्भीड तरुण राजबंदीवानांत आले होते त्यांपैकी अेकाने ही साक्ष दिली आणि भयास आणि धाकदपटशास न जुमानता अिंदू कष्टास कंटाळून मेला असे स्पष्ट सांगितले. अिंदूशी माझे झालेले संभाषण मी सर्वांस सांगत होतो. पण मला बारी साक्ष देण्यास चौकशीत बोलवीनाच. संध्याकाळी मात्र मजकडे बारी आला; आणि मला चुचकारून सांगू लागला की, स्वतः अिंदूने चिठ्ठीत मी आपसातील भांडणापायी मेलो म्हणून म्हटले आहे. तेव्हा मी म्हटले, ''तर मग

ती चिठ्ठी का पुढे केली नाही?

चौकशीत तर्कवाद वाढविण्यापेक्षा हा प्रत्यक्ष पुरावा तुमचे म्हणण्याचे समर्थन करणारा असून तुम्ही तो का पुढे केला नाही? अजून तरी मला ती चिठ्ठी दाखवा. स्वतः दोन-तीन दिवसांपूर्वी अिंदूचे माझ्याशी प्रत्यक्ष झालेले भाषण

आणि ''आपण बुवा अशा हालात दहा वर्षे जगू अिच्छित नाही'' हे त्याचे अितरांच्या संकटात अनेक वेळा निघालेले अुद्‌गार आम्हास माहीत असता तुम्ही म्हणता तो अेकाअेकी माथे बिघडून मेला. पण समजा, अेकाअेकी माथे बिघडून मेला तरी हा प्रश्न राहतोच की, असे य:कश्चित निमित्ताने त्याचे माथे भडकावे अितके ते अशक्त आणि क्षीणधैर्य झाले कसे? त्याचे माथे की ज्याने भयंकर कट केले, फाशी, काळेपाणी, विश्वासघात, बंदीशाळा, बंदीवास अित्यादी आघातांस हसत हसत सहन केले, आणि केव्हाही माथेफिरूपणाचे वा चिडखोरपणाचे अेकही चिन्ह अनेक समयी सहकाऱ्यांशी साहजिकपणेच चालणाऱ्या वादविवादात कधीही व्यक्त केले नाही. कोणत्याही देशातील राजबंदीवानांत संकटात खितपत पडले असताना साहजिक ज्या अुत्पन्न होतात अशा काही मतमतांतरादी चर्चा आम्हां राजबंदीवानांत प्रत्यहीच चालत. ज्या चर्चेचा परिणाम त्या चर्चेत भाग घेणाऱ्या कोणावरही झालेला नाही. हिचाच परिणाम अिंदूसारख्या नेहमी विवादाचे धक्केचपेटे सोसलेल्या पक्क्या मनाच्या तरुणावर व्हावा अितके त्याचे मन दुर्बल स्थितीत कोणी आणले? त्यास कारण काय? अर्थात असह्य झालेले कष्ट! तुरुंगात कष्ट. बाहेर गेला तेथेही असह्य कष्ट आणि यातना. पुन: काम अिनकार करून आत आला तो कोलू दत्त म्हणून अुभा! म्हणून तो 'मी फाशी खाअून मरेन' म्हणून स्पष्ट म्हणू लागला. आणि म्हणूनच मेला! त्यास माथे फिरले म्हणून नाव दिले तरी ते का फिरले हा प्रश्न सोडविताना पुन: तेच सत्य तुम्हांस मान्य करावे लागेल!'' असे माझे बारीसाहेबाशी बोलणे झाले. साहेबांचा माझ्यावर प्रकोप होण्यास जी अनेक कारणे झाली त्यांत हे अेक महत्त्वाचे कारण होते की, मी अिंदूच्या फाशीचे अुत्तरदायित्व कारावासातल्या राजबंदीवानांस भोगाव्या लागणाऱ्या यातनांवर आहे असे स्पष्टपणे प्रतिपादन करीत राहिलो. बाकी त्या भयंकर परिस्थितीत बारीच्या धाकाने ज्यांनी मूग गिळून स्वस्थ बसण्याचेही धैर्य न दाखविता अिंदू कारावासाच्या यातनाने फाशी खाअून मेला नाही असे सांगितले, तेही ती भीतिप्रद परिस्थिती बदलताच आज प्रसिद्धपणे अिंदू कष्टास कंटाळून मेला आणि त्याचे अुत्तरदायित्व ज्या यातना राजबंदीवानांस अंदमानात सोसाव्या लागल्या त्या यातना देणाऱ्या पद्धतीवरच आहे, असेच सांगत आहेत. भयप्रद अवस्थेतून पार पडल्यावर तरी सत्य ते त्यांनी सांगितले अेवढे तरी बरे केले. नाही तर भय वाटे म्हणून प्रथम सत्य न बोलणारा आणि प्रथम सत्य बोललो नाही तर आता तरी कसा बोलू म्हणून दुराग्रह धरून भय संपल्यावरही पूर्वी सांगितलेल्या असत्यासच सत्य म्हणून प्रतिपादन करणारा अप्रामाणिकपणाही काही तुरळकच असतो असे नाही.

अिंदुभूषणपाशी जी पुस्तके सापडली त्यांत अेक थिऑसफीचे पुस्तकही होते. अेवीतेवी अिंदुभूषण कारावासाच्या यातनांनी मेला नाही हे पर्यवेक्षक, चीफ कमिशनर अित्यादी वरच्या अधिकाऱ्यांच्या मनावर ठसवून हिंदुस्थान सरकारकडे आपल्या कारागृहाची कागाळी जाअू नये म्हणून अखेर बारीच्या कोटिक्रमाची येथपर्यंत गती गेली की, त्याने असेही प्रतिपादन करण्यास आरंभ केला की, थिऑसफीची पुस्तकेच अिंदूच्या फाशीची अुत्तरदायी होत! कारण त्या पुस्तकांनी बुद्धी क्षीण होते. आणि मनुष्य नाकबिक धरावयाच्या व्यसनात फसून वेडगळ होतो! बारीसाहेबांच्या या शेवटच्या अुपपत्तीने हिंदुस्थान सरकारची किती समज पडली ते काही सांगता येत नाही. पण अिंदूच्या देशातील भावाने चौकशी करा म्हणून हट्ट धरला असताही या प्रकरणाचा वाद त्या वेळेस तरी तेथेच संपल्यासारखाच झाला. झाले. अिंदू फाशी गेला त्या धक्क्याने जिवंत राहिले तेही आपापले दिवस कधी भरतात म्हणून मोजू लागले. अिंदूच्या फाशीविषयी तुम्ही कितीही गोंगाट केला तरी माझे काय वाकडे झाले म्हणून पोर्टब्लेअरचा तो आडदांड परमेश्वर अुघड गप्पा मारू लागला. राजबंदीवानांना काही अेक असह्य कष्ट काढावे लागत नसून त्यांची स्थिती अंदमानात शक्य तितकी सुसह्यच आहे अशीही प्रतिवृत्ते (रिपोर्ट्‌स) जाअू-येअू लागली, तोच पुन: अेक भयंकर दुर्घटना घडली.

दुर्दैवी अिंदूला आपला अितिहास जगास सांगता आला नाही. पण ही दुसरी दुर्घटना ज्याविषयी घडली ते दुसरे अेक राजबंदीवान

उल्लासकर दत्त

यांनी सुदैवाने बारा-तेरा वर्षांनी ते सुटून आल्यावर आपले वृत्त आठवेल तितके लिहिले आहे; म्हणून त्यांची माहिती थोडीशी त्यांच्यात शब्दांत अैकू या. या माणिकतोळा खटल्यातील तरुणाविषयी अंदमानात त्यांच्यावर कामाचा

अिनकार केला म्हणून खटला चालविणाऱ्या मॅजिस्ट्रेटने देखील असे अुद्‌गार काढले होते की, ‘‘Ullaskar is one of the noblest boys I have ever seen, but he is too idealistic’’ अशा या ‘अुदात्त तरुणा’ ची त्या कठोर कारागारात काय दुर्दशा झाली ते त्यांच्याच शब्दांत अैकू या –

‘‘मला आपल्या हिंदुस्थान देशात तेलाचा जो घाणा असतो तशा अेका घाण्यास जुंपण्यात आले. देशातील घाणा बैल ओढतात. ते बैल दिवसभर घाण्याभोवती फिरून फिरून जास्तीत जास्त १६ पौंड तेल ‘सरसूचे’ काढतात. परंतु अंदमानात बैलाचे स्थली माणसे घाण्यास जुंपली जातात आणि त्यापासून तेच तेल प्रत्यही ८० पौंड पिसून घेण्यात येते. तीन माणसे घाण्यास जुंपलेली असत. जेवणाची काही मिनिटे सोडून सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत ती माणसे त्या घाण्यास बैलासारखे सावकाश नव्हे तर, सारखे पळत पळत फिरवीत असत. नाहीतर तेल पुरे होणार नाही ही भीती! जर अेखादा रेंगाळला तर सोटा घेअून जवळच अुभा असलेल्या पेटी ऑफिसराच्या दांड्याचा रट्टा पाठीवर धप्पकिनी बसलाच म्हणून समजावे. या रट्ट्यांनीही कोणी पळू शकला नाही तर त्यास शुद्धीवर आणण्याचे दुसरे अुत्तेजक औषध म्हणजे त्या रेंगळ्या बंदीस त्या घाण्याच्या दांड्यात हातपाय बांधून बांधावयाचे! आणि अितरांस पळावयास सांगावयाचे. अर्थातच तो मनुष्य भुईवरून फराफर ओढत जाअून त्याचे अंग रक्तबंबाळ होअी, डोके धडाधड आपटे व तोंड फुटे! मी प्रत्यक्ष असे अुदाहरण पाहिले आहे... हाय हाय मनुष्याची स्थिती मनुष्याने काय केली आहे! मी असा हा घाणा फिरवीत संध्याकाळी थकून कोठडीत जेव्हा बंद होण्यास जाअी तेव्हा मला मी अुद्या पुनः अुठेन असे काही वाटत नसे. तरी देखील अुठे - पुनः जुंपला जाअी, पुनः अुठे – आम्ही म्हणत असू, आलिया भोगास शक्यतो तोंड देअू या... परंतु आमच्याबरोबर आलेले साधे बंदीवान सहा महिन्यांनी नियमाप्रमाणे तुरुंगातून बाहेर धाडण्यात आले. आणखी टोळ्याच्या टोळ्या येत. सहासहा महिने बंदीगृहात राहत– बाहेर सुटून जात पण आम्ही मात्र तसेच आत खितपत पडलेलो! वर्षानुवर्षे तसेच! ... अखेर अेक दिवस कारागृहातून आम्हांस बाहेर धाडण्याचा हुकूम आला. परंतु ती सुटका केवळ आगीतून निघून फोफाट्यात पडण्यासाठी होती! ... कारण बाहेर गेल्यानंतर मला ज्या जिल्ह्यात धाडण्यात आले त्यात विटांचे काम मला देण्यात आले... अर्थातच मला सकाळपासून दुपारपर्यंत ओल्या विटा नेत आणीत सारखे पळावे लागे. हे काम साधारण बंद्यासही अितके कंटाळवाणे आणि थकव्याचे वाटे की, त्या कामावर त्यांनी राहावे म्हणून थोड्या दुधाची लालूचही त्यास देण्यात येअी. परंतु हे दूध बंदीवानाच्या थाळीत पडले की, त्यावर पेटी ऑफिसरचा किंवा तंडेलाचा डोळा आलाच! मलाही दूध मिळू लागले; पण मी अिकडे तिकडे न पाहता ते गटकन घशात ओतले. थोडे दिवस लोटताच मी नेवैद्य न दाखविल्याविषयी तंडेलाचा राग अनावर होअू लागला. अितर बंदींचे दूध त्याला मिळे तेव्हा त्याने मला ज्या कामात दूध मिळत नसे त्या कामावर माझी बदली केली... नंतर माझी नेमणूक अेका अत्यंत कष्टदायक कामावर झाली. अेका उंच आणि जवळजवळ कड्यासारख्या टेकडीवर दोन डब्यांत पाणी भरून ते डबे काठीस बांधून पाणक्यासारखी ती कावड वर साहेबांच्या बंगल्यावर नेअून पोचवावयाची. ते मणाचे ओझे, ती टेकडीची चढण! प्रत्येक मिनिटास पाय घसरून खाली पडून मरावयाचे भय. पाणी भरून थकलो तरी बरेच दिवस तसेच रेटले. आता प्रकृतीस ते असह्य झाले. तेव्हा काम अिनकार करण्यावाचून गत्यंतर नव्हते. जीव त्रासून गेला आणि अेके दिवशी साफ सांगितले की, मी काम करीत नाही जा. काय वाटेल ते करा!... खटला झाला. मॅजिस्ट्रेट पुष्कळ समजावू लागला. थोडे दिवस हॉस्पिटलमध्ये विसावा घे म्हणाला. पण आजपर्यंतच्या भोगलेल्या सर्व कष्टांनंतर माझी निश्चिती झाली होती की, आम्ही राजबंदीवानांनी कितीही कामे केली तरी आम्हांस बंदीवासातील सवलती काही मिळणाऱ्या नव्हत्या. जितके राबावे तितके अधिकच राबावे लागणार. मग मी काय म्हणून राबावे? ते माझ्या शरीरावर अधिकार गाजवीत. पण माझ्या मनावर – माझ्या आत्म्यावर – मी होअून काय म्हणून त्यांची सत्ता गाजू द्यावी? मी माझ्या देहास दास करण्याचे काम आपण होअून तरी करणार नाही! असा निश्चय केला. मला तीन महिने अधिक सक्त कष्टांची शिक्षा आली! मला कारागृहात परत बंद करण्यात आले!... तोच ते कष्टमय कारागृह – दाराशीच बारी अुभा. पाहताच ओरडला, ‘‘अैक. हे बाहेरचे मैदान नाही’’ कारागार आहे. शिस्त मोडलीस, काम केले नाहीस की वेत मारीन. वेत कसे? अेकेक फटकाऱ्यासरशी अेकेक अिंच खोल तुझ्या मांसात रुपतील असे, असे ३० वेत मारीन...’’ मी अुत्तर दिले, ‘‘तुम्ही माझे

तुकडेतुकडे करा. मी काम करणार नाही. कारण तुमचे काम करणे अनीतिकारक आहे असे मला वाटते!'' झाले, बंदीपालाने तात्काळ मला आठ दिवस हातकडीत नेअून टांगण्यास सांगितले... अितक्यात अेका क्षणात माझ्यापुढे अेक चमत्कारिक देखावा येअून गेला. मला भासले की (मी आता भासले असे म्हणतो, पण तेव्हा मला ती अगदी खरोखरच घटना आहे असे वाटले) बंदीपाल बारी मला म्हणाला, तू माझा अुपमर्द केलास. चल, मी

तुझ्याशी द्वंद्वयुद्ध खेळतो !

तुझ्या वतीने कोण प्रतिनिधी असेल ते बोलाव. मला वाटते, तुझ्या वतीने तुझा पक्ष घेऊन सावरकर द्वंद्वयुद्ध करील. असे बोलत त्याने सावरकरांना टेलिफोनने बोलावले, सावरकर नेहमी दिसत त्याहून थोडी कृश अशी अेक व्यक्ती पुढे आली. बंदीपालाने त्याला विचारले की, ''अुल्लासचा पक्ष घेअून तुम्ही द्वंद्वयुद्ध खेळाल का?'' ते म्हणाले, 'होय.' लगेच बंदीपाल बारीने, त्यांनी विचारताच, अेक हातमोजा आव्हान देण्यासाठी फेकला आणि अेक हत्यार सावरकरांस दिले. या वेळेस मी माझ्या प्रतिनिधीच्या आणि बारीच्या त्या द्वंद्वयुद्धाकडे अत्यंत अुत्सुकतेने पाहत राहिलो. आणि जेव्हा

बारीचे आणि सावरकरांचे ते सशस्त्र द्वंद्वयुद्ध

चालता चालता आमच्या पक्षाचा विजय होऊन बारीच्या तोंडावर सावरकरांनी तो हातमोजा फेकलेला फाडकन बसताच बारीचे तोंड झणझणत अुतरून गेले. तेव्हा मला विलक्षण आनंद झाला... अितक्यात मी सावध झालो. तो देखावा वितळून नाहीसा झाला आणि मी हातकडीत जाअून अुभा राहिलो! मला फिरून हातकडीशी अुभा करून हातकडीत हात अडकवून तीस कुलूप लावून लोंबकळत ठेवले, तेव्हाच मला ताप येतोसा वाटला. भिंतीशी टेकून मी तसाच उभा राहिलो. समोरून सूर्याचे किरण मला सारखे तापवीत होते. माझा ताप वाढत चालला. मधूनच मला कोणी विषारी औषध बळेच पाजीत आहेत असा देखावा दिसू लागला... या विलक्षण देखाव्यानंतर मला पुनः सामसूम दिसू लागली. तोच डॉक्टर आला. मला भयंकर थंडी भरली होती. ताप १०७ होता. मी हातकडीत गुंगून झुलत होतो. (यापूर्वी त्याला ताप चढल्याची बातमी दोनदा कार्यालयात पोचविण्यात आली होती; परंतु त्याला हातकडीतून सोडण्याची आज्ञा देण्यात आली नव्हती.) नंतर मला हातकडीतून काढण्यात आले. मी जवळजवळ बेशुद्ध होअून पडलो. आणि मला भयंकर आकड्या येऊ लागल्या.''

ती दुपारची वेळ होती

उल्लासकर हातकडीत अुभा आहे अितके आम्हां सर्वांस कळले होते. परंतु वर त्यांच्यात कथानकात वर्णिलेल्याप्रमाणे त्यांना विलक्षण भास होण्याअितके त्यांचे ज्ञानतंतू दुर्बळ होअून त्यांचेवर तापाची निशा चढत आली होती आणि तरी देखील ते हातकडीतच होते याचा आम्हांस मागमूसही नव्हता. आम्ही कोठडीचे दाराशी सहज अुभे राहिलो होतो तो -

अेकाअेकी कर्कश किंकाळ्या आणि धरपकडीचा कोलाहल

अेकू आला. पोटात धस्स झाले. असे कोलाहल आणि किंकाळ्या अंदमानाच्या त्या कारागृहात वारंवार अैकू येत असल्याने त्यांचा भयप्रद अर्थ साधारणतः सर्वांना अवगत असे. कोणा बंद्यास 'ठीक करावयाचे' बरे त्याच्यावर अेकाअेकी दहापाच वॉर्डर पेटी ऑफिसरांनी हल्ला करून त्यास खोलीत कोंडून बेदम झोडपावयाचे आणि नंतर सर्वांनी पसार होअून साक्षीपर्यंत कोणी सापडावयाचे नाही असा त्या प्रकारच्या किंकाळ्यांचा अर्थ असे. तेव्हा पोटात धस्स झाले की, आज अेखाद्या राजकीय बंदीवानास तर 'ठीक करण्यात' येत नाही ना?

बारी आणि पेटी ऑफिसर अनेक वेळा अुघड म्हणत, अेकदा राजबंद्यांतील अेकदोघा भांडकुदळांस 'ठीक केले' की, आता यांच्या सर्व चळवळी आणि अैट होती की नव्हतीशी होअील. वॉर्डरास विचारले, ''किंकाळ्या फोडीत आहे. काय गडबड आहे?'' तो म्हणाला, ''मला माहीत नाही.'' अंतःकरणास भेदून जातील अशा करुण, पण

पिसाळलेल्या किंकाळ्या अेकसारख्या अैकू येअू लागल्या. पाचव्या क्रमांकाचे भागातून कोणाला तरी ओढीत पाडीत दहा-पाचजण रुग्णालयात अुचलून नेत आहेत, तो किंकाळ्या फोडीत आहे, धाडकन पडत आहे, आरडाओरड चालली आहे! अितक्यात अेका वॉर्डराने धावत येअून हळूच सांगितले की

उल्लासकर पागल हो गया!

होय! अुन्हामध्ये तळपत अंगात ताप भरत १०७ अंशांपर्यंत चढलेला असताही हातकडीत हात बांधून अुभा केलेल्या अुल्लासकराचे ज्ञानतंतू – जे पूर्वीच्या वर्षानुवर्षांच्या कारावासाच्या कष्टांनी भ्रामक देखावे दिसण्याअितके आधीच क्षीण झालेले होते ते – निर्बुद्ध होअून त्यास अुन्माद झाला! शरीरास भयंकर आकड्या येअू लागून तो दहाजणास आवरेना. कसाबसा रुग्णालयात डॉक्टराने त्यास आणून टाकला. अुल्लासकर स्वभावाने अत्यंत विनोदी असे. त्यास फाशीची शिक्षा झाली तेव्हा देखील तो हसत कोट्या करीत होता. तो त्याचा विनोद अुन्मादातही त्यास सोडीना. रात्रभर कर्कश किंकाळ्या फोडीत, असह्य यातना भोगीत तो निरनिराळ्या पक्ष्यांचे आवाज अगदी जशाचे तसे काढून उन्मत्तपणे हसत होता. अशा

त्या रात्री आम्हास झोप कशी ती लागेना!

असा गमती, विनोदी, हसरा अुल्लासकर – फाशीची शिक्षा अैकतानाही हसणारा निर्भीक, विनोदी अुल्लासकरही वेडा व्हावा असे कष्ट आपले हे शरीर तरी किती दिवस सोसू शकेल – आपले हे ज्ञानतंतू तरी किती दिवस हा ताप साहू शकतील. अशी शंका प्रत्येक जन्मठेपीच्या राजबंदीस विचलित करू लागून अुल्लासकराच्या प्रत्येक किंकाळीसरशी पोटात धस्स होअू लागे. तथापि अधिकारी येअून चौकशी करून अजून तरी त्यास नीट व्यवस्थित रीतीने वागविण्यात येअील अशी आशा त्या रात्री तोडीबहुत वाटत होती; पण सकाळी अुठून पाहतो तो रुग्णालयातून कधीही अैकले नाही असे कर्कश क्रंदन अैकू येअू लागले. अ मा! अ मा! (अग आअी) अशा बंगाली हाका हृदय विव्हळवीत, कानठळ्या बसतील अशा अेकसारख्या येअू लागल्या. झाले तरी काय? कोणी म्हणतो, अुल्लासकर खराच वेडा झाला आहे की ढोंग करीत आहे हे पाहण्यासाठी त्यास अधिकारी 'वीज लावीत' आहेत. मला ते कृत्य संभवनीय वाटेना. परंतु ते खरे की खोटे हे स्वतः सांगण्यापेक्षा अुल्लासबाबूंच्या प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकातील त्यांच्याच भाषेत अैकू या.

''या अर्धबेशुद्धीत आणि यातनांतही मला आठवते की, मेडिकल सुपरिन्टेंडंटने मला **विजेची पेटी लावून वीज दिली** ती यातना माझ्याने सोसवेना. धक्क्यावर धक्के बसताच ती वीज माझे अंगात संचरू लागली. तिचा ओघ माझ्या शरीरातील स्नायूनी स्नायू, धमनीनी धमनी, तंतूनी तंतू अत्यंत क्रूरपणे ताडताड ओढीत चालला आहे की काय असे वाटू लागले. माझ्या अंगात भूत शिरते आहे की काय असे मला वाटले आणि जे अश्लील शब्द मी जन्मात अुच्चारले नव्हते ते मी यातनांच्या भरात अुच्चारीत ओरडत राहिलो. पुढे संपूर्णपणे बेशुद्ध होअून पडलो. तो तसाच

तीन दिवसरात्री पूर्णपणे बेशुद्ध स्थितीत

पडलेलो होतो असे मला शुद्धीत आल्यावर मित्रांनी सांगितले.''

त्याच्या, आम्हां मित्रांस तो मेला असेच वाटले. त्या त्याच्या भयानक आरोळ्या वीज लावल्या वेळेसच त्याने फोडलेल्या होत्या. ती विजेची पेटी त्यास का लावण्यात आली? त्याच्या तापावर किंवा त्याच्या अुन्मादावर वीज देणे हे औषध म्हणून की काय?

त्यानंतर जेव्हा आठदहा दिवसांनी अुल्लास पुनः किंचित भानावर आला त्या वेळेस त्याला त्याच्या प्रियकर कौटुंबियांच्या करुण हाका अैकू येअू लागल्या. वेडात त्यास वाटले की, जसे काही ते सर्व अतिशय व्याकूळपणे याच्या नावाने हाका मारीत आहेत. त्यास वाटले, त्यांच्या या सर्व दुःखास मीच मूळ कारण! हाय! हाय! मी केवढा पापी अपराधी कुलांगार निपजलो! असा पश्चात्ताप होअून त्याने बंदीतील स्वतःचे चवाळे फाडून दोरी विणली आणि ज्या

खोलीत त्यास कोंडले होते तिच्या त्या मागच्या खिडकीस ज्या खिडकीस टांगून असे शेकडो त्रस्त लोक जीव देत तीस टांगून घेऊन

फाशी खाण्यासाठी आपली मान त्या दोरीत अडकवली

तोच पहारेकऱ्याने सुदैवाने यास धरले. असे भासताच अुल्लास खाली अुतरला आणि वाचला. ज्याने त्यास ती विजेची पेटी लावली तो सुपरिन्टेंडंटही त्याच वेळेस – का ते कोणास ठाअूक – सुट्टीचा अवधी घेअून निघून गेला आणि दुसरा अेक पर्यवेक्षक आला. त्याचा राजबंदीवानांतच नव्हे तर सर्वत्रच पुष्कळ नि:पक्षपाती म्हणून लौकिक होता. त्याने दुसरे दिवशी ते फाडलेले चवाळे पाहून आणि ती फाशी खाण्याची गोष्ट अैकून अुल्लासाला काही फटकारून काही धीर देअून म्हटले, मी जरी अिंग्लिश आहे, सरकारी नोकर आहे, तुमची आमची हिताहिते भिन्न आहेत आणि म्हणूनच तुम्ही क्रांतिकारकांनी जे केले ते योग्य असे मला म्हणता येत नाही; तरी अितके सांगतो की, तुम्ही तुमच्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जे केलेत ते तुम्हाला ज्याअर्थी तुमचे कर्तव्य म्हणून प्रामाणिकपणे वाट होते त्याअर्थी त्या कृत्याविषयी तुम्हाला स्वत:स दोष देण्याची वा आत्मनिंदा करण्याची काहीअेक आवश्यकता नाही. तुम्ही तरुण आहा. आता अेक दिवस आपली जन्मठेपेची शिक्षा भरून परत स्वदेशास जाल, मग फाशी खाण्याचे भ्याड कृत्य का करता? मला तुमच्या अपेष्टांचे कारण मााहीत आहे. असह्य कठोर परिश्रम (Excessive hard labour) हेच तुमच्या क्षीणतेचे कारण आहे. परंतु मी अेकटा ते दूर करू शकत नाही; कारण की, मी सरकारी नोकर आहे. आणि तुम्ही राजबंदीवानांस सतत सक्त परिश्रमाची कामेच करावयास लावावी अशी सरकारी आज्ञा आहे. मला ती पाळली पाहिजे. तथापि तुम्हास मी तुमची हरकत नसेल तर आणि ती स्थिती तुम्हास या कष्टाहून बरी वाटत असेल तर

सवलत म्हणून वेड्यांचे रुग्णालयात धाडतो

पाहा काय ते. हे पर्यवेक्षकाचे भाषण अैकताच अुल्लासने ते स्वीकारले आणि त्यास वेड्याचे रुग्णालयात धाडण्यात आले. तेथे ते वारंवार वेडाचे झटके, आकड्या, दातखीळ, विलक्षण देखाव्यांचे भान अित्यादी मानसिक यातना सोशीत; परंतु ते वेड्यांचे रुग्णालयही ज्यांच्या तुलनेत सवलत वाटावी अशा त्या कठोर हातकामाच्या परिश्रमातून सुटल्याविषयी शुद्धीत असताना आनंद मानीत दहा-बारा वर्षे खितपत होते. ते प्रथम अंदमानात, तेथून मद्रासच्या वेड्यांचे रुग्णालयात होते व तेथूनच ते शेवटी बारा-चौदा वर्षांच्या अटकेनंतर सुटले.

ज्या दिवशी दुपारी अेकाअेकी कर्कश किंकाळ्या अुठून त्या अैकताच भयभीत झालेल्या राजबंदीवानांस अुल्लास वेडा झाला म्हणून कळले त्यांच्या दोनचार दिवसामागूनच बारी माझ्याशी संवाद करावयास आला. मी सहसा होअून त्याच्याशी वा कोणीही सरकारी अधिकाऱ्याशी बोलत नसे. ते आपण होअून आले म्हणजे अिष्ट ती मते स्पष्टपणे त्यांच्यापुढे मांडण्यास मागेपुढे घेत नसे. ही गोष्ट बारीसाहेबांस माहीत असल्याने ते काहीही विशिष्ट घटना झाली की माझे मत काढण्यास येत असत. त्या दिवशीही स्वारी अगदी हसत हसत आली. बारीला दुष्ट भाषणाची अितकी खोड लागलेली होती की विनोदातही मर्मी लागणारे शब्द तो सहज बोलून जाअी.

त्याचे सौजन्यही निष्ठूर असे.

मला पाहताच तो मला म्हणाला, ''काय तुम्हाला कधी वेड लागणार?'' मी जरा क्रोधानेच म्हटले ''क्वचित तुम्हाला वेड लागल्यानंतर!'' अुल्लासाच्या वेडाची गोष्ट त्याने काढताच मी म्हटले, ''अिंदुभूषणाने फाशी खाल्ली तेव्हा तुम्ही म्हणालात त्याने ती कष्टांस कंटाळून खाल्ली नाही, तर वेड लागून खाल्ली. तेव्हा मी आपणास म्हटले, पण वेड का लागले, हा प्रश्न अुरतोच. आता हे अुल्लासला वेड लागले त्याचे कारण तरी त्याला झालेले कष्ट आणि राजबंदीवानांना भविष्यकालीही आशा ठेवलेली नाही या वस्तुस्थितीवाचून अितर दुसरे कोणतेही नाही ना? तेव्हा कष्टाने वेड लागते आणि वेडात मनुष्य फाशी खाअू पाहतो ते अुल्लासच्या अुदाहरणावरून सिद्ध झालेले असून राजबंदीवानांच्या

आयुष्याचा नाश आत्मवधाच्या गळफासात किंवा भ्रमाच्या रुग्णालयात करण्याचे अुत्तरदायित्व मुख्यत्वेकरून ज्या पद्धतीने त्यांना वागविण्यात येत आहे त्या पद्धतीचे कठोरपणावरच आहे हे माझे विधान खरे ठरत आहे.'' हे अैकून बारी अेकदम अुलटला आणि म्हणाला, ''पण अुल्लासला वेड लागले हे तुम्हास कशावरून कळले ?

तो वेडाचे ढोंग करीत आहे !

मी म्हटले की, ''मला किंवा आमच्यातील आणखी कोणास त्यास जाअून भेटू द्या म्हणजे खरे खोटे आम्हांस कळेल''. तो म्हणाला, ''छट्, आम्ही खोटे बोलतो की काय ? अुल्लासला वेड लागलेले नसून तो काम चुकविण्यासाठी अितर पाजी बंदीवानांप्रमाणेच केवळ वेडाचे ढोंग करीत आहे !'' मी अुत्तरलो की, ''जर त्यास वेड लागलेले नसेल तर तुम्हांस तरी वेड लागलेले आहे हे निश्चित. यावर तुम्ही आणि तुमचे वरचे अधिकारी आम्हांस राजबंदीवानांच्याप्रमाणे स्वतंत्र वर्ग समजून सवलतीने वागवा, नाही तर निदान साधारण बंदीवानांप्रमाणे तरी वागवा, पण हा सध्याचा विलक्षण त्रास संपवा. नाही तर संपाविना आम्हांस दुसरा मार्ग मोकळा राहणार नाही. संपाने आम्ही तुमच्या शक्तीशी टक्कर देअू शकू असे नाही. पण शक्यतोवर अन्यायाचा आणि अपमानाचा प्रतिवाद आणि प्रतिकार केल्याचे समाधान तरी आमच्या मनास लाभेल.

बारी यानंतर सरासरी आठ महिनेपर्यंत म्हणजे त्याच्या वरच्या अधिकाऱ्यांनी अुल्लासास वेडा ठरवून रुग्णालयात धाडल्यानंतरही बरेच दिवस असेच म्हणत असे की, अुल्लाला वेड लागलेलेच नाही. तो ढोंग करीत आहे ! असे वेडाचे ढोंग करणारे अितके निगरगट्ट बंदी पाहिले होते की, त्याची खरे-खोटे निवडण्याची शक्तीच बोथट होअून गेली होती. सहानुभूतीचा झराच आटून गेला होता, तरीही बंदीवानांचे जगत् सोडले की, अितर मनुष्यांशी बारी असाच निर्दयपणाने वागत होता असे मात्र कोणी समजू नये. कारागृहाच्या बाहेर पाअूल टाकताच पुन: तो मनुष्यासारखा मनुष्य होत असे. त्याच्या स्वभावाचे स्पष्टीकरण पुढे आणखी होणारच आहे.

आतही कष्ट आणि बाहेरही कष्ट ! तरी देखील शक्यतो राजबंदीवानांनी बाहेर राहावे असे मी म्हणे. कारण बाहेर प्रचारकार्य संपादन करता येअी. या प्रचारकार्यासाठी

मी स्वत: तर वाटेल ते कष्ट असले तरी बाहेर जाण्याचा प्रयत्न करणार

असा निश्चय केला होता. म्हणून माझे अेक वर्ष पुरे होताच मी बाहेर धाडण्याविषयी अर्जावर अर्ज करण्यास आरंभ केला. त्या वर्ष दीड वर्षांत माझ्यावर बारीच्या पेचात पूर्णपणे गवसून शिक्षा खाण्याचा दोनदा प्रसंग आला होता. अेकदा बाहेरची बातमी आणि अेखाद्या वर्तमानपत्राचे तुकडे आत आणण्यासाठी मी अेक निनावी पत्र लिहिलेले ज्या मनुष्याने बाहेर न्यावयाचे मान्य केलेले होते तोच बारीचा हेर असल्याने ते अचानक अधिकाऱ्याचे हातात पडले. मी कोणास पत्र दिले होते ते नाव सांगितले नाही. अमक्या ठिकाणी अेक मनुष्य भेटेल त्यास ते पत्र दे अितकेच सांगितले होते म्हणून ते नाव बाहेर फुटले नाही. परंतु मजवर खटला होअून मला अेक महिना पृथक कोठडीबंदीची शिक्षा झाली. त्या शिक्षेतून बाहेर येअून काही महिने लोटतात तोच संपाविषयी काय धोरण स्वीकारावे याविषयी चर्चा केलेले पत्र लिहून ते गुप्तपणे धाडणार होतो अितक्याच माझी झडती घ्यावयास अधिकारी आले ! मी ते पत्र त्वरित फेकून दिले. ते दुसऱ्या कोणास सापडून ते पकडले गेले. ते मोडीत लिहिले होते म्हणून ते कोणाचे ते अधिकाऱ्यास ठरविता येअीना. तेव्हा बारीसाहेबाने ते त्याच्या बगलबच्चातील अेका बंगाली राजबंदीवानाकडूनच वाचवून घेतले. पण तो राजबंदीवान मजसमोर अुघडपणे येअून साक्ष देण्यास अितर राजबंदीवानांचे भयाने धजेना. तेव्हा हाताखालचे अेका बंगाली कारकुनास बारीने ते पत्र

मोडीत नसून बंगालीत आहे

अशी खोटी साक्ष देण्यास सांगून ते बंगाली भाषेत त्या बंगाली कारकुनाकडून पर्यवेक्षकासमोर वाचूनही दाखविले. परंतु दुसऱ्या अेका बंगाली राजबंदीवानाने माझ्या पक्षाने साक्ष दिली आणि ते पत्र बंगालीत नाही. अेक अक्षर बंगालीत असेल तरी (डॅम मी) असे निक्षून सांगितले. पर्यवेक्षक घोटाळला. बारी ओरडू लागला, ''ओ सर, **या सर्व बाँबगोळेवाल्यांनी खरी साक्ष न देण्याचा कटच केला आहे.**'' अखेरीस त्या कारकुनाचे साक्षीस आधार मानून ते पत्र बंगालीतच आहे असे ठरविण्यात आले आणि आम्हांस आठ दिवस हातकडीची शिक्षा मिळाली.

हातकडीत टांगलेले असतानाच

आम्ही चीफ कमिशनरकडे अपील केले की, आम्हास झालेली शिक्षा रद्द न झाली तरी चालेल, पण पत्र बंगालीत आहे की मोडीत आहे याचा निकाल व्हावा. अर्थातच तिकडून लिहून आले, पत्रात बंगालीचे अेक अक्षरही नाही; आणि कारकुनाने तर पत्र बंगाली भाषेत खडाखड पर्यवेक्षकासमोर वाचून दाखविलेले आणि त्यात मी सर्वांस अन्न सोडा असा अुपदेश केलेला म्हणून सांगितलेले! पर्यवेक्षक मनात संतापला, त्या कारकुनास बोलावून आणले. बारीसाहेबाला बाहेर जाण्यास सांगितले आणि कारकुनास दटावले की, खरे सांग काय ते! तेव्हा लगेच थरकाप होअून तो म्हणाला, ''सरकार, आम्ही बंदीवान, बारीसाहेब म्हणतील तसे करावे लागते. ते पत्र बंगालीत कल्पनेने लिखाण रचून मी वाचले हे खरे. ते पत्र बंगालीत नाही, पण बारीने सांगितले पाठ करून बंगाली आहे असे वाचीत चल, म्हणून मी तसे वाचले.'' पर्यवेक्षक रागावला. पण बारीवर येअू नये म्हणून त्या कारकुनास तेथून लिहिण्याचे कामावरून काढून टाकून मला पत्र बंगालीत नाही हे तुमचे म्हणणे खरे आहे असे म्हणाला. त्या दिवशी पर्यवेक्षकाने

बारीची बरीच पाद्यपूजा केली

आणि पुन: खटल्यात अशा धडधडीत बनावट साक्षी देववून मलाही चकवावयाचा प्रयत्न झाल्यास संभाळून अैस म्हणून तंबी दिली. अशी अेखादे वेळेस तरी राजबंदीवान बारीवर जेव्हा जेव्हा अुलटून देत तेव्हा आठदहा दिवस ती तो त्यांच्यातील झुंजार पक्षाशी अगदी गोगलगाअीसारखा राहून आपण आयरिश असल्याची त्यास अेकाअेकी आठवण होअी! अहो, मीही आयरिश आहे, मीही तारुण्यात अिंग्लिशांचा द्वेष केलेला आहे, गुप्त कट केले आहेत. मला तुम्ही शत्रू का समजता? आता केवळ सरकारी नोकर म्हणून वरचे हुकूम मला बजावावे लागतात अितकेच. तुम्हांस त्रास होत असेल तर सरकारास दोष द्या. मी निरपराधी आहे अित्यादी लघळपणा करून वर अेखादी बातमी पण सांगत असे. अगदी प्रसन्न झाला तर अेखादे अिंग्रजी पक्षाचे वर्तमानपत्र पण वाचावयास देअी. आम्ही पण त्याच्या त्या तेवढ्या सवलतीचे तेवढ्यापुरतेच प्रामाणिक पण प्रमाणशीर आभार मानीत असू.

या दोन खटल्यांविरहित आमच्यावर पहिल्या दीड वर्षांत खटला झालेला नसल्याने आणि जे राजबंदीवान बाहेर गेले होते त्यांत अशा चिठ्ठ्या पाठविण्यासाठी अनेक वेळा खटले झालेलेच नव्हे तर संप केलेलेही लोक असल्याने मला बाहेर त्यांचेप्रमाणेच सोडा म्हणून मी अर्जांचा भडिमार चालू केला. माझ्या बंधूंना तर अडीच वर्षे होअून गेली होती. मला केव्हा अुत्तर येअी, ''तुम्ही त्या राजद्रोही वर्गातील बंदीवान नाही. तुम्ही केवळ साधारण बंदीवान आहा.'' मी लगेच अुत्तर पाठवी की ''साधारण बंदीवानांत तर मोठमोठे तुरुंग फोडून पळालेले, अनेक वेळा शिक्षा झालेले आणि पोर्ट ब्लेअरला आल्यावरही पळून गेलेले बंदीवान पुन: येताच फार तर अेक वर्षाने तुरुंगातून बाहेर काढले जातात. पेटी ऑफिसरही होतात. मी जर साधारण बंदीवान असेन तर मला पूर्वीच सोडावयास पाहिजे होते, पेटी ऑफिसरही करावयास पाहिजे होते; कारण माझ्याविरुद्ध त्यांच्या मानाने काहीच कारागारीय अपराध नोंदलेले नाहीत.'' अशी अुत्तरे-प्रत्युत्तरे होता होता निरुपाय होअून अखेर चीफ कमिशनरला स्पष्ट कळवावे लागले की, ''तुम्हास

कारागृहातून बाहेर काढता येत नाही;

कारण ‘तुमची कारागारीय वर्तणूक’ बाहेर गेलेल्या बंदीवानाहून जरी पुष्कळ चांगली आहे तरी – तरी तुमचा मागचा अितिहास भयंकर आहे!’’ मागचा अितिहास जर ध्यानात घ्यावयाचा तर मग सध्या ‘वर्तणूक अनाक्षेपार्ह’ असून अुपयोग काय? अर्थात आम्ही चांगले वागलो तर कारागार, वाअीट वागलो तरी कारागार!

माझ्या बाहेर जाण्याच्या प्रयत्नांचा असा परिणाम होत असता बाहेर गेलेल्या राजबंदीवानांचे कष्ट अधिकच वाढू लागले. वर दिलेल्या अिंदुभूषणाच्या आयुष्यनाशाविषयीही काही तरी प्रतिवाद, काही प्रतिकार करणे हे सर्वांस आपले कर्तव्य वाटू लागले. शेवटी चर्चा होअून अेक सार्वत्रिक संप करावा असे ठरले. आम्हां सर्वांस राजबंदीवान म्हणून, त्रास देण्यापुरते जसे समजण्यात येते तसे सवलती देतानाही समजण्यात यावे, बाहेर किंवा आत अत्यंत कष्टादायक श्रम देण्यात न येता लेखनकार्यावर किंवा देणेच नसेल तर कोणत्या तरी सावलीतल्या सुसह्य हस्तश्रमाच्या कामावर आमची योजना व्हावी आणि आमच्यातील जे अवधीच्या शिक्षेचे म्हणजे यावज्जीवन काळेपाणी झालेले नव्हते असे राजबंदीवान असतील त्यांस देशातल्या तुरुंगाप्रमाणे सूट देण्यात यावी. या मुख्य मागण्या टाचून सर्वांचे वतीने अेकादोघाजणांनी त्या अधिकाऱ्यांस लेखी कळविल्या. मी लिहिलेल्या अर्जात देशाचे कारागारात पत्रे, भेटी, सूट अित्यादी जे लाभ बंदीवानांस मिळतात ते आम्हास काळेपाणी झाले म्हणून मिळत नाहीत आणि काळेपाण्यावर लेखनकार्य, बाहेर मोकळेपणाने वावरता येणे, पेटी ऑफिसर होणे अित्यादी ज्या सवलती बंदीवानास मिळतात त्याही आम्ही साधारण बंदीवान नसून विशिष्ट प्रकारचे बंदीवान म्हणून देण्यात येत नाहीत. बरे, विशिष्ट बंदीवान म्हणून विशिष्ट सवलती मागाव्यात तर सांगण्यात येते की, तुम्हांसाठी साधारण बंदीवानशी पक्षपात करून तशा विशिष्ट सवलती देता येत नाहीत! अेवंच देशी तुरुंगातील सवलती, काळेपाण्याच्या सवलती, विशिष्ट वर्गाच्या सवलती, अशा सवलतींपैकी अेकही लाभकारक सवलत न मिळता त्या तीनही प्रकारच्या वर्गांतील हानिकारक निर्बंध मात्र भोगण्यासाठीच काय तो आमचा हा विशिष्ट वर्ग अुत्पन्न करण्यात आला आहे! तरी यापुढे असे आम्ही निमूटपणे चालू देणार नाही. त्रासच सोसावयाचा, कोणतीही सवलत मिळावयाचीच नाही तर मग कामही आम्ही करणार नाही. आता त्रास तर त्रासच सोसू, मग जे होअील ते होवो, अशा अर्थाचे लिखाण धाडले होते. या माझ्या आणि अितरांच्या अशास अर्जास अर्थातच फेटाळून लावण्यात आले. संप निश्चित झाला, आणि बाहेरून काम नाकारून अेकेक दोघे-दोघे करून मंडळी तुरुंगात पुनः शिक्षा खाअून येअू लागली. त्यात कारागारातील मंडळीही अेका ठराविक दिवशी अेकसहा काम नाकारून समाविष्ट झाली आणि याप्रमाणे दुसऱ्या संपास आरंभ झाला.

माझे बंधू संपात पहिल्याच दिवशी मिळाले होते. शिक्षांचा भडिमार चालला. टोळ्यांच्या टोळ्या पर्यवेक्षकासमोर अुभ्या करण्यात येअून हातकडी, दंडाबेडी, पायबेडी, कोठडीबंदी असे मोठमोठ्याने ओरडून शिक्षा अैकविण्यात येअून लागल्या. ज्या त्या भागात राजबंदी हातकडीत टांगलेले दिसू लागले. कोणी हातकडीत बसण्याचा प्रयत्न करू लागले. कोणी पायबेड्या घालण्याचे नाकारू लागले. कोणी आपसात न बोलण्याचे नियम भंगून मोठमोठ्याने अेकमेकांशी दुरून अुघड बोलू लागले. कोणी बारी वगैरे अधिकारी तुरुंगात येताच बंद्यास जे अुभे राहावे लागे ते मुळीच अुभे राहिनासे झाले. काम तर बहुतेकांनी नाकारले होतेच. बारी येताच ‘सरकार’ म्हणून पेटी ऑफिसर ओरडे; सर्व बंदीवान नियमाप्रमाणे नव्हे तर रूढीप्रमाणे अुभे राहात, पण राजबंदी बसून राहात. अेकेकास धरून अुभे करण्यासाठी तीन-तीन माणसे लागत. असे बळे बळे अुभे करून आपला सन्मान करवून घेअून बारी किती दिवस समाधान मानणार? राजबंदीवानांनी काम सोडल्यामुळे त्यांचे

अन्न तोडले गेले.

कोणास थोडे अन्न देण्यात येअी तर कोणास आठ-आठ दिवस नुसती कांजी मिठाविरहित देण्यात आली. तुरळक मारहाणही होअू लागली. अशी अेकच दंगल अुडाली. तुरळक मारहाणीच्या आणि माराच्या बातम्या माझ्या कानावर येताच मी बारीसाहेबांस स्पष्टपणे बजावले की, राजबंदी अजून नुसत्या अप्रत्यक्षपणानेच नियमभंग करीत आहेत. ते तुमचे विनयभंग करतात. तुम्ही त्यांस नैयमिक शिक्षा देता. त्याविषयी आम्ही तुम्हांस विशेष दोष देत नाही. पण जर का

अनैयमिक रीतीने तुमचेच नियमाविरुद्ध वागून तुम्ही मारहाणीस आरंभ कराल तर ध्यानात ठेवा की, हे पिसाळलेले तरुण चिडून जाअून

ठोशास ठोसा

देण्यास कमी करणार नाहीत. तुम्ही त्यांस तेव्हाच चिरडाल हे ते जाणून आहेत; पण जिवावर अुदार झालेल्या सापासारखे ते कुठेतरी आणि केव्हातरी डसून मग चिरडले जातील हे ध्यानात ठेवा. अशा प्रसंगाचे सर्व अुत्तरदायित्व या अनियमित रीतीने अेकाला तिघांनी धरून मार देणाऱ्या तुमच्या हाताखालच्या निर्दय पेटी ऑफिसरादिकांच्या भ्याड आततायीपणावरच राहील. तीच स्थिती शिव्यांची! वेड्यावाकड्या शिव्या राजबंदीस खालचे, मुख्यत्वे पठाण-सिंधी अित्यादी मुसलमान पेटी ऑफिसर देताना त्यांस अुलट तितक्याच बीभत्स शिव्या देण्याअितके शिवराळ ज्ञान जरी सर्व बंदीवानांस नाही तरी पण त्यांतील काहींनी त्या शास्त्राचे बरेच अध्ययन केले आहे; आणि अेकेका हलकट शिवीस ते अुलट असल्या वेचक शिव्या हासडू शकतात की बदमाष पठाणांनाही तोंडात बोट घालून अुभे राहावे लागेल. शिव्यांवरून मारहाणीवर प्रश्न सहजच येतो. आणि मारहाणीचा परिणाम काय होअील हे मी आपणास स्पष्टपणे सांगितले आहे!

माझ्या अशा सावधानीचा परिणाम बारीवर झाल्याशिवाय राहत नसे. परंतु या सरळ भाषणाचा विपर्यास करून तो वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस सावरकर मारहाणीस अुत्तेजन देतात असे करविण्यास कमी करीत नसे. मी अजून काम सोडले नव्हते. काम सोडले म्हणजे त्या वर्षाचे पत्र जप्त होत असे, बहुतेकांना शक्यतोवर पत्र आल्यानंतर संपात जावे असा मी अनुरोध करीत असे. त्यांतही माझ्या घरच्या पत्रात हिंदुस्थानची बरीच बातमी येत असल्याने ते पत्र म्हणजे आम्हां सर्वांस अेक आठवड्याच्या बातम्यांचा पुरवठाच असे. ते पत्र कारागारात कित्येक जण नेअून पुनः पुनः वाचीत. यासाठी माझी पत्राची अवधी पुरी होत असल्याने पत्र मिळाल्यानंतर संपात समाविष्ट होअीन म्हणून मी ठरविले होते. माझे बंधू संपात प्रथमच गेलेले होते.

जसा जसा संप लांबत चालला तसा तसा बारीला कधीही न अनुभवावा लागणारा अपमान अनुभवावा लागून अितर बंदीवानांची दृष्टी फिरल्यासारखी झाली. साधारण बंदीवानावर आपला आयुष्यभर बसत आलेला वचक स्थित राखण्यासाठी झटत असता बारीची कोण तिरपीट अुडे! केव्हा केव्हा मोठी गंमत अुडे. राजबंदीवानांत काही लोक अिंग्रजी फारसे शिकलेले नव्हते; पण बारीशी अितर सर्व राजबंदीवान अिंग्लिशमध्ये बोलत, तसे तेही अिंग्लिंशमध्ये बोलत असत. परंतु अिंग्लिंशमध्ये हे लोक माझ्याशी बोलतात म्हणूनच साधारण बंदीवानावर यांचे वजन पडते, अशी विचित्र कल्पना अेक दिवस बारीसाहेबांचे बुद्धिमान डोक्यात आली आणि त्याने त्या राजबंदीवानांस म्हटले की, तुम्हांस अिंग्रजी बोलण्याचा अधिकार नाही. तुम्ही फार शिकलेले नाही. साधारण बंदीवानांप्रमाणे

तुम्ही अिंग्रजीत न बोलता हिंदीतच बोला.

झाले. पडल्या फळाची आज्ञा. पहिलेच हिंदी वाक्य त्यांनी अुच्चारले ते हे की, अिंग्रजी थोडीच देवाची भाषा आहे! तुम्हीच अिंग्रजीत विचारता म्हणून अिंग्रजीत अुत्तर द्यावे लागते. आम्हांस अिंग्रजी फारसे बोलता येत नाही ही काही अितकी लज्जास्पद गोष्ट नव्हे! अगदी लज्जास्पद गोष्ट तर ही की, तुम्ही आयरिशांचे पोटी जन्म घेतला असून तुम्हांस आयरिश भाषेचे अक्षरही बोलता येअू नये! आपली मातृभाषा देखील विसरून जावी अितके फक्कड अिंग्लिश आम्हांला बोलता येत नाही हे आम्हांस भूषणास्पदच आहे. तुम्हांला मात्र जन्मभाषेचा गंधही अुरू नये अितके अुत्तम अिंग्लिश बोलता येते याची लाज वाटली पाहिजे! हिंदी भाषेतली ही पहिली सरबत्ती झडताच बारीसाहेबांकडे साधारण सर्व बंदीवान टकमक पाहू लागले. कारण राजबंदीवान अिंग्रजीत बोलत तेव्हा ते काय बोलत हे बंदीवानांस अितके स्पष्ट कळत नसे आणि अिंग्रजीत राजबंद्यांची जशात तशी अुत्तरे सहन करीत बारी ज्या पूर्वीच्याच अैटीने अुभा राही त्या

अैटीवरून त्याची किती नापत होत होती ती बंदीवानांस यथातथ्य समजत नसे. पण आता हिंदीमध्ये रोखठोक जबाबांचा भडिमार अुडू लागला पाहता पाहता बहुतेक राजबंदीवान हिंदीत अुत्तरे देअू लागले. त्यातही अुत्तर हिंदुस्थानातील दोघांची ती सभ्य भाषेस सभ्य भाषा पण शिवीगाळीस अस्सल बावन कशी शिवीगाळी! शुद्ध हिंदीत अैकता अैकता 'भीक नको पण कुत्रा आवर' अशी त्रेधा अुडाली. अेक दिवस बारीच्या नेहमीच्या तोंडाळ सवयीप्रमाणे तो अशाच अेका राजबंदीवानास हिंदीत म्हणाला, ''तुम हिंदुस्थानी लोक हमारे गुलाम है!'' अितर बंदीवानांस आपल्या वाक्याने आपण राजबंदीवानांस कसे तुच्छ लेखतो हे कळले असावे असे समजून साहेब जो गदगद हसू लागले तो हिंदीतच अुत्तर मिळाले, ''आम्ही हिंदुस्थानी लोक अिंग्रजांचे गुलाम आहो; परंतु तुमचे नाही. तुम्ही तर स्वतःच अिंग्रजांच्या बटकीची पोरे! आयर्लंड अिंग्लंडची बटिक आहे! तिची तुम्ही मुले. आम्ही अिंग्रजांचे गुलाम आहोत तर त्या गुलामगिरीचा नायनाट करण्यास जिवावर अुदार होअून झटतही आहो. पण तुम्ही मात्र जो दोन तुकडे फेकतो त्याच्या घरास आपलेच घर समजून धन्याप्रमाणे वागू अिच्छिणाऱ्या कुत्र्यासारखे आयर्लंडला गुलाम करणाऱ्या साम्राज्यालाच आपले साम्राज्य मानून तसे न मानणाऱ्यावर देशोदेशी भुंकत फिरत आहा!''अशा अर्थाचे हिंदी भाषेतील अुत्तर अैकताच सर्व बंदीवान अगदी अैकू जाअील अितक्या खिदीखिदी हसले. बारीसाहेब रागाने लाल झाला. पण करतो काय? राजकीय विषय त्यानेच होअून काढलेला. तेव्हा केवळ अितकेच ओरडत राहिला की

हिंदीत नाही अिंग्रजीत बोला! अिंग्रजीत! अिंग्रजीत!

पण तो राजबंदी काही केल्या अिंग्रजीत बोलेना! ''नाही! तुम्हीच म्हणालातना हिंदीत बोलत जा म्हणून! आता अिंग्रजीत आम्ही कधीही बोलणार नाही. हिंदीतच बोलणार'' असे हिंदीतच मोठमोठ्याने म्हणत वरील आयर्लंडविषयक सर्व वाक्ये त्याने हिंदीत अुच्चारली. त्या दिवसापासून पुनः ''हिंदीत बोला'' म्हणून तो कोणासही म्हणाला नाही! कानास खडा लावून राजबंदीवानांनी पुन्हा पूर्ववत अिंग्रजीतच त्यांच्यासी बोलावे म्हणून स्पष्टपणे तो अिच्छा प्रदर्शित करू लागला.

अनेक लहानमोठ्या प्रसंगांनी तुरुंगातील शिस्त आणि सरकारी दरारा बिघडलेल्या राजबंदीवानांच्या चळवळीने डळमळूनच गेला. अेक वेत मारणे सोडून बाकी बहुतेक सर्व शिक्षा दोनदोनदा घेअून अधिकारी थकले; पण कोणी काम करीना. वेत मारण्याच्या धमक्या रोज देण्यात येत होत्याच, पण कोणी अैकेना. अखेर हलक्या कामावर आम्ही तुम्हांस नेअू, काम नाकारण्याच्या आणि त्यात समाविष्ट होण्याच्या अपराधाकडे दुर्लक्ष करून तुम्हांस लगेच बाहेर सोडू आणि तुम्ही राजबंदीवान आहात की नाहीत हे ठरवून घेण्यासाठी वर हिंदुस्थान सरकारास लिहू असे बारीकडून आणि सुपरिन्टेंडंटकडून बोलणे चीफ कमिशनरने लावले. त्याचप्रमाणे अेकदा कामे सुरू करतानाच बाहेरही धाडण्यात आले. त्यांस हलके काम मिळाल्याची बातमी येताच सध्या अितके तरी पदरात पाडून घ्यावे असे बरेच जणांचे मत पडले. मला कसेही करून प्रचारार्थ आणि सुटकेच्या दृष्टीनेही राजबंदीवानांनी बाहेर जावे हे अत्यंत अिष्ट दिसत असल्याने संप संपवून कामे करावी. जर कराराप्रमाणे बाहेर सर्वांना न धाडले तर पुनः संप करावा असे मी सांगू लागलो. थोड्याच दिवसांत माझ्या बंधूसह सर्वजण कामे करू लागले.

अधिकाऱ्यांनीही कराराप्रमाणे बऱ्याच राजबंदीवानांस पुनः बाहेर धाडले. कामेही अेकंदरीत पहिल्यापेक्षा बरीच हलकी – नारळावर पहारे देणे, झाडू मारणे अित्यादी प्रकारची – मिळाली. वास्तविक पाहता त्यांनी जर सर्वांस असेच बाहेर धाडले असते तर हा संप तेथेच मिटला असता. परंतु मंडळींनी कामे करण्यास आरंभ करताच अधिकाऱ्यांनी संपात ज्यांच्यावर पुढारी म्हणून त्यांचा विशेष राग झाला होता, त्यांना बाहेर काढण्याचे नाकारले. माझे बंधू, श्री. वामनराव जोशी, होतीलाल, श्री. नानी गोपाळ आणि आणखी दोघेतिघे यांस बाहेर काढीनात. माझे तर नावच नको. मी संपात काम सोडले नव्हते. तरी देखील संपाचे खापर मुख्यत्वे मजवर फोडले गेले. तरीही संपात ज्यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला, ज्यांच्यावर मजहून अनेक वेळा कारागारीय खटले झाले. ते अेकदा बाहेर धाडले असताही तेथे काम न करून

पुनः परत आले तसल्या राजबंदीवानांनाही पुनः बाहेर धाडले ते योग्यच झाले. कारण निरुपाय म्हणूनच संपात त्यांस भाग घ्यावा लागला; परंतु जी योग्य गोष्ट त्यांच्या अुदाहरणात केली गेली तीच माझ्याही प्रकरणी का केली जात नाही हे मी विचारले असता अधिकाऱ्यांस काहीही अुत्तरे देता येणे शक्य होअीना. ''तुमचा हिंदुस्थानातील पूर्वेतिहास आम्हांस तुम्हास बाहेर काढू देत नाही'' असे चीफ कमिशनरने लिहिले होते त्याचे अुत्तरही मी दिले की, माझ्याप्रमाणेच जे बाहेर गेले तेही त्याच कलमाखाली तसल्याच चळवळीत भाग घेतला म्हणून जन्मठेपीची शिक्षा घेअून आलेले होते, मग मागचा अितिहास त्यांच्या प्रकरणी का आड येत नाही? माझ्याच का? अितकेच काय परंतु अंदमानाच्या वसाहतीचे धोरणच मुळी असे होते की, मागची सात जन्मांची टाचणे अुलगडीत न बसता तो वसाहतीत कसा वागतो यावरून बंदीवानांचे वर्तन मुख्यत्वे ठरवावयाचे. अितकेच नव्हे तर तेथेही जे दोन-तीनदा तुरुंग फोडून पळाले त्यांसही काय अेकदोन वर्षे कारावंधाची शिक्षा होअील ती त्यांनी भोगताच पुनः बाहेर सोडण्यात येअी. या माझ्या अुत्तरास लेखी अुत्तर आले की, हिंदुस्थान सरकारचा तुम्हास सोडू नये म्हणून हुकूम आहे! बरे, किती वर्षेपर्यंत मला सोडू नये म्हणून हुकूम आहे तेही निश्चित कळवीनात. तेव्हा हिंदुस्थान सरकारास अर्ज करावा म्हणून आम्ही ठरविले;

पण हिंदुस्थान सरकारास अर्ज धाडू देअीनात.

असा कोंडमारा होअू लागला. माझे बंधू तर माझ्याहूनही पूर्वी आलेले होते. परंतु त्यांसही बाहेर काढतो म्हणत पण काढीनात. अेकदा पर्यवेक्षक माझ्याशी असाच युक्तिवाद करता करता म्हणाले की, तुमच्या प्रश्नास अुत्तरे नाहीत ही गोष्ट खरी आहे. परंतु

तुम्ही संपास अुत्तेजन देता!

मी म्हटले, पण संपात जे प्रत्यक्ष भाग घेतात ते तर बाहेर गेले आहेत, आणि ते योग्यच झाले. मग नुसते तुम्ही संप केला हे बरोबर केले असे म्हणणाऱ्याचा अपराध प्रत्यक्ष संप करण्यापेक्षा अधिक म्हणावयाचा की काय? हे दंडविज्ञानाच्या तत्त्वाच्या सर्वस्वी अुलट नाही काय? आणखी असे पाहा की, मी संपास आजवर अुत्तेजन का दिले नाही? किंवा दिले असले तर ते माझे मित्र का मानीत नव्हते? आजच संप का झाला? अिंदूस फाशी खाण्यास मीच अुत्तेजन दिले का?

अुल्लासकरास वेडे होण्यासही मी शिकविले का?

राजबंद्यांस ज्या खाण्यापिण्याच्या, कष्टदायक कामाच्या, मानसिक चिंतेच्या, भावी निराशेच्या आणि पदोपदी अपमानाच्या तीव्र यातना सहन कराव्या लागल्या आणि लागत आहेत त्या कारागारीय पद्धतीच्या

यातनाच संपास उत्तेजन देतात, मी नव्हे.

तुम्ही राजबंदीवानांप्रमाणे त्यांस सवलतीने वागवा, निदान साधारण चोर-दरोडेखोरांप्रमाणे तरी त्यांस लेखन अित्यादिकांवर नेमा म्हणजे कोण कशास संप करणार? आधीच कष्टमय असलेल्या कारावासात संप करून कमी अन्नावर किंवा कांजीवर खोलीत तडफडत पडून कष्टतर दुर्दशेत पडण्याची आम्हांस हौस का आहे? मी तर अजून देखील काम सोडले नाही; मग संपाचा दोष आमचेवरच तुम्ही कसा ढकलता? वारंवार माझ्या या कोटिक्रमाचे यथार्थत्व तेथील स्थानिक अधिकारी – प्रसंगी बारीदेखील – स्पष्टपणे मान्य करीत. पण अितकेच म्हणत, ''हे आमच्या हाती नाही. हिंदुस्थान सरकारचे हाती आहे. त्याचे आज्ञेने तुम्हास कारागृहातच ठेवणे भाग आहे.''

माझ्या प्रकरणाची अशी घासाघीस चालली असता आणखी अेक प्रकरण अगदी विकोपास आले. अंदमानात राजबंदींमध्ये धैर्याने कष्टास तुच्छ लेखून जे काही लोक शेवटपर्यंत हटातटाने राहिले, त्यांत बंगाल्यातील अेक सोळा-सतरा वर्षांचा ब्राह्मणाच्या संभावित कुळातील नवयुवक

नानी गोपाळ

हा होता. बंगामध्ये अेका मोठ्या युरोपियन पोलीस अधिकाऱ्याच्या धावत्या मोटारीवर बॉंब फेकल्याच्या अपराधासाठी त्यास चौदा वर्षे शिक्षा झाली होती. तुरुंगात सोळा वर्षांच्या मुलास घाण्याचे कठीण काम देण्यात येत नसे तरीही त्यास घाण्यास जुंपण्यात आले! त्याविषयी अर्थातच वाद वाढून त्याने काम नाकारले. गेल्या संपात सर्वांमध्ये ज्यांस अधिक त्रास सोसावा लागला त्या चौघा-पाचांत तो अेक होता. मोठ्या राजबंदीवानांत राहून तो बिघडतो असे वाटून त्यास अेकीकडे ठेवण्यात आले; पण त्याची चिकाटी सुटेना. तो नमेना. हातकडीत बहुधा तो अुभाच असे. जो जो जास्त जास्त शिक्षा होत तो तो तो अधिकच चिडे. काम सोडले म्हणून शिक्षा झाल्या. त्याने कपडे धुणेही सोडले. कपडे धुवीना म्हणून गोणपाटाचे पोत्याचे फाडून केलेले खरखरीत कपडे शिक्षेस्तव दिले, तर त्याने कपडे घालणेच सोडून दिले. ते गोणपाटी कपडे त्याच्या अंगात बळाने दोघाचौघांनी त्याला पाडून घातले आणि जवळ जवळ शिवून पक्के केले तर त्याने रात्री फाडून टाकले. म्हणून हातांस रात्रीदेखील हातकड्या घालून कुलपे ठोकली तर त्याने रात्रभर गुपचूप खटपट करीत हातकड्या तोडून टाकल्या. का तोडल्यास म्हणून शिव्यागाळी केल्या तर त्याने अुत्तर देणेच सोडून दिले. अधिकाऱ्यांच्या प्रश्नास अुत्तर न देणे या अुद्दामपणाबद्दल शिक्षा दिली तर त्याने अधिकारी येताच अुभे राहणेच सोडून दिले. याची शिक्षा म्हणून कोठडीबंदी वाढविली तर तो कोठडीतून कशाही कार्यास बाहेरच येअीनासा झाला. स्नान देखील करण्यास बाहेर येअीना. तेव्हा बळेबळे अुचलून आणून नागवाचा नागवा हौदावर पाडून

भंग्याकडून स्नान घालवीत

आणि नारळाच्या छिलक्याच्या तुकड्याने अंग घासवीत की ह्याची पाठ अर्धरक्ताळल्यासारखी लाल होअून आग आग व्हावी. पण तो हटेना. त्यास दुष्ट पठाण अेकांतात बीभत्स शिव्या देत. दिवसा तो नागवा राही म्हणून रात्री त्याचे अेक कांबळे काढून घेतले तर त्याने दुसरेही फेकून दिले. दिवसारात्री तसाच नागडा अुघडा थंडीत कुडकुडत नुसत्या भुअीवर तो महिनोगणती पडलेला होता! त्याचे मुख्य मागणे हे होते की,

आम्हास राजबंदीवान म्हणून लेखले जावे.

तो म्हणे, अन्न वाअीट की चांगले हा प्रश्न दुय्यम आहे; मानाचा प्रश्न पहिला आहे. आम्ही राजबंदीवान आहोत, साधारण चोर-डाकू नाही हे सिद्ध झाले पाहिजे. चीफ कमिशनरांनी त्यास तुझी मागणी कधीही मान्य करता येणार नाही म्हणून कळविले. पण तो अैकेना. अखेर कमिशनरने त्यास स्वतः येअून सांगितले, ''तुला वाटते तू तसा हालात राहिलास की, आम्ही द्रवू वा भिअू पण ते काही नाही. तू तेथे तसा मेलास तरी आम्हांस काय चिंता?'' परंतु चिंता नसली तरी अधिकाराचा जो अुपमर्द तो ते सतरा वर्षांचे पोर अेकसारखे करीत होते तो मात्र अधिकाऱ्यास स्वस्थ बसू देअीना. बारीचे नेहमीच म्हणणे असे की, अेकदा या राजबंदीवानांतील दोघा–तिघांस वेत मारले की आताच्या आता हे बाबू लोक शुद्धीवर येतील. साधारण बंदीवानांचा त्यास तसा अनुभव असे. अुलटपक्षी आमच्यातल्या दोघातिघा तरुण वर्तमानपत्रांच्या संपादकांनी सांगावे की, राजकीय बंदीवानांस वेत मारू नयेत अशी मोर्लेची आज्ञा झालेली आपण स्वतः वाचली आहे. या बातमीने वेत मारण्याच्या धमक्याच आहेत असे आम्ही बहुतेक समजत असू. तथापि संपात मी नेहमी सांगे की, आज्ञा तशी ती बदलविणेही त्यांच्याच हातात असल्याने आपण वेतही वेळेवर मारले जातील असे गृहीत धरूनच संपात समाविष्ट झाले पाहिजे. यःकश्चित पोर व दरोडेखोर अशी वीस वर्षांची बर्मा पोरे तीस-तीस वेत हू का चू न करताना खातात याचे कारण लहानपणापासूनच्या सवयीने ती निर्ढावलेली असतात. आपणही निश्चयाने निर्ढावू. वेत मारले तर वेत खाअू. अशा प्रकारे निर्धार केल्याने चीफ कमिशनरनेही वेत खावे लागतील म्हणून बजावले तरी नानी गोपाळ अैकेना. कोलू तर राहोच पण कोणतेही काम करीना. अखेर त्रासून अधिकाऱ्यांचा बारीचे युक्तीकडे कल होअू लागला आणि शेवटी त्यांनी

नानी गोपाळास वेत मारण्याचे ठरविले !

ती बातमी अगदी गुप्त म्हणून बारीने मला आधी कळविली. मी म्हटले, आपण जरी अेकांतात व्यक्तिशः म्हणून ही बातमी सांगत आहा तरी आपण अधिकारी म्हणूनच ती सांगत आहा आणि माझे अुद्‌गार आपण वरील अधिकाऱ्यांस कळविण्यासाठीच सांगत आहा हे मी जाणून आहे, तरी आपणास स्पष्टपणे असे सांगणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो की, जर त्या मुलास तुम्ही वेत माराल तर आजपर्यंत कधीही बिथरले नाहीत असे राजबंदी बिथरून जातील. या लोकांचे मागचे धाडस आणि भयंकर कृत्ये तुम्ही आठवा, तुम्ही समर्थ आहा, तुमच्या पासंगासही त्यांची येथील शक्ती पुरणार नाही. पण त्या शक्तीने जे काय होअील ते करावयास ते चुकणार नाहीत. अजून साधारण प्रतिवाद आणि प्रतिकार ते करीत आहेत. पण जर असाधारण शिक्षा दिल्या गेल्या आणि

रक्त सांडले तर रक्त सांडण्यास ते कमी करणार नाहीत.

हे मी काय व्हावे ते सांगत नाही तर काय होणे संभवनीय आहे ते सांगत आहे.'' बारी हसला. गेला पण मनात दचकल्याविना राहिला नाही. तिकडे वेत मारण्याची शिक्षा सांगण्यात आली, वेताची तिरडीही अुभारली. आम्हास खोल्याखोल्यांतून बंद करण्यात आले की दंगाधोपा होअू नये. आता वेत सडकताच अुडणाऱ्या रक्ताच्या चिळकांडीसरशी नानी गोपाळाची किंकाळी अैकू येते की काय म्हणून आम्ही सगळे दचकून कान लावून बसलो तोच अेक वॉर्डर साहस करून मजकडे तशाही बंदोबस्तात आला आणि नानी गोपाळास तुरुंगाबाहेर धाडून दिले म्हणून सांगून निघून गेला. थोडक्याच वेळात ओव्हरसीअर जाणून- बुजून मजकडे आला आणि विनोदाच्या पांघरुणात म्हणाला, काय, ''नानीची X X X फाटून दुभंग झाली आहे.'' त्याच्या या अश्लील भाषेकडे लक्ष न देता मी हसत म्हणालो, ''नानीचे तर काही अेक दुभंग झाले नाही; आणखी कोणाचे असेल तर; नानीला वेत न मारताच तुरुंगाबाहेर धाडण्यात आलेले आहे ही नवी बातमी मी तुम्हास सांगतो!'' तो चकित झाला, परतला. ''माझ्यावरच्या पेटी ऑफिसरास मात्र ही बातमी अितक्यात कशी कळली, तू काय पाहतोस, कोणी सांगितली ती, पकडून आण त्याला'' म्हणून रागावत निघून गेला.

ती बातमी खरी होती कारण शिक्षा दिल्यावरही अधिकाऱ्यांस तिचे अुत्तरदायित्व घेववेना. चीफ कमिशनरला दूरध्वनी (टेलिफोन) केला तोही चाचरला आणि शेवटी तो वेताची शिक्षा रद्द करून नानीस त्या तुरुंगातून काढून बाहेर अेका जिल्ह्यातील जुन्या तुरुंगात काही दिवस ठेवावा म्हणून दूरध्वनीनेच आज्ञा देण्याची त्यांस सुबुद्धी झाली. अेवीतेवी हे संकट टळले. परंतु जरी

नानी गोपाळास वेत मारण्याचे नाकारले

हे आम्हांस बरे वाटले तरी त्याचा फारच हिरमोड झाला! त्याला वेत खाअूनही मी चिकाटी धरून दाखवीन म्हणून जी अेक तरारी वाटत होती ती अुतरली. त्याच्या या धैर्याची वाहवा शत्रूंनाही केल्यावाचून राहवले नाही. त्यास आम्हापासून दूर नेले की तो तेथे आमच्या अुत्तेजनाच्या कक्षेबाहेर पडल्याने नरम होअील अशी अधिकाऱ्यांची अटकळ होती. पण लवकरच ही अुत्तेजनाची आपत्ती किती चुकीची होती हे त्यांस समजून आले. कारण आम्हापासून दूर होताच त्याने त्या बाहेरील बंदीवासात

अन्नत्याग केला.

तो आत होता तोवर अन्नत्यागापासून आम्ही त्यास अेकसारखे परावृत्त करीत होतो. त्याच्या अन्नत्यागानंतर तीन-चार दिवस त्याच्याकडे कोणी लक्ष दिले नाही. तो कोणाशी काही बोलला नाही. अन्नपाण्यावाचून नुसता पडला होता. हे नवीन प्रकरण पाहून अधिकाऱ्यांनी त्यास अुचलून पुनः आमच्या सेल्युलर तुरुंगात आणून बंद केले तरी तो अन्न घेअीना. पुढे पाचसहा दिवसानी त्यास नियमानुरूप बळाने नाकातून नळी ढोसून दूध पाजण्यात येअू लागले.

आत नानी गोपाळची ही स्थिती झाली असता बाहेर अेक नवीनच प्रकरण अुपस्थित झाले. बाहेर गेलेल्या राजबंदीवानांत बहुतेक अेकमेकांस भेटण्यासाठी हजार नियम केले तरी ते मोडून या जिल्ह्यातून त्या जिल्ह्यात गुपचुप जात असत. हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की, अितर बंदीही असेच चोरूनमारून भटकत. परंतु कोणतीही गोष्ट राजबंदीवानांनी केली की, तिने अधिकारी लगेच दचकत. स्वदेशाची बातमी आणणे आणि अितर बंदीवानांमध्ये स्वदेशी व्रताचा प्रसार करून बंदीवानांत देशभक्ती अुत्पन्न करणे हे आपले कारागारातील अेक कर्तव्यच आहे असे मानणाऱ्या मंडळींनी आठवड्यात ज्या काही लपूनछपून बातम्या मिळविलेल्या असत त्या अेका कागदावर अुतरून, त्याचेबरोबरच अेखादी नवी देशभक्तीची कविता लिहून त्या कागदाच्या दहावीस हस्तलिखित प्रती जिल्ह्यातून वाटाव्या. त्यात पुढे पुढे अेक संपदाकीय लेखही लिहिला जाअू लागला! अर्थातच तो कागद

वर्तमानपत्राचे पिलू

शोभू लागला. बंदीवानातून पुढे चालता चालता काही तत्रस्थ 'स्वतंत्र' लोकांचीही ओळख होअून राजबंदीवानांचे वजन वाढू लागले. हे 'स्वतंत्र' म्हणजे पूर्वीच्या बंदीवानांच्या सुटकेनंतर तेथेच वसलेल्या कुटुंबाची संतती होती. राजबंदीवानांच्या ह्या चळवळीची माहिती अतिशयोक्तीने फुगत फुगत अेका मोठ्या कटाचे रूप घेअून अधिकाऱ्यांच्या कानावर जात चालली. अितक्यात अंदमानातील राजबंद्यांच्या स्थितीची, अिंदुभूषणाच्या फाशीची, अुल्लासाच्या वेडाची अशी काही गुप्तपणे धाडलेली पत्रे हिंदुस्थानात पोचली आणि ती

रोमांचकारी यातनांची कहाणी

हिंदुस्थानी पत्रांतून छापली जाताच अंदमानातील अधिकाऱ्यांत अेकच खळबळ अुडाली. हिंदुस्थानातल्या पत्रांतील अेखादा लेख अिकडे कितीही भिकारडा वाटो, पण तिकडे अंदमानात आम्हांस त्यायोगे अेक दिवस तरी सुखाचा जाअी. कौन्सिलातून अंदमानाच्या राजबंद्यांविषयी विचारलेला अेखादा प्रश्न – मग त्यास अिकडे कितीही तुच्छतादर्शक अुत्तर मिळो – आम्हांस अेक महिनाभर तरी जीवन किंचित सुसह्य रीतीने घालविण्याची शक्ती देअी. कारण आम्ही वाटेल तसे तुडविले गेलो तरी आम्हांस कोण विचारतो, असे वाटून जी अेक प्रकारची तीव्र निराशा मनास भग्नोत्साह करी ती लवमात्र दूर होअी. लवमात्र हे समाधान वाटे की, आपण भोगीत असलेल्या यातना अगदीच निरुपयोगी न राहता त्यांच्या प्रसिद्धीकरणाने तिकडे त्या महान

आगीत तेलाचा अेक थेंब तरी

अधिकच ओतू शकतात हा विचार मनास पुनः सुदृढ आणि तितिक्षू करी. दुसऱ्या पक्षी आज नाही अुद्या पण राजबंद्यांस आपण कसे वागवितो याची चौकशी झाल्यावाचून राहणार नाही. अितकेच नव्हे तर प्रसंगी आपणास त्याविषयी अुत्तरही द्यावे लागेल, अशी भीती तत्रस्थ अधिकाऱ्यांच्या मनात अुद्भवून ते पुष्कळ विचार करून वागू लागत आणि ज्या त्या कामात हिंदुस्थान सरकारची संमती विचारून मग काय ते करीत, हा परिणाम आणि ही भीती अगदी प्रथमच अनुभवास येत नसे. प्रथम प्रथम तर अुलट अधिकच कडक आपत्तीशी आम्हांस सामना करावा लागे. परंतु शेवटी त्यायोगेच त्यांस राजबंदीवानांच्या बोलण्याकडे लक्ष देणे भाग पडे.

ह्याही वेळेस तेच झाले. हिंदुस्थानातील पत्रांत ही बातमी कोणी धाडली, कोणी लिखिते नेली अित्यादी गोष्टींचा बरोबर पत्ता न लागल्याने अधिकारी चिडून गेले. थोडे दिवस तसेच गेले. बाहेर धाडण्याविषयी माझ्या अर्जाची सुनावणी होअून मला त्यापूर्वी पाच-सहा दिवसच अुत्तर मिळाले होते की,

तुम्हास सोमवारी बाहेर धाडण्यात येअील.

मलाही आश्चर्य वाटले! वाटले मी गेलो की बंधूही बाहेर जातीलच! घाअीघाअीने कविता ज्या भिंतीवर त्या चाळभर लपून कोरलेल्या होत्या त्या पाठ करून टाकल्या आणि सोमवारची वाट पाहत राहिलो. पण विश्वास मुळीच नव्हता की ते मला बाहेर धाडतील म्हणून. सोमवार आला. अितर कित्येक बंदीवान बाहेर धाडण्यात आले; पण मी आपला कोठडीतल्या कोठडीत बंद! तिसरे दिवशी पर्यवेक्षक आला. मी विचारले हे काय? तो जरा वचनाचा प्रामाणिक असे. त्यानेच मला सोमवार म्हणून सांगितले होते. म्हणून त्यासही जरा ओशाळल्यासारखे झाले. त्याने सांगितले की, चीफ कमिशनर रंगूनला गेला आहे. येताच काय ते कळेल. तेव्हाच शंका आली. अेकदाचा कमिशनर रंगूनहून लेफ्टनंट गव्हर्नरला भेटून आला. तेथे काय ठरले कोण जाणे. पण मला बाहेर धाडण्याचे ठिकाणी अेक दिवस सकाळी जे जे बाहेर गेले होते त्या राजबंद्यांची

अुभ्या अंदमानात अेकदम धरपकड सुरू झाली!

कोणाला हातकड्या घातल्या. कोणास तसेच धरून ठेवले. कोणाच्या खोल्यांचे झाडे घेतले गेले. वाढता वाढता राजबंद्यांवरून ती आपत्ती अितरांवरही कोसळली. काही स्वतंत्र घरांची, काही जमादारांची, काही तांडेलांची पाहावे तेथे झडती, धरपकड! गोऱ्या अधिकाऱ्याची अुग्र आरडाओरड! सर्वजण भयचकित झालेले. कारण राजबंदीवानांनी बाँबगोळे करून अंदमानमधून जाण्याचा अेक मोठा कट रचला आहे अशी अधिकाऱ्यांस बित्तंबातमी कळली होती. परंतु अितक्या झडत्याबिडत्यातून अेखादा बाँबगोळा तर काय परंतु लवंगी फटाका देखील सापडला नाही. तो बित्तंबातमी देणारा लालमोहन नावाचा बंगाली पुढे आणखी अशाच अेका प्रकरणात खोटी बातमी दिल्याच्या अपराधावरून अधिकाऱ्यांचेच क्रोधास पात्र झाला होता. त्यावरून त्याची ही बातमी किती खरी होती हे दिसतच आहे आणि आश्चर्याची गोष्ट की, ह्याच वॉर्डरने पूर्वी होतीलालाच्या पत्रास अिष्ट स्थळी आपल्या हाताने पोचवल्याची शंका अधिकाऱ्यांस आलेली होती. क्वचित त्या शंकेमुळे झालेला अधिकाऱ्यांचा राग शमविण्यासाठीच वॉर्डरमहाशयांनी राजबंद्यांविरुद्ध ही चुगली केली असावी.

ते काय असेल ते असो. पण राजबंद्यांच्या दुर्दशेला पारावार अुरला नाही. कोणी म्हणे, कोणत्या ओहोळात बाँब सापडला, तर कोणी म्हणे अमक्या राजबंदीवानाने बोटी आणविण्याची धाडलेली पत्रे धरली गेली आहेत. कारण काय होअील हे कोणासच कळेना. राजबंद्यांस या दंगलीचा लाभ घेअून धर-धरून तुरुंगात कोंबण्यात आले. अेवढ्यासाठी तर चीफ कमिशनर रंगूनला गेला होता! बारीच्या महत्त्वास तर सीमाच अुरली नाही. तो कमिशनरला सांगे, तुम्हास वाटे मीच वाअीट! पण हे भयंकर लोक, तुम्हास देखील त्यांस सभ्यपणाने वागविता आले नाही. त्यांस अुठता लाथ बसता बुक्कीच ठीक.

आधीच बम्‌महादेवाच्या प्रसादाने अेकेक जन्मठेप मिळालेल्या आम्हां राजबंदीवानांना पुनः त्याच बम्‌महादेवाची ही दुसरी कृपा काय प्रसाद देते ही चिंता रात्रंदिवस लागून राहिली. त्या चिंतेत आमच्या बाहेर जाण्याचा प्रश्न जो अेकदा बुडाला तो पुनः काही वर आला नाही. बाँबगोळ्याच्या आणि अंदमान अुडवून पळून जाण्याच्या कटाची बातमी अैकल्याने किंवा अैकल्यासारखे केल्याने अधिकारी अगदी अुर्मटपणे सांगू लागले की बाहेर जाण्याचे आता नाव काढू नका. हिंदुस्थान सरकारचा शेवटचा हुकूम आला आहे. शिक्षा संपल्यावर किंवा

मेल्यावर काय ते तुरुंगाचे बाहेर पडाल !

अेक जन्मठेप कंठित असलेले निःसहाय, अवश, अेकेक करून कोठड्यातून कोंडलेले त्यात हा नवा भयंकर आरोप तरी नक्की काय आहे हे न कळलेले, अशा स्थितीत मानसिक चिंतेने त्या राजबंदीवानांची अशी अुत्तरे अैकून काय स्थिती होअी त्याचे काय वर्णन करावे? थोडे दिवस अशा असंघटित आणि कर्तव्यमूढ अवस्थेत गेले.

परंतु थोडेच दिवस. कारण अेक- दोन आठवड्यांतच पुढील कार्यक्रमाची साधारण रूपरेषा आखली गेली. प्रथमतः अुगीच न घाबरता दोघा-तिघांनी असा अर्ज करावा असे ठरले की, काय आरोप तो नक्की कळवा. कट, राज्यक्रांती, राजद्रोह, बॉंब करणे, पळून जाण्याचा बेत, काय जो अपराध तुम्हांस वाटत असेल तो अुघड आरोपित करून आमच्यावर खटला भरा. जे बाहेरून आले त्यांच्यातील ज्यांनी ज्यांनी ह्याप्रमाणे सांगितले त्यांना त्यांना बरीच हो ना करता करता अखेर अुत्तरे देण्यात आली की तुमच्यावर खटला भरावा अितका आमच्यापाशी पुरावा नाही! परंतु पुरावा नसेल तर बाहेर सोडा म्हटले तर ते मात्र नाव काढू नका म्हणून धमकी मिळे. अंदमानामध्ये जेथे बंद्यांवरील खटल्यांत वकीलही देता येत नाही आणि पंचही – ज्यूरीही – नाहीत अशा न्यायकोर्टात बारीसारखे पुरावा अुत्पन्न करणारे कर्तबगार लोक असताही अुघड चौकशी करण्याअितका पुरावा जर मिळू शकला नाही तर तो आरोपच किती काल्पनिक किंवा अतिरंजित असला पाहिजे हे काही सांगावयास नको. पण तो आरोप सबळ नसला तरी सोयीस्कर होता. त्यायोगे हिंदुस्थान सरकारकडे भयंकर चित्रे रंगवून धाडता येअून ही राजबंदीवानांची ब्याद त्या कारागृहातच डांबून टाकणे बरे असे त्याचे मत करविण्यास आणि अेतावता मला कारागृहातून बाहेर सोडण्याची आपत्तीही सहज टाळण्यास अधिकाऱ्यांस अेक परिणामकारक साधन मिळाले.

मी अन्नत्याग केला.

मी जेवण नाकारिले म्हणून कळताच अधिकारीवर्गात अेकच खळबळ अुडाली. चीफ कमिशनरने हे प्रकरण कसेतरी मिटवा म्हणून पर्यवेक्षकास कळविले. अन्न सोडविण्यासाठी मजवर खटला भरला होता; पण खटल्याचे वेळी शिक्षा न देता मला जेवण स्वीकारावे म्हणून आग्रह करण्यात आला. मी माझा हेतू कळविताच 'नानी गोपाळास' मला मेटू देण्याविषयी परवानगी देण्यात आली. मी तीन दिवसपर्यंत अन्नग्रहण करीत नाही हे नक्की कळताच नानीसहि फार वाअीट वाटले. बारीसाहेबासह मला त्याची भेट घेण्यास धाडण्यात आले.

अन्नत्यागाच्या संपाचा अंत

अन्न त्यागून अुपाशी स्वतःच मरत पडण्याच्या स्वपक्षघातक युद्धपद्धतीचा मी तीव्र विरोध करीतच होतो. त्याचा परिणाम होअून अन्नत्यागाची कल्पना मंडळीनी सोडून दिली. सगळ्यांमध्ये 'नानी गोपाळास' अन्नग्रहण करण्यास सिद्ध करणे अत्यंत कठीण गेले. सर्व अुपाय थकले. तो अगदी मरणाच्या दाराशी बसला. तेव्हा असा धीरोदत्त मनुष्य व्यर्थ मातीच्या मोलाने जाअू नये म्हणून निर्वाणीचा अुपाय योजून पाहावा असे मी ठरविले आणि जर तू अन्नग्रहण करणार नाहीस तर मलाही अन्नत्याग करावा लागेल, असा धाक घातला. लगेच दुसऱ्या दिवशी तेव्हा माझ्या म्हणण्यास त्याने मानिले आणि अन्नग्रहण करण्याचे ठरविले. मी त्यास स्पष्ट सांगितले की, ''मरावयाचे तर असे बायकी हट्टाने व्यर्थ मरू नकोस. काही तरी......मग मर ! शेवटी''

त्यानेही अन्नग्रहण केले, मीही अुपास सोडला.

आता दोन वेळ मिळेल ते अन्न – कारण कामे सोडल्याने सरकारी शिक्षा म्हणून कमी अन्न देण्यात येअी – खालून वर नारळाचा सप्पा राजबंदीवान अुडवू लागले पण काम तेवढे करीनात. अुपाशी का मरता, हिसकून हिसकून अन्न घ्या, लठ्ठ व्हा आणि काम मात्र करू नका! हा माझा मंत्र सगळ्यांनी अुचलला, तेव्हा जे राजबंदी अवधीच्या शिक्षांचे होते त्यांवर काम सोडण्याच्या अपराधासाठी तुरुंगातील सर्व शिक्षा संपल्याने मॅजिस्ट्रेटपुढे खटले करण्यात आले. कोणास दोन महिने शिक्षा वाढली, कोणास चार महिने, नानी गोपाळास अेक वर्ष शिक्षा वाढली.

मागे लिहिलेच आहे की हिंदुस्थानात अंदमानच्या माहितीची पत्रे छापिली गेल्याने बरीच खळबळ अुडाली होती. त्यात या कटाच्या प्रकरणाची भर पडल्याने हिंदुस्थान सरकारलाही अेकदा अंदमानातील परिस्थिती प्रत्यक्ष पाहून येण्यासाठी कोणास तरी धाडणे अवश्य आहे असे वाटले. तेव्हा स्वतः गृहमंत्री (Home Member) सर रेजिनाल्ड

क्रॅडॉक – जे पुढे ब्रम्हदेशचे गव्हर्नर झाले ते – अंदमानास आले. अंदमानामध्ये आधीच कोणी वरचा अधिकारी कधी फारसा येत नसे आणि त्यातही जर अेखादा कोणी आलाच तर त्याचे येणे हे अितके गुप्त ठेवण्यात येअी की बंदीवानांस हा कोणी अेखादा प्रेक्षक फिरून जात आहे की कोणी अधिकारी आलेला आहे हे कळणे अशक्य होअी. त्यायोगे कित्येकांस आपली गाऱ्हाणी त्याच्या कानावर घालण्यास संधी मिळत नसे. कोणी काही आरडाओरड केली नाही म्हणजे ते अधिकारी परत जात आणि प्रतिवेदित (Reported) की सब ठीक है! तसे याही वेळेस घडू नये म्हणून राजबंदीवानांना गुप्तपणे गृहमंत्री येणर ही बातमी कळताच त्यांनी आम्हांस त्यांची भेट घ्यावयाची आहे म्हणून मागणी करण्यास आरंभ केला.

'तुम्हास कोणी सांगितले' म्हणून ओरडणाऱ्या दरडावणीना भीक न घालता असाही निश्चय ठरला की यापुढे वरचा अधिकारी आला आणि त्याची भेट होअू दिली नाही तर खोल्यांतून मोठमोठ्या हाका मारावयाच्या, मग नियम-भंगाची शिक्षा झाली तर झाली. पुढे हा निश्चय अनेक वेळा व्यवहृतही करावा लागून राजबंदीवानांना शिक्षाही भोगाव्या लागल्या. अखेर जेव्हा सन १९१३ वर्षी

गृहमंत्री सर रेजिनॉल्ड क्रॅडॉक आले

तेव्हा निवडक राजबंदीवानांस त्यापुढे बोलावण्यात आले. कोणाच्या गाऱ्हाण्यास अुत्तर मिळाले ''तुम्ही सरकारचे शत्रू आहात, तुम्हांस मृत्युदंड योग्य होता.'' कोणास सांगण्यात आले ''बाहेर जाण्याचे नाव काढू नका! तुम्ही राजद्रोही कारस्थाने रचिता! पुरावा? आम्हांस सिद्ध करता येत नाही. पण आम्हांस माहीत आहे!'' माझ्या संभाषणात आरंभ जरा कारस्थानी सौम्य स्वरूपाचा झाला. सर साहेब म्हणाले ''सावरकर! काय ही तुमची दुर्दशा तुम्ही आपल्या हाताने करून घेतलीत! मी तुमची सगळी पुस्तके वाचिली आहेत. तुमचे ज्ञान आणि शक्ती जर योग्य मार्गाने व्यय केली जाती तर तुम्हांस सरकारी हातात असलेली कोणतीही

श्रेष्ठ प्रकारची नोकरी मिळू शकती !

पण या दुर्दशेत पडणे तुम्हास पसंत पडले!'' मी म्हटले, ''आपल्या सहानुभूतीविषयी मी आभारी आहे. ही दुर्दशा टाळणे तुमचे हाती आहे. हिंदुस्थानात आता गोखले यांचा शिक्षण सक्तीचे करण्याचा ठराव विधिमंडळासमोरच (कायदे कौन्सिल) आला आहे. जर तो संमत होअून अशा प्रकारचीच विधायक प्रगती करण्यास माझ्या राष्ट्रास मन:पूर्वक संधी देण्यात येअील तर मग मीच काय पण माझे पूर्वी सहकारी असलेले क्रांतिकारक मित्रही शांततेच्या मार्गाने जाण्यास अेका पायावर सिद्ध होतील. मला वाटते ते देखील असेच म्हणत असतील.''

सर क्रॅडाक : हे तुम्हास कसे माहीत पडले? ते कुठे आहेत तुम्हांस माहीत आहे काय?

मी : ते कसे शक्य आहे? तुमच्या कोठडीत तुमच्या पहाऱ्यात मी रात्रंदिवस बंद नाही का? पण आमची अेकमेकांची मनोवृत्ती आम्हांस माहीत आहे, त्यावरून मी तर्क करितो. शांततेने प्रगती शक्य होताच क्रांतिकारक मार्ग स्वीकारणे मी अधर्म्य समजतो. तेही समजत होते, असावेतही.

सर : छट्. तुम्ही चुकता. ते अजूनपर्यंत तीच रणगर्जना करीत आहेत आणि तुमचे नाव घेत आहेत. हिंदुस्थानात म्हणा वा अमेरिकेत म्हणा, पण तुमची मंडळी अजूनही त्या अपराधी चळवळीत दंग आहेत.

मी : ही बातमी आता तुम्ही सांगता म्हणून मला कळते! माझे नाव कोणी घेणे न घेणे हे मला कसे थांबविता येणार? मला त्यांनी पुढारी म्हणून म्हटले तरी मी येथून त्यांच्याशी संबंध ठेवू शकतो अशी तुम्हांस कल्पना तरी करिता येते का? (या वेळी सन १९१२-१३ अमेरिकेत गदर नावाचे क्रांतिकारक पत्र आणि अितर चळवळी अभिनव भारतातील युरोपमधून अमेरिकेत गेलेली लाला हरदयाळजी अित्यादी मंडळी चालवीत होती हे वाचकांनी ध्यानात ठेवावे.)

सर : (आणखी थोडेसे भाषण होअून मध्येच) मग मघा तुम्ही म्हणाला तशा प्रकारचे मत त्यांस कळविण्यास तुम्ही सिद्ध असाल तर पत्र टाकण्याच्या परवानगीचा विचार करू.

मी : पत्र मी मोठ्या आनंदाने टाकीन; परंतु ते मजकडून त्यांस स्वतंत्रपणे गेले तर त्याचा अुपयोग.

सर : आमच्या हातून ते पत्र गेले पाहिजे.

मी : त्यायोगे त्यांस मी ते पत्र सरकारी दाबाने टाकिले असे नाही का वाटणार? मी स्वतंत्र पत्र टाकावे हे अुत्तम.

सर : तसे आम्हांस करता येणार नाही.

मी : मग सरकारी हातातून पत्र टाकण्यात काही अर्थ आहे असे मला वाटत नाही.

सर : (मजकडे आपण दोघे अेकमेकांस ओळखून आहोत अशा खोचीने सस्मित पाहत) बरं, काय, तुमची गाऱ्हाणी काय आहेत?

त्यानंतर मी कारागृहीन दु:खाचा पाढा वाचू लागलो. राजबंदीवानांच्या कष्टाचे वर्णन करता करता सरसाहेबासह आलेले आमचे चीफ कमिशनर म्हणाले, ''पण तुम्ही राजबंदीवानांनी अत्याचारी आणि खुनी कट केलेले होते!

जर आज रशियन लोकांचे हिंदुस्थानावर राज्य असते तर

तुम्हांसारख्या बंडखोरांस त्यांनी सायबेरियात धाडले असते किंवा गोळ्या घालून ठार केले असते. तेव्हा आम्ही अिंग्लिश लोक तुम्हांस अितक्या कमी क्रूरतेने वागवितो हे तुम्ही आपले भाग्य समजावे!''

मी : पण रशियन लोक राज्य करीत असते तर त्यांनी हिंदुस्थानास नि:शस्त्र केले नसते. आज रशियन सायबेरिया अित्यादी प्रांतात त्रयस्थ लोकांतील अधिकारी सैनिक सेनापत्यही करू शकतात, तसे आमचे लोकही करू शकते आणि मोगलांविरुद्ध जसे झाले तशी आम्हांस अुघडअुघड बंडे करून स्वातंत्र्यही लवकर मिळविता आले असते!

सर : तुमचे हिंदु राजे असते तर आणखीच क्रूरता घडती. बंडखोरांस ते हत्तीच्या पायाशी बांधून मारीत असत!

मी : होय असत! आणि अिंग्लंडमध्येही नुसत्या चोरीकरता सर्व रस्त्यांतून फरफटवीत नेत अपराध्यास फाशी देत असत. पण 'असत' म्हणून आज कोणी चोरास अशी फाशी देते आहे काय? खरी गोष्ट अशी आहे, मनुष्य- जातीच्या सार्वत्रिक सुधारणांचे लाभ दोन्ही पक्षांस सारखेच मिळत आहेत. पूर्वी बंडखोरांस हत्तीच्या पायी बांधून मारीत तर बंडखोर यशस्वी झाले तर तेही चार्लस्‌सारख्या राजाला फाशी लटकावीत! आज दोन्ही पक्ष अधिक सभ्य आणि सौम्य व्यवहार करणे हे आपण आपल्या सुधारणेचे चिन्ह समजत आहोत आणि ते तसे जोवर आपण समजता म्हणून म्हणत आहात तोवरच आम्हीही तुमच्याच नियमाप्रमाणे वागविले जावे म्हणून म्हणत आहोत. आपण निर्नियम वाटेल तसे छळ करू म्हणून अुघडपणे सांगावे म्हणजे आम्ही त्या परिस्थितीसही कसे तरी तोंड देअूच!

अशा अर्थाच्या संभाषणानंतर गोष्ट पुन: मूळ पदास आली. अंदमानातील बंदीसंस्थेविषयीही काही प्रश्नोत्तरे होअून आम्हांस सांगण्यात आले की, हिंदुस्थान सरकार काय ते अुत्तर धाडील.

क्रॅडॉक धमकावून गेले, अुत्तरही येअीना. अंदमानाचेच अधिकारी सांगू लागले, आता आपले आहे त्यात समाधान माना. परंतु काहीना काही तर चळवळ केल्यावाचून राहावयाचे नाही अशा निश्चय करून सर्व राजबंदीवानांनी

तिसरा संप पुकारला.

अेक दोघे सोडून सर्वजणांनी कामे सोडून दिली. सहा सहा महिने बेड्याच्या शिक्षा झाल्या. नानी गोपाळने अन्न सोडून दीड महिना झाला होता. बळे बळे त्यास नाकाने नळीतून थोडे दूध पाजण्यात येअी. तो अगदी अस्थिपंजर झाला. तरी त्या

दीड महिना अन्नत्याग केलेल्या मुलास आठ दिवस हातकडीत दिवसभर अुभे राहण्याची शिक्षा

ठोठावली गेली! तो डगमगला नाही. परंतु त्याच्या दु:खाने अुद्वेगून अितर सहासात जणांनी अन्नत्याग केला. त्यांसही पोटात लेशमात्र अन्न नसता आठ दिवस हातकडीत अुभे करण्यात आले. माझे पत्र यावयाचे होते ते आले परंतु तुमच्या पत्रात आक्षेपार्ह लिखाण आहे म्हणून तुम्हास ते देता येत नाही म्हणून सांगण्यात आले. मी पत्र येताच संपात सामील झालो. त्यातच दोन आठवड्यांची आढाबेडीची शिक्षा झाली. नंतर हातकडी, नंतर साखळबेडी अशा शिक्षा चालल्या. पत्रात आक्षेपार्ह असे काय आहे ते लवकरच आम्हास आमच्या साहाय्यकानी गुप्तपणे कळविले. ते आक्षेपार्ह विधान म्हणजे त्या वर्षी

पार्लमेंटात केरहार्डी यांनी मजविषयी केलेली चर्चा

हे होते. आयर्लंडमध्ये लोक अुघड अुघड बंडाच्या धमक्या देत, सैन्ये अुभारीत फिरत तरी सरकार काही करीना; परंतु सावरकरांसारख्या हिंदी क्रांतिकारकास पिस्तुले अेकत्र करण्यासाठी पन्नास वर्षे काळेपाणी दिले असा टोमणा मारणारी काही चर्चा पार्लमेंटात झाली होती. ती बातमी लिहिलेले ते पत्र मला दिसले असते तर पार्लमेंटपर्यंत आमच्याकडे लोकांचे लक्ष वेधलेले असते असे आम्ही राजबंदी लोक समजून चढून जाअू आणि संप अधिकच जोरावेल अशा भयाने आम्हास ते घरचे पत्र दिले गेले नाही. आम्ही सर्वांनी संपात मुख्य दोन-तीन मागण्या केल्या होत्या. (१) आम्हांस राजबंदीवान समजून त्या वर्गाचे पहिल्या प्रतीचे अधिकार देण्यात यावे (२) नाहीतर केवळ साधे सामान्य बंदीवान समजून अंदमानातील अितर बंदीवानांप्रमाणे बाहेर सोडावे, लिहिण्याची कामे द्यावीत. शेवटी यथासमय कुटुंबातील लोक आणू द्यावे. (३) जर तेही करणे नसेल तर हिंदुस्थानातील तुरुंगांतच आम्हांस धाडून द्यावे. म्हणजे तिकडच्या तरी सवलती आम्हांस मिळतील. सूट-शिक्षेच्या दिवसांची कारागृहीय सूटही मिळत राहील. या मागण्यांसाठी संप चालला असता सरकारी नियम राजबंदीवान अुघड अुघड धाब्यावर बसवीत चालले. कडक पहाऱ्यात निरनिराळ्या कोठड्यांतून रात्रंदिवस बंद असल्याने अेकमेकांचे बेत आणि बातम्या कळविणे कठीण जाअू लागले. मागे वर्णिलेला, 'टेलिफोन' दूरध्वनी बंद झाला. कारण अंगणातल्या दुसऱ्या कोठडीच्या भोकापाशी जाता येअीना. जो तो बंद. तेव्हा

टेलिफोन तुटला तर टेलिग्राफचा शोध लागला!

आणि तोही वायरलेसचा! दूरध्वनी तुटल्यानंतर हे बिनतारी तारायंत्र बरेच दिवस अैटीत काम करीत होते. पायांत बेड्या होत्या. त्यांना वाळे होते. त्या वाळ्यांवर नाहीतर त्या बेड्या दारांच्या गजावर आपटून – अेका ठरलेल्या ध्वनिलिपीत कट्ट कडक, कट्टट्ट, सुरू झाले. केवळ चार-दोन खोल्या, वरच्या खोल्यांशीच नव्हे तर चाळी अेकमेकांस ज्या कोनास लटकलेल्या होत्या, त्यांतील पहिल्या पहिल्या खोल्यांतून आवाज या चाळीतील त्या चाळीत जात असल्याने बातम्या सढळपणे चहूकडे जाअू-येअू लागल्या. पुन: मध्ये जे वॉर्डराच्या विश्वासघाताचे भय तेही अुरले नाही. ही ध्वनिलिपी प्रथम अिंग्रजीत बसविली होती. तिला आमच्या बंधूंनी नागरीत बसविली! तेव्हा शुद्ध स्वदेशी बिनतारी तारायंत्र चालू लागले. तुमच्याकडे बिनतारीचा शोध मार्कोनीने लाविला असेल. आमच्या अंदमानी जगतात मार्कोनीचे बिनतारी येण्यापूर्वीच आमची स्वदेशी बिनतारी सुरू होती.

आणि – हो! हो! – आता जुळले !

हे लिहिता लिहिता ध्यानात आले की 'कॅपिटल' पत्राने आमचे बंधू बिनतारी तारायंत्रावर नेमलेले होते म्हणून जे लिहिले ते मग अगदीच खोटे होते असे काही म्हणता येत नाही. अुगीच त्या बिचाऱ्याकडून आम्ही खटल्याची भीती घालून क्षमा मागविली. होते खरे बुवा, आमचे बंधू बिनतारी तारायंत्रावर नेमलेले होते, खरे! त्या पत्राचे सांगण्यात थोडासा क्षम्य फरक जो झाला तो अितकाच की, ही गोष्ट लढाअीच्या वेळेस झाली असे ते पत्र म्हणाले आणि या बिनतारीचा आवाज शेजारच्या वा पाठीमागच्या अेक-दोन खोल्यांपर्यंतच जात असता 'क्यापिटल' म्हणाले तो जर्मनीपर्यंत पोचे म्हणून! अेवढ्या अंतराचा फरक काहीच नाही. Space and time दिक आणि काल या वस्तू आहेत की केवळ भास आहेत हा तत्वज्ञान्यांना देखील अजून प्रश्नच आहे!

या तारायंत्राने आमचे बेत अेकमेकांस कळत आणि जे करणे ते सर्वजण सारखे करीत. बारी वार्डरांच्या गळचुंडी बसे, हे सामुदायिक बेत ठरतात कसे, कोण बातमी सांगतो. ते अडाणी पठाण, त्यांच्या ध्यानात बेड्या खटखट का वाजतात ते येअीना. कोणी ओरडला तर आम्ही सांगू भजन करीत आहोत मनातल्या मनात! शेवटी अेका कल्पक वार्डरास बेड्यांची प्रश्नोत्तरी खटखट का होते ही शंका आली. अेकाची झाली की दुसऱ्याच्या बेडीची खटखट! त्याने बारीस सांगितले. बारीसाहेब अेका रात्री गुपचुप चहूकडे तुरुंगात हिंडले. त्यांनी ताडले हे बिनतारी तारायंत्र आहे. निरुपाय! बेडी वाजवू देअू नको या कुकर्म्यांना! अितके सांगून निघून गेले.

पण अैकतो कोण? नियम म्हटला की बसविला धाब्यावर

असा धिंगाणा चालला. जेवण वाढताना अेक तास अुघडून राजबंदी अंगणात आणण्यात येत. ते अेकमेकांशी बोलतील म्हणून स्वतः बारीसाहेब गर्जत मध्ये अुभे राहत. अेक-दोन दिवस ठीक गेले. पण पाचव्या का कोणच्याशा दिवशी सर्व राजबंदी पंगत धरून पण अंतरावर थाळीत जेवण घेत असता सुश्राव्य अिंग्लिश भाषेत

सहसाच व्याख्यान अैकू येअू लागले!

''Brothers! We are all born free!'' चमकून सर्वजण वर पाहतात तो 'नानी गोपाळने' अेकदम अुभे राहून 'बोलू नका' या बारीच्या नियमाचा पुरता सूड घेण्यासाठी सार्वजनिक व्याख्यानास आरंभ केला आहे! ''बंधूंनो, आपण जन्मतःच स्वतंत्र आहोत. परस्परांशी प्रेमाने बोलणे, हा मनुष्याचा निसर्गसिद्ध अधिकारही जर शत्रू काढून घेअू लागला तर त्याचे अैकतो कोण! हा मी बोलत आहे आणि बोलणार!'' अशी काही वाक्ये त्याचे तोंडातून अगदी वक्तृत्वपूर्ण थाटाने निघतात न निघतात तोच चवताळून बारी, मिर्झाखान, पठाण वॉर्डर त्याच्याकडे धावून गेले. पण आमच्या वक्त्याचे व्याख्यान अस्खलित चालूच होते. त्याला अचलून नेअून खोलीत बंद करितो त्याचा व्याख्येय विषयाचा समारोप काही संपला नव्हता! राजबंदीवानांस हसू आवरेना. बारीस संताप आवरेना.

पठाणी की हिंदू

माझ्या कोठडीकडे येअून अेकांतात अगदी राहवेना म्हणून मिर्झाखान अर्थात छोटा बारी म्हणाला, ''बडे बाबू, अे लडका नानी गोपाळ तुम्हारा सच्चा शिष्य है. हा तुमचा खरा शिष्य. त्याचे धाडस हिंदूस शोभत नाही; अेखाद्या पठाणाच्या मुलासारखा तो आहे''. मी म्हटले, ''बडे जमादार, तुम्ही चुकता, तुमचे वडील पठाण होते. मग तुमच्यासारखा जर तो पठाणाचा मुलगा असता तर आज स्वदेशासाठी येथे खितपत पडून बारीस कस्पटासमान न लेखता तो तुमच्यासारखा बारीचे पाय चाटीत फिरत असता. दिवसाला बारीने रात्र म्हटले की आपणही रात्र म्हणता! तो हिंदू आहे म्हणूनच तो असा शूर आहे. जमादार, पठाण जातीतील बुद्धिमत्ता आणि शौर्य मीही वाखाणतो. पण सगळेच पठाण शूर असते आणि सगळेच हिंदू शूर नसते तर तुमचे पठाणी वा मुसलमानी राज्य हिंदू कसे अलथून टाकू शकते?''

संप चालला, तेव्हा अखेर हिंदुस्थान सरकारकडून आज्ञा आली की

राजबंदीवानांची नवीन व्यवस्था करण्यात यावी.

ती आज्ञा मोठ्या डामडौलाने सर्वांस अेकत्र करून वाचून दाखविण्यात आली. त्यात मुख्य गोष्टी या होत्या–

(१) राजबंदीवानांतील जे अवधीचे बंदीवान आहेत त्यांस हिंदुस्थानातील तुरुंगात धाडून देण्यात येअून तिकडे रीतसर शिक्षेची सूट मिळत राहील.

(२) जे जन्मठेपीचे आहेत त्यांस चौदा वर्षेपर्यंत तुरुंगात ठेवण्यात येअील. नंतर जर त्यांची वर्तणूक ठीक राहिली तर बाहेर हस्तश्रमाव्यतिरिक्त मोकळे सोडण्यात येअील.

(३) तुरुंगात चौदा वर्षेपर्यंत असताना त्यांना अन्न आणि कपडे वरच्या प्रतीचे देण्यात येअून पाच वर्षे पुरी होताच स्वतः स्वयंपाक करून खाण्याची परवानगी देण्यात येअील. व्ययासाठी महिन्याला काही रुपया बारा आणेपर्यंत पैसेही देण्यात येतील.

तिसऱ्या संपाचा शेवट

वरील अटींवरून दिसून येअीलच की, संपातील काही मागण्या मान्य झालेल्या होत्या. ''ही अगदी न फिरणारी व्यवस्था'' म्हणून दिल्लीहून लिहून आले होते. तथापि अशा किती तरी न फिरणाऱ्या व्यवस्था चळवळ करून राजबंदीवानांनी फिरवून घेतल्या होत्या! तेव्हा आपल्या शक्तीत असलेल्या सामर्थ्यानुरूप हे मिळाले ते पदरात टाकून पुढे दुसरी संधी मिळेतो प्रकरण मिटवावे असे ठरले आणि सर्वांनी संप संपवून कामे सुरू केली.

लवकरच अवधीचे शिक्षेकरी (Term-convicts) हिंदुस्थानातील तुरुंगात धाडण्यात येअू लागले. जाताना त्यांस आम्हांकडून बजावून सांगण्यात आले की, देशात अंदमानातील अपेष्टांची प्रसिद्धी सारखी करीत राहा आणि देशातून जेव्हा जेव्हा अंदमानास बंद्यांची चलाने येतील तेव्हा तेव्हा स्वराष्ट्राच्या बातम्या धाडीत चला. ते राजबंदी हिंदुस्थानातील अेकाच प्रांतात न पाठविता सर्व प्रांतांत सरकारने विखरून ठेविल्यामुळे ही दोनही कामे करण्यास त्यांस अधिकच सोयीस्कर झाले. आणि त्यांनी ही कामे शक्यतितकी अुत्तम रीतीने बजावली.

अवधीचे शिक्षेकरी जाताच जन्मठेपीचे असे आम्ही थोडेचजण अुरलो. अेखाद दुसरा अवधीचा बंदीवान मागे राहिला होता. त्यांत बहुतेकांस आपले अन्न टोळ्याटोळ्यांनी आपणच शिजवून खाण्याची सोय करून देण्यात आल्याने निर्मळ अन्न मिळू लागले. काही अेकास छापखान्यांचे, ग्रंथालयाचे, (त्याचे वृत्त पुढे येअीलच) नकाशे काढण्याचे अशी कामे देण्यात येअून महिना दहा-पाच रुपये पण वेतन मिळू लागले. पैशाची दुर्मिळता तर काय पण दुर्दश्यता ज्या कारागारात असे त्यात पाच रुपये ज्याच्याजवळ असत तो लक्षाधीशाप्रमाणे समजला जाअून अनेकजण त्याच्या सेवेत तत्पर होत यात काय आश्चर्य! अशा रीतीने मागे अुरलेल्या **जन्मठेप्यांपैकी बऱ्याच जणांची कारागाराच्या मानाने सुलभ श्रम आणि बरे अन्न मिळाल्याने बरी व्यवस्था लागली.** परंतु हे सर्व जुळले तरी या यःकश्चित लाभातही आमची काही फारशी वर्णी लागली नाही. आम्हास कोणतेही लेखी काम देण्यात आले नाही. आम्हास कोणत्याही कारखान्याचे देखरेखीवर नेमण्यात आले नाही. आम्हास मिळालेले मुख्य समाधान म्हणजे अितकेच की आमच्या सहभोगी देशभक्तांस काहीतरी सवलत मिळाली. आमच्या बंधूंस आणि आम्हास तेच दोरखंड वळण्याचे हस्ताश्रमी काम करावे लागले! पुढे नाशिकच्या कटाच्या खटल्यातील श्रीयुत वामनराव जोशी आणि माझे बंधू यांना अितर राजबंदीवानांप्रमाणे अेकत्र स्वयंपाक करण्यास परवानगी मिळाली. पण मला पूर्वीप्रमाणे अेका चाळीत अलगपणे बंद ठेवण्यात आले. अंदमानी राज्यकारभाराचे हे सूत्रच ठरले होते – जे बारी अनेक वेळ बोलून दाखवी की अशांतीचे प्रमुख कारण म्हणजे सावरकर आहे आणि त्यावर सक्त दृष्टी ठेविली पाहिजे! सवलत अशी शक्यतो मिळू न दिली पाहिजे!

हे वर्ष १९१४ होते. राजबंदीवानांच्या अंदमानातील चळवळींचा आणि वृत्तान्ताचा पूर्वाध येथे संपतो. पुढे मोठमोठी स्थित्यंतरे हिंदुस्थानातील आणि जगातील राजकारणात घडत गेली. त्यांच्या परिणामाचे धक्के अंदमानातील या छोट्याशा वसाहतीसही बसत गेल्याने तिकडील वृत्तान्ताचेही स्वरूप बदलून गेले. पूर्वार्धात ही मुख्यत : स्वत :च जगण्यास अत्यंत अवश्य अशी भूमिका अुत्पन्न करून घेण्याकडे राजबंदीवानांची शक्ती व्यय केली. परंतु अुत्तरार्धात अंदमानाच्या सार्वजनिक जीवनातही नवीन जोम अुत्पन्न करण्याकडे त्यांचे लक्ष वेधलेले राहिले. या ठळक परिवर्तनामुळे आमच्या या कारागारीय वृत्तान्ताचेही दोन भाग पडतात म्हणून त्याचा पूर्वार्ध येथेच संपवून पुढचा अधिक व्यापक स्वरूपाचा वृत्तान्त अुत्तरार्धाकरीता राखून ठेवू.